

Tydskrif vir Geesteswetenskappe

Tijdschrift voor de Geesteswetenschappen
Zeitschrift für die Geisteswissenschaften
Journal of Humanities

Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns
The South African Academy for Science and Arts

Jaargang 58 | Volume 58
Nommer 3 | Number 3 | SEPTEMBER 2018

Tydskrif vir Geesteswetenskappe

Tijdschrift voor de Geesteswetenschappen

Zeitschrift für die Geisteswissenschaften

Journal of Humanities

Geakkrediteer/Accredited ISSN 0041-4751

Geakkrediteer/Accredited EISSN 2224-7912

LW Hiemstra Trust

Die publikasie van hierdie tydskrif word moontlik gemaak deur 'n ruim subsidie van
die L.W. Hiemstra Trust – Opgerig deur Riekie Hiemstra ter herinnering aan
Ludwig Wybren (Louis) Hiemstra

The publication of this journal is made possible by a substantial subsidy from the
L.W. Hiemstra Trust – established by Riekie Hiemstra in memory of
Ludwig Wybren (Louis) Hiemstra

3

Uitgwer/Publisher

Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns

The South African Academy for Science and Arts

Engelenburghuis/house, Zervogelstr 574

Privaat sak/Private bag X11

Arcadia 0007

Suid-Afrika/South Africa

September 2018

Tydskrif vir Geesteswetenskappe
Tijdschrift voor de Geesteswetenschappen
Zeitschrift für die Geisteswissenschaften
Journal of Humanities

Hoofredakteur/Editor in Chief:

RC (Ina) Wolfaardt-Gräbe – Algemene Literatuurwetenskap/Theory of Literature

REDAKSIE / EDITORIAL BOARD

AE (Arend) Carl – Opvoedkunde; Kurrikulumstudie/Education; Curriculum Studies

WAM (Wannie) Carstens – Taalkunde/Linguistics

LM (Lourens) du Plessis – Regsfilosofie/Philosophy of Law

PJ (Pieter) Fourie – Kommunikasiewetenskap/Communication Science

DP (Danie) Goosen – Godsdienswetenskap/Religious Studies

IJ (Izak) Grové – Musiekwetenskap/Musicology

EPJ (Ewert) Kleynhans – Ekonomiese/Economics

EF (Ernst) Kotzé – Toegepaste Linguistiek/Applied Linguistics

JD (Tom) McLachlan – Taalpraktisyen/Language practitioner

FJ (Ferdinand) Potgieter – Filosofie van die Opvoedkunde/Philosophy of Education

F (Fransjohan) Pretorius – Geskiedenis; Erfenisstudies/History; Heritage Studies

DFM (Danie) Strauss – Filosofie/Philosophy

HP (Hennie) van Coller – Letterkunde/Literature

J (Jacques) van der Elst – Nederlandse Letterkunde/Dutch Literature

L (Louise) Viljoen – Afrikaanse Letterkunde; Algemene Literatuurwetenskap/Afrikaans Literature/
Theory of Literature

AJ (Albert) Venter – Politieke Wetenskap/Political Science

MP (Marié) Wissing – Psiigologie/Psychology

REDAKSIERAAD/ADVISORY EDITORIAL BOARD

Nasionaal/National

W (Willie) Burger – Afrikaanse Letterkunde/Afrikaans Literature

JS (Jaco) Dreyer – Praktiese Teologie/Practical Theology

LK (Lambert) Engelbrecht – Maatskaplike Werk/Social Work

P (Petra) Engelbrecht – Opvoedkunde/Education

ME (Eduard) Fourie – Sielkunde/Psychology

Susan Meyer – Afrikaans (Opvoedingswetenskappe)/Afrikaans (Education Sciences)

JC (Jean) Sonnekus – Privaatreg/Private Law

JW (Johan) Strydom – Sakebestuur/Business Management

GB (Gerhard) van Huyssteen – Taalwetenskap/Linguistics

LJ (Louis) van Niekerk – Onderwysersopleiding/Teacher Education

G (Grietjie) Verhoeft – Geskiedenis/History

Y (Yusef) Waghid – Opvoedkundige Beleidstudies; Filosofie van Opvoedkunde; Demokratiese
Burgerskapsonderwys/Educational Policy Studies; Philosophy of Education; Democratic
Citizenship Education

Internasional/International

Jaap Goedegebuure – Letterkunde/Literature (Leiden Universiteit, Nederland)

E (Ena) Jansen – Letterkunde/Literature (Vrije Universiteit en Universiteit van Amsterdam, Nederland)

Paul T Roberge – Taalkunde/Linguistics (University of North Carolina, Chapel Hill, USA)

WL (Willie) van der Merwe – Godsdiensfilosofie en -wetenskap/Philosophy of Religion and Religious
Studies (Vrije Universiteit, Amsterdam, Nederland)

Paul van Tongeren – Filosofie/Philosophy (Radboud Universiteit, Nijmegen, Nederland)

Georgi Verbeeck – Historiografie/History (Universiteit van Maastricht en Katholieke Universiteit
Leuven, België)

Ex officio: D (Dionē) Prinsloo – Hoof Uitvoerende Beampte/Chief Executive Officer

Tydskrif vir Geesteswetenskappe, gepubliseer deur die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns, verskyn kwartaalliks in Maart, Junie, September en Desember.

Journal of Humanities by the South African Academy for Science and Arts is published quarterly in March, June, September and December.

Intekengeld vir 2018 in Suid-Afrika (BTW en posgeld ingesluit):

Subscription fees for 2018 in South Africa (VAT and postage included):

Tydskrif vir Geesteswetenskappe: R350,00 per jaargang/volume

S.A. Tydskrif vir Natuurwetenskap en Tegnologie: R300,00 per jaargang/volume

Nuusbrief /Newsletter: R110,00 per jaargang/volume.

Outeurs word versoek om die voorskrifte agter in die tydskrif noukeurig te volg.

Authors are requested to adhere to the guidelines as published in the back of the journal.

Menings deur oueurs is nie noodwendig ook die standpunt van die uitgewer nie.

Opinions expressed in the journal are not necessarily upheld by the publisher.

Rig korrespondensie aan/Correspondence to:

Die Publikasiebeampte/The Publications Officer

Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns

Privaat sak/Private bag X11, Arcadia 0007, Suid-Afrika/South Africa

E-pos: publikasies@akademie.co.za

Webwerf: <http://www.tgwsak.co.za>

Tel: 0861 333 786 X4; Faks/Fax: 012 329 0293

TYDSKRIF VIR GEESTESWETENSKAPPE
Tijdschrift voor de Geesteswetenschappen
Zeitschrift für die Geisteswissenschaften
Journal of Humanities

Jaargang 58 Nommer 3, September 2018 / Volume 58 Number 3, September 2018

Inhoudsopgawe

NAVORSINGS- EN OORSIGARTIKELS / RESEARCH AND REVIEW ARTICLES (1):

JOERI SCHRIJVERS

- Hedendaagse godsdiensfilosofie: Een inleiding / *Contemporary philosophy of religion: An introduction*

445

BERT OLIVIER

- Die ekologiese krisis, kapitalistiese ekonomie en tegno-optimisme / *The ecological crisis, capitalist economy and techno-optimism*

464

GERMARIÉ VILJOEN EN KOBUS VAN DER WALT

- Suid-Afrika se waterkrisis – 'n Interdissiplinêre benadering / *South Africa's water crisis – an interdisciplinary approach*

483

CHRIS JONES

- Morele leierskap noodsaaklik vir versoening – toegepas op die Israel-Palestina konflik / *Moral leadership necessary for reconciliation – applied to the Israel-Palestinian conflict*

501

CATHERINE ODORA HOPPERS EN GERT VAN DER WESTHUIZEN

- Emansipatoriese leer en opvoedkundenavorsing / *Emancipatory learning and educational research*

519

CHRISTO BISSCHOFF

- 'n Longitudinale oorsig van Suid-Afrikaanse bestuurders se houdings oor besigheidsetiek: Tendense van 2007 tot 2016 / *A longitudinal view of the attitudes on business ethics of South African managers: Trends from 2007 to 2016*

530

WYNAND BEUKES, ANTON EHLERS EN GRIETJIE VERHOEF

- Sanlam-amptenare uit die volk gebore om die volk te dien? / *Sanlam officials born from the volk to serve the people?*

548

ILZE SLABBERT EN TERIKA STEENKAMP

- Behoeftes van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is: Persepsies van maatskaplike werkers / *Perceptions of social workers on the needs of families where a child has been diagnosed with cancer*

567

NAVORSINGS- EN OORSIGARTIKELS / RESEARCH AND REVIEW ARTICLES (2): Afrikaans en Filosofie

HERCULES BOSHOFF

Die Chairefoon-konferensie 585

HERCULES BOSHOFF

'n Nuwe wekroep tot 'n filosofiese Afrikaans buite die openbare universiteite / *The call for a philosophical Afrikaans outside the public university* 586

SCHALK GERBER

Oor die vraag na identiteit in 'n postapartheidswêreld: Ko-skepping as alternatief vir onto-rasseologie / *On the question of identity in a post-apartheid world: Co-creation as an alternative to onto-race-logy* 597

THEUNS DU BUISSON

Die ekonomiese belang van die beskerming van minderheidsgroepe vir die staat / *The economic importance for the state of the protection of minority groups* 608

AKTUEEL

INA WOLFAARDT-GRÄBE

Redakteursnota 621

SUSAN MEYER

Reaksie op die artikel “'n Ekokrities-filosofiese perspektief op die kortverhaal 'Katvoet' (Riana Scheepers)” deur Carien Smith (*Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 58(2):310-329) 622

TAALRUBRIEK

TOM McLACHLAN

Republieke en hulle *vanne* 627

UITNODIGING

Suid-Afrikaanse dramavertalings en -verwerkings 630

Hedendaagse godsdiensfilosofie: Een inleiding

Contemporary Philosophy of Religion: An Introduction

JOERI SCHRIJVERS

Onafhanklike navorser

Wilsele, België

E-pos: schrijversjoeri@gmail.com

Joeri Schrijvers

JOERI SCHRIJVERS is een Belgisch filosoof, met een doctoraat in de filosofie (2014) en in de theologie (2006). Hij is de auteur van *Ontotheological Turnings? The Decentering of Modern Subjectivity in Recent French Phenomenology* (SUNY Press 2011), *An Introduction to Jean-Yves Lacoste* (Ashgate 2012), *In het licht van de eindigheid. Het einde van de metafysica en de deconstructie van het christendom* (Garant 2013) en recent *Between Faith and Belief. Toward A Contemporary Phenomenology of Religious Life* (SUNY Press 2016).

JOERI SCHRIJVERS is a Belgian philosopher with a PhD in Philosophy (2014) and in Theology (2006). He is now working as an independent scholar and is the author of *Ontotheological Turnings? The Decentering of Modern Subjectivity in Recent French Phenomenology* (SUNY Press 2011), *An Introduction to Jean-Yves Lacoste* (Ashgate 2012), *In het licht van de eindigheid. Het einde van de metafysica en de deconstructie van het christendom* (Garant 2013) and, more recently, *Between Faith and Belief. Toward A Contemporary Phenomenology of Religious Life* (SUNY Press 2016).

ABSTRACT

Contemporary Philosophy of Religion: An Introduction

This essay shows the possibilities of a contemporary continental philosophy of religion. It addresses the fate of deconstruction in contemporary scholarship through the writing of Martin Hägglund and John D. Caputo, who have respectively proposed an atheist and a theological reading of Jacques Derrida's thinking of deconstruction. As an alternative, the essay offers an interpretation of Ludwig Binswanger's phenomenology of love, whose empirical-transcendental method addresses many of the shortcomings in contemporary deconstructive and phenomenological scholarship. Binswanger's thinking is compared to other authors in the contemporary debate. Binswanger's ontology of the greeting in being is, moreover, interpreted here as the framework for a contemporary philosophy of religion in its difference from both contemporary theology and atheism.

The article does this by presenting the major players in continental philosophy of religion and by navigating their views. It begins with Derrida's critique of Jean-Luc Nancy's deconstruction of Christianity. Derrida advised Nancy to think with and alongside the Christian and philosophical tradition rather than against it or to pretend to be able to do without this

tradition. In short, Derrida's advice to Nancy – a “salut without salvation” – is reminding Nancy of the Promethean trait of his deconstruction of Christianity whereas, in fact, Derrida points out that this deconstruction is rather somewhat like a modern Munchausen: at the very moment it thinks it is reading this tradition against the tradition, it is all the more sinking and seeking within this very tradition. This is, if you like, Derrida's explanation of why both “theists” – God is (this or that) – and “atheists” – God is not and certainly not (this or that) – have a hard time today.

Still, a deconstruction of Christianity necessitates an overcoming of the simple theism-atheism distinction, and their respective rather propositional truths, by finding the common ground from which both “theists” and “atheists” can welcome and greet one another and think together. Derrida, Nancy and Caputo find such a common ground in an “elementary faith”. This elementary faith is close to the “intersubjective curvature” in being that Levinas mentioned in Totality and Infinity: the fact, if not facticity, that it takes two (or more) for there being any sense, signification at all. Such a faith, then, would be prior to the particular beliefs of a given culture or religion. “In the beginning”, then, is the salutation, an elemental and originary coram that does not decide for or against religion even when it is the milieu of the religious where religion begins – the “second source” of religion (Derrida).

For, even if one concedes a “non-ethical opening of ethics” (Hägglund), this opening remains constituted by an originary coram, by a tending toward otherness and toward the other. This would mean that one could align somewhat Derrida, Levinas, Nancy and Binswanger on precisely this point: prior to the religious address that is prayer (à Dieu), the address that is ethics (presupposing that the other is good and “respects” me – Levinas), the address that is non-ethical (the other might just as well be a bad other that does not “respect” me – Hägglund), there would be an ontological salutation in being, through which all beings, eventually, are turned towards all beings. This ontology, the greeting present in everything we say, do and think, is again an ontology incarnate: it is attested to in the “coming and the going”, in the Wink we give to others. Yet as the phenomenon of love in Binswanger has shown us the passage through the empirical to the transcendental, so too Binswanger shows us how to think this elementary faith together with the particular empirical beliefs held dear by religion.

KEYWORDS: continental philosophy; philosophy of religion; Ludwig Binswanger; deconstruction; Martin Heidegger; Emmanuel Levinas; atheism; phenomenology

TREFWOORDEN: continentale filosofie; godsdienstfilosofie; Ludwig Binswanger; deconstructie; Martin Heidegger; Emmanuel Levinas; atheïsme; fenomenologie

SAMENVATTING

Dit essay beoogt de mogelijkheden van een hedendaagse godsdienstfilosofie aan te tonen. Het geeft de lotgevallen weer van de Derridianaanse deconstructie in het hedendaagse intellectuele veld, met name door het denken van Martin Hägglund en John D. Caputo weer te geven, die respectievelijk een atheistische en een theologische lezing van Derrida bieden. Dit artikel stelt een alternatief voor. In het denken van de vergeten filosoof Ludwig Binswanger, en diens fenomenologie van de liefde worden antwoorden gevonden op verschillende vragen die in de hedendaagse continentale filosofie worden gesteld. Binswangers fenomenologie biedt immers een empirische-transcendentale methode die zo de gebreken van zowel de deconstructie als de fenomenologische methode aanpakt. Binswangers ontologie van het groeten, tot slot, wordt

hier geïnterpreteerd als een hedendaagse godsdienstfilosofie die, net omwille van haar ontologische stellingname, verschilt van veel gestalten die de hedendaagse theologie aanneemt.

INLEIDING: DE VELE GEZICHTEN VAN HET ATHEÏSME¹

Zowel het geloof als het atheïsme lijken vandaag een transformatie te ondergaan en lijken, als wij de hedendaagse godsdienstfilosofie mogen geloven, aan herdenking toe. Het geloof zou niet zozeer een zaak van een overtuiging of van het “voor waar houden” van deze of gene propositie zijn; het atheïsme heeft het, volgens Christopher Watkin, “moeilijk” om niet te blijven steken in een “parasitaire”, “ascetische” vorm en blijft vaak een “imitatie” van het vroegere religieuze geloof – het kan bijvoorbeeld even zelfverzekerd zijn als de religie die het wil te bestrijden, zoals dat niet zelden voorkomt bij diegenen die “geloven” in een strikte (wetenschappelijke) rationaliteit. Daarom is volgens Watkin een “post-theologisch” denken nodig, een denken dat voorbijgaat aan de zekerheden van zowel het (vroegere) geloof als het hedendaagse atheïsme (Watkin 2011:46–47). Volgens Martin Hägglund, die een strikt atheïstische lezing van Jacques Derrida heeft voorgesteld, zijn er drie vormen van atheïsme vandaag: een “melancholische,” een “pragmatische” en een “therapeutische”. De eerste vorm staat dicht bij Watkins parasitair atheïsme, een soort nostalgie of rouw, na de “dood van God”, die nog wel een hang naar het Absolute kent, maar niet meer de sprong kan maken naar een persoonlijke geloofsbelijdenis. De tweede vorm is pragmatisch omdat het de relevantie erkent van een of ander absolute dat losstaat van alle wereldse zaken, precies om aan deze laatste toch nog iets van een “zin” te geven. Vaak is dit atheïsme dan ethisch gekleurd. Hägglunds eigen atheïsme is, volgens hemzelf, therapeutisch: het “wil net het religieuze verlangen naar volheid behandelen” en aantonen dat het eindige zijnde precies *leven* moet vanuit een soort gebrek, een eindigheid waar nooit of nimmer een belofte van oneindigheid tegenover staat (Hägglund 2009:228–229).

Ikzelf vermoed, met Watkin en Hägglund, dat het parasitaire en melancholische atheïsme vandaag dominant zijn. We zijn nog verre van een “post-theologisch” denken. Overigens is dit ook voor de theologie problematisch: net omdat de theologie het geloof in de rationaliteit overlaat aan de “parasitaire” atheïsten die vaak “dogmatischer” zijn dan de gelovigen die ze aanvallen, vervalt ook zij vandaag in een halfzacht fideïsme en bepleit ze nog slechts een interne rationaliteit van de geloofspraktijk. Deze “postseculiere” theologieën lijken in zekere zin voor hun beurt te spreken: het is niet omdat dé rationaliteit een mythe is dat men zomaar alle ratio overboord moet gooien. Jean-Luc Marion, *Le croire pour le voir*, dan, is niet de oplossing, maar lijkt veeleer deel van het probleem (Marion 2010:11–13).

Dit artikel is daarom een soort lofzang op de secularisatie en bepleit een “minimalistisch universalisme”, dat een ontologisch raamwerk moet bieden om over de grenzen van het geloof en het atheïsme heen te denken. Of nog: het wil zowel “binnen” en “buiten” het geloof denken en zowel “binnen” als “buiten” het atheïsme gaan staan. Een dergelijk “minimalistisch universalisme” neemt een basiskenmerk van Levinas’ denken van de ethische verantwoordelijkheid en breidt deze uit naar andere karakteristieken van de menselijke existentie: ook onze geboorte en dood immers, onze “geworpenheid in de wereld” (Heidegger) te spreken, overvallen ons “ondanks onszelf” en zijn geenszins een kwestie van onze “autonome keuze”. Mogelijk moeten ook de liefde en het geloof binnen een dergelijk Levinasiaans kader gedacht worden – wie kan er, in alle oprechtheid, stellen dat hij (of zij) voor zijn geliefde gekozen heeft? Over

¹ Deze tekst is een herwerking van de inleiding van mijn *Between Faith and Belief. Toward A Contemporary Phenomenology of Religious Life* (SUNY Press, 2016).

de culturen en de particuliere overtuigingen heen, lijken deze karakteristieken in zekere zin “gedeeld” te worden, ook al worden zij anders beleefd en uitgelegd.

Dat neemt niet weg dat we ook het secularisme opnieuw moeten bedenken, zeker nu we de limieten van de objectieve en neutrale stellingname van de Verlichting leren kennen en de zelfoverschatting van de rationaliteit bijna dagelijks kunnen ervaren – in naam van de vrijheid worden vrouwen in Frankrijk verplicht zich te ontkleden en van hun burkini te ontdoen! Dat hoeft niet te betekenen dat we de ambitie tot neutraliteit moeten opgeven – het is immers niet altijd het geval dat de “insiders” van een bepaalde religie noodzakelijkerwijs een beter beeld op hun religieuze praktijk hebben. Peter Sloterdijk pleit, ook vandaag nog, voor een theorie van de religie, “zonder ijver,” wat betekent: zonder participerende observatie en zonder emoties die al te veel het blikveld vertroebelen (Sloterdijk 2008:81-82). Toch staat het minimalistisch universalisme dat wij hier voorstellen, niet weigerachtig tegenover de religie. Integendeel, de *filosofische* vraag of religie en geloof tot een van de basiskenmerken van de existentie gerekend kan worden, lijkt nu, nu ondanks de secularisatie een groot deel van de wereldbevolking toch “religieus” blijft of dat zelfs opnieuw wordt, meer dan ooit aan de orde.

Dit artikel belicht daartoe de *status quaestionis* in de hedendaagse godsdienstfilosofie, voornamelijk deze die uit de Franse deconstructie is voortgekomen. John Caputo’s “religie zonder religie”, bijvoorbeeld, kan gezien worden als de standaardpositie van onze tijdgenoten: een zekere argwaan en onverschilligheid zelfs tegenover de institutionele religies, maar daarom nog geen weerzin tegenover datgene “waar het in de religie om gaat”, te weten, iets dat ons ontsnapt, dat doet vermoeden dat de wereldse zaken niet louter werelds zijn. Interessant voor onze studie echter is dat Caputo zich onlangs gemengd heeft in de debatten: zo publiceerde hij een repliek op Hägglund én reageerde hij op de kritiek van de “theïsten”, Stephen Minister en Aaron Simmons, die de “religieuze” soep toch graag iets “dikkere” hebben (Simmons & Minister 2012:23-59, 75-111). Beide posities worden door Caputo verweten slechts een “ingekeerde versie van deconstructie” te zijn en daar te stoppen waar het interessant wordt, waar de zekerheid die nodig is om deze posities in te nemen en proposities voor waar te houden, ontbreekt. De “theïst” en de “atheïst” zijn voor Caputo beide geloofsovertuigingen (*beliefs*) die, beide met grote stelligheid, beweren dat iets, God, is respectievelijk niet is. Caputo wil zelf een ander niveau belichten, het niveau van een *foi*, een *faith* in de zinvolheid van onze ondernemingen dat nog voorafgaat aan elke overtuiging en de instituties waarin deze kristalliseren. Een dergelijk “oorspronkelijk geloof” is voor Caputo wel degelijk een “religieuze basisstructuur” van de mens en zou thuishoren in een metaphysica van het minimalistisch universalisme.

Niettemin moeten we voor de inzet van dergelijk universalisme elders te rade gaan. Michael Naas’ belangrijke boek *Miracle and Machine* levert commentaar op onze postseculiere conditie door Caputo’s stellingname te kritisieren. Caputo beweert dat “het hele punt van een deconstructieve [...] postseculariserende analyse van wat rede wordt genoemd – [het] punt van een Nieuwe Verlichting – is net te tonen in hoeverre de rede geweven wordt met de stof van het geloof” (Caputo 1997:164). Maar Naas voegt toe:

Ik zou het met deze bewering eens zijn, in hoeverre ‘het postseculiere’ hier niet een postseculiere terugkeer van de religie wil suggereren, maar een kritiek van de religieuze oorsprong van onze politieke concepten evenals een aanvaarding van het universaliserend geloof aan de oorsprong van de sociale band, dat betekent: in hoeverre postsecularisme een nog te voltooien seculariserende taak blijft en een erkenning van het elementair geloof dat deze taak mogelijk maakt. (Naas 2012:352n.17)

De tekst is zo belangrijk dat we er de leidraad van dit artikel van maken en aan de hand van verschillende auteurs, zullen becommentariëren.

1. “TEGEN DE TERUGKEER VAN DE RELIGIE. EEN KRITIEK VAN DE RELIGIEUZE OORSPRONG VAN POLITIEKE CONCEPTEN”

Het zijn vooral Jean-Luc Nancy en Peter Sloterdijk die zich over dit thema buigen. Wát er terugkeert, voor deze auteurs, is zeker niet de religie en nog minder de “institutionele” versie ervan, een “religie met religie” zeg maar. Naas’ frase herinnert overigens aan Karl Löwiths fameuze adagium dat stelde dat veel van de toenmalige filosofie een “seculiere vertaling van christelijke concepten” was. Zo werd onder meer de nadruk op “schuld” in Heideggers *Sein und Zeit* gelezen als een seculiere versie van het christelijke zondebegrip. Wat er vandaag gebeurt, of “terugkeert”, is niet zozeer nog maar eens een seculiere vertaling van nog maar eens een christelijk concept, maar volgens Nancy en Sloterdijk veeleer het bankroet van iedere poging om het christendom nog naar de hedendaagse context te vertalen. Tot hier zouden zelfs bepaalde postseculiere theologen meegaan. Zij grijpen deze onmogelijke dialoog met de hedendaagse context aan om op te houden met “seculariseren” en “vertalen”, maar om het eigen verhaal in zekere zin te “sacraliseren”. Hier gaan ze echter te snel: het riskeert het christendom opnieuw op te sluiten in de ivoren toren van het eigen gelijk en loopt uit op een “ophemelen” van de eigen niet-neutrale vooronderstellingen. Als men inderdaad al moet “geloven om te zien” dan zal inderdaad wie niet ziet of wie het anders ziet al snel veroordeeld en uitgesloten worden. Men kan dit echter ook in de meer seculiere cultuur waarnemen: hier speelt vaak een soort van “gelaten pluralisme”, waar de ene cultuur de andere niet meer durft te kritisieren omdat de taal ontbreekt om met de ander nog in gesprek te treden. Het pluralisme wordt zo al snel een particularisme dat steeds de neiging heeft de eigen vooronderstelling hoger in te schatten dan die van de ander.

Toch moeten we anderzijds beducht blijven voor de “religieuze oorsprong” van vele van onze politieke concepten, ook al lijken we op een kruispunt in onze cultuur te zijn beland waar we volgens Sloterdijk de overgang meemaken van “seculiere vertalingen” van religieuze concepten (Löwith) naar een “postmoderne cultuur” die het christelijke antwoord op die cultuur niet langer verstaat (à la Blumenberg): nieuwe contexten zijn ontstaan waarvoor de oude antwoorden niet langer voldoen. Men kan hier denken aan de welhaast allergische reactie van vele religieuze tradities op homoseksualiteit of huwelijken tussen mensen van hetzelfde geslacht. Het is vooral Derrida die zich bekommerde over de christelijke oorsprong van democratie en soevereiniteit. Derrida onderzocht hoezeer de “theologische erfenis” nog doorwerkt in ons denken van de soevereiniteit van een staat bijvoorbeeld, waarbij, zeker in het moderne tijdperk, de soeverein steeds van zichzelf een uitzondering kan maken – de staatsregels gelden voor alle onderdanen, behalve uiteraard voor de soeverein zelf. Vandaag is de orde van de soevereiniteit ietwat onpersoonlijk geworden: het staatslichaam bestaat uit democratisch verkozenen, maar toch is het nog steeds de staat die, om een geweldloze publieke ruimte te garanderen, zelf een uitzondering op dergelijke geweldloosheid vormt en dus met enige legitimiteit die geweldloosheid gewelddadig opleggen. Het is omwille van een dergelijke soevereiniteit, en de hypocrisie van de uitzonderingstoestand die ertoe behoort, dat er een verband kan worden gezien tussen Heideggers concept van de ontotheologie en de kritiek van de ideologieën, zoals bijvoorbeeld Reiner Schürmann heeft aangetoond.²

² (Schürmann 2003) betoogt dat de ontotheologie een maximalisatie van één regio van het bestaan inhoudt: zo wordt de “causaliteit” bijvoorbeeld dé categorie waarmee men over zijn en werkelijkheid spreekt. Het ideologische, politieke aspect schuilt erin dat *een* manier om een bepaald onderwerp te bekijken al snel *de* (enige) manier wordt en zo dus andersheid en andere gezichtspunten worden uitgesloten.

2. “EEN UNIVERSALISEREND GELOOF AAN DE OORSPRONG VAN DE SOCIALE BAND: POSTSECULARISME ALS EEN TAAK TOT SECULARISERING”: LUDWIG BINSWANGER

Eerst en vooral moet men de actieve formulering opmerken: wat er ons, na het einde van de metaphysica, te doen staat is een seculariseren en een universaliseren. Men kan stellen dat deze twee taken nog niet afgerond zijn, net zomin als de “ontotheologie” zomaar, in een oogwenk, te “boven wordt gekomen”. Hiervoor wendt men zich best tot Nancy, die poogt de sociale band en het vraagstuk van de gemeenschap opnieuw te bedenken, nadat de grote eenmakers (God, het christelijk Europa, het volk) deze functie niet langer vervullen. Nancy hoopt de existentie te bedenken vanuit de logica van het “gedeelde zijn”: er is, om te beginnen, al geen zijnde dat z’n zijn of existentie niet ontvangen heeft. Nancy poogt vanuit die vaststelling het mede-zijn, dat Heidegger toch ietwat veronachtzaamde, te bedenken als een *Miteinandersein* in een wereld die slechts wereld is (en niet meer wordt ondersteund door enige *Hinterwelttereit*). Nancy’s deconstructie van het christendom is, ten eerste, een “seculiere vertaling” van dergelijke “andere wereld”-theorie – alles dat men dacht over het hoogste zijnde was *in werkelijkheid* slechts een (be)denken van de wereld en onze existentie daarin – om dan, in de tweede plaats, een herdenken van de gemeenschap te worden vanuit een zeker “christendom zonder christendom”, een christendom namelijk dat van binnenuit oplost – zoals suiker oplost in koffie – in een context die haar vreemd is en waar ze geen antwoord meer op heeft, maar waar het wel de “opening” van heeft mogelijk gemaakt. Het is duidelijk waarom Nancy zich richt op het christendom, wellicht de grootste droom van gemeenschap die de mensheid ooit gekend heeft: zo verbeeldt de eucharistie niet alleen de vereniging van God en mens, maar ook een gemeenschap van allen met allen, dood of levend, slaaf of vrije, man of vrouw... De deconstructie van een dergelijk mede-, een dergelijke vereniging, zal voor Nancy uitlopen op een denken van een wereld, die gedeeld wordt door allen en met allen, als een delen in de “zin” die er altijd al is: het delen van zin is al wat het in-de-wereld-zijn is (Nancy 2005:47-64).

Dat is al heel wat, voor wie vandaag de gemeenschap wil bedenken. Het is echter niet voldoende. In de werken van Ludwig Binswanger kan men vinden wat Nancy niet biedt: een volledig beeld van de gemeenschap – *vanuit* de ontische en empirische ontmoeting van de minnaars tot aan een ontologische benadering van de groet in het zijn (of *als zijn*). Binswangers rol in een hedendaagse godsdienstfilosofie is belangrijk omdat zijn fenomenologie van de liefde al een kritiek op de ontotheologie en de metaphysica van de aanwezigheid is lang voordat deze door Heidegger respectievelijk Derrida tot concept werden gebracht. Ook lijkt Binswanger vele trends in de hedendaagse fenomenologie te hebben voorzien: hij was *Sein und Zeit* al aan het herschrijven lang voor Nancy daartoe oproep! De liefde, voor Binswanger, functioneert immers als wat we nu een quasitranscendentiaal noemen: de liefde duikt maar in het zijn op, precies omdat ze niet anders is dan deze vervlechting tussen deze ontische Jij die ik liefheb en de ontologische droom die uit die omhelzing opraast, namelijk een gemeenschap van allen met allen, die uiteindelijk wel geldt als voorwaarde van de mogelijkheid van die ontische omhelzing en zodoende dus tot de “orde van het zijn” behoort veeleer dan dat dit een louter empirische contingentie zou zijn. Wat we in Binswanger vinden, is een “geïncarneerde ontologie”: het is juist het ontische feit van het elkander begroeten, van het beleidigd zijn wanneer dergelijke groet uitblijft, dat Binswanger op weg zet naar zijn fenomenologische ontologie van de liefde. Met een dergelijke groet in het zijn, loopt Binswanger alweer vooruit op vele andere hedendaagse denkers, zoals Levinas, Nancy en zelfs Derrida.

Voordat wij deze ontologie van de groet belichten, moeten wij de seculariserende aspecten van Binswangers denken nader bekijken. Binswangers secularisme staat niet weigerachtig

tegenover religie, het wil deze niet uitsluiten of regionaliseren (zoals de vroegere “verachters” wel deden), maar poogt een religieuze attitude veeleer een plaats te geven binnen een ontologie van de liefde. Binswanger voorziet het minimalistisch universalisme in een kader dat niet, zoals het atheïsme, uitgaat van de seculiere maar dogmatische zekerheden over de existentie en dat niet, zoals de postseculiere theologie, louter voortbouwt op de eigen vooronderstellingen. Binswanger probeert zo het gesprek tussen de verschillende overtuigingen, seculier of gelovig, open te houden.

Binswanger lijkt soms zelfs een “religieus moment” in zijn ontologie van de liefde te ontwaren. Dergelijk “religieus moment” lijkt er voor hem in te bestaan dat men “reeds” moet liefhebben om de liefde te bedenken. Dat wil hier zeggen dat men de kille, rationalistische blik al moet hebben overwonnen vooraleer men het “fenomeen” van de liefde kan ontwaren. Dit is uiteraard structureel gelijk aan het “*le croire pour le voir*” van de hedendaagse theologie, maar verschilt ervan in dat dit “*croire*”, voor Binswanger geen instemming met een of andere doctrine zou zijn, maar veeleer een affirmatie van het “erzijn” van de liefde, een erkenning dat het fenomeen tot de orde van het zijn behoort en raadselachtig blijft.

Deze liefdevolle existentie verschilt van de “zorg”, die Heidegger aanduidde als tekenend voor het menselijke erzijn. De liefde blijft gescheiden van deze zorg (om de toekomst van ons in-de-wereld-zijn, om de anderen die deelhebben aan die wereld) maar laat deze finaal niet ongemoeid. De liefde (die steeds begint met de liefde tussen ons tweeën) keert de zorg als het ware om en “verheft” deze: het draait deze zorg om wat “eigen” en “het mijne” is om ten gunste van het “met-elkaar-zijn” in de wereld en in het zijn. Het is ook daarom dat er een “religieus moment” zit in zijn filosofie: ook al begint de liefde steeds met de empirie en twee concrete minnaars, zij eindigt daar niet mee. Uiteindelijk zal de affirmatie van het erzijn van de liefde als een gunst, of zelfs als genade, moeten worden ervaren. Het is door dergelijke “verheffing” dat de twee minnaars – men heeft nooit als enige lief: er zit een fundamentele datief in de liefde, in de zin dat men altijd al liefde geeft aan die persoon, dat zijnde of zelfs dat object – in aanraking komen met de mogelijkheid van zoiets als oneindigheid binnen het empirische en eindige bestaan. Binswangers “geïncarneerde ontologie” verschilt van de hedendaagse continentale godsdienstfilosofie. Waar het empirisch-transcendentale karakter van de deconstructie van die aard is dat, bijvoorbeeld, de idee van Rechtvaardigheid nergens anders is dan in de diverse, empirische instantiaties ervan – de Wet behoeft de wetten – maar tegelijk stipuleert dat geen enkele van die instantiaties voor eens en altijd dé incarnatie van de Wet is en deze “ten volle aanwezig” brengt, daar stelt Binswanger een andere vervlechting van het *eidos* en het *Faktum* voor: alhoewel het zeker het geval is dat het *Faktum*, mijn liefde voor deze ontische Jij, het *eidos* van de liefde, te weten een oneindigheid waarin allen en alles groeten, niet kan omvatten toch kan het iets van dit idee wél bewaren en behouden: de “omhelzing” is dan dit concrete fenomeen van de empirische vervlechting; de ontologische idee komt naar voren in het feit dat we de liefde niet waarlijk liefde kunnen noemen indien we niet wensten dat deze “eewig” zou duren. Niettemin is het echter slechts door dit empirische “wel en wee” van de liefde dat we eerst deze mogelijkheid van een oneindigheid ontmoeten en vervolgens (willen) bewaren.

Op dit punt verschilt Binswanger van wat men het *protestantse karakter* van de postmoderne godsdienstfilosofie kan noemen waar geen enkele Ander ooit door een concrete ander belichaamd wordt, laat staan dat deze omhelst of begroet kan worden. Men kan hier al denken aan het fenomeen van de derde in Levinas die de ethische oproep van de Ander steeds weer onderbreekt en opnieuw op een andere ander richt. Tussen Binswanger en Caputo bestaat hier een wereld van verschil: zeker voor een katholiek denker is Caputo vaak anti-incarnatorisch

– geen enkele naam (zelfs niet die van Christus) kan de Naam à venir bevatten, laat staan bewaren.

Als de liefde gedacht wordt als een transcendentaal-universele aspiratie van de mens die “meestal en vooreerst” wordt belichaamd in en door de liefde voor een concreet persoon, dan heeft dit aanzienlijke voordelen ten opzichte van de hedendaagse deconstructie, waarvan men zich, net omwille van de aporetische structuur van de idee van Rechtvaardigheid, zelfs zou kunnen afvragen of deze wel echt ooit plaatsvindt of, indien wel, waarom deze zich steeds negatief toont, namelijk als “menselijk, al te menselijk”, en dus steeds tekortschiet tegenover de Idee. De transcendentie van de liefde daarentegen wijst ons op de mogelijkheid van een oneindigheid *in* de eindigheid en die het eindige als eindige tegemoetkomt veeleer dan het deze in haar tekortkomingen aanspreekt. Het gaat hier dan niet om een transascendentie, maar om een transdescendentie, om met Jean Wahl te spreken: niet om een Ander die me steeds weer op andere anderen richt, maar op een Ander in en “bij” mij die me richt en zich uitstrekt naar de anderen omdat ze slechts *is* als “gedeeld” met de ander en zich naar alle anderen wenst te “verbreiden”.

Ondanks het religieus aandoend vocabularium, spreekt Binswanger niet over God: het gaat hem om de fenomenologische mogelijkheid van iets transcendentals (in de klassieke zin: actueel, eeuwig en oneindig) in de immanentie. Op een bewonderenswaardig seculiere manier slaagt hij erin de naam van God te vermijden. Binswanger begint met de empirische ervaring van de liefde als dé toegang tot dat transcendentaal karakter: het is vanuit mijn liefde voor deze empirische mij dat ik de ontologische ontmoeting en “gelokt zijn” (Binswanger 1993:197) van alle zijndes met alle zijndes op het spoor kom. Los van de religie komt Binswanger zo een ontologisch *coram* op het spoor. Het is in die zin dat de liefde ons allen aanbelangt, transcendentaal en universeel. Toch heeft men niet op z'n eentje lief (net zoals Levinas stelt dat “de explicitatie van een gedachte enkel onder tweeën kan gebeuren” (Levinas 1961:73): zelfs de meest solipsistische gedachte heeft maar betekenis omdat ze door een ander begrepen kan worden), de liefde is fundamenteel iets dat zich *tussen* ons bevindt en niet door een van de partijen kan worden toegeëigend. Meer nog: zelfs al zou zo'n toe-eigening plaatsvinden, dan is het niet meer de liefde die men daar aantreft.

De ervaring van de liefde vereist dus de ander: zij speelt tussen ons. Toch put deze ander, mijn geliefde, de ervaring van de liefde niet uit. Het is niet door deze ene liefde hier dat ik voor eens en altijd zou weten wat dé liefde is. Andere liefdes en andere vormen van liefde blijven immers altijd mogelijk: de ervaring “bewaart” de idee van liefde, maar “omvat” deze niet. Dat is Binswangers verschil met elke “metafysica van de aanwezigheid”: de empirische ervaring met de liefde is even contingent en eindig als elke andere ervaring en het is zelfs waarschijnlijk dat ik, naast jou, anderen heb liefgehad of nog zal liefhebben. Omgekeerd is het echter net deze discrepantie tussen het empirische omhelzen of begroeten en de ontologie van de ontmoeting (of met-elkaar-zijn) dat ons eerst een ontologie doet verbeelden die de voorwaarde van de mogelijkheid van deze empirie behelst. Wat is er van het zijn indien “er” zo iets als liefde is?

De ontologie van de groet, het “tussen” van de liefde, is Binswangers versie van een “universaliserend geloof aan de oorsprong van de sociale band”. Want de liefde behoeft ultiem ook een soort geloof in en affirmatie van de volheid van het zijn, een volheid die echter maar wordt ervaren, nog eens, door en met deze ontische geliefde hier (en dan nog niet eens “voor eens en altijd”). Dat maakt van deze affirmatie echter nog geen louter subjectieve ervaring. De “passage” (Derrida 1967:90-91) door het transcendentale insinueert precies dat wij tot die affirmatie genoopt worden door de “zaak zelf”, dat dus de ervaring van de liefde, in al haar

empirie, wel degelijk overeenstemt met, en zich voegt naar “het zijn zelf”. Het is het erzijn van de liefde, die ik ervaar vanuit mijn ervaring met jou, mijn lief, die ons finaal het zijn en de eigen existentie zal doen affirmeren. Het is in en vanuit de liefde dat we een glimp opvangen van het feit, niet dat het zijn “onrechtvaardig” zou zijn (zoals Derrida zou zeggen), noch dat het zijn “het kwaade zelf” is (waartoe Levinas zich eenmaal liet verleiden), maar van het feit veeleer dat “het beter is te zijn dan niet te zijn”.

Binswanger spreekt over de liefde, niet over God. Hij is een modern denker die weigerachtig staat tegenover de modern, individualistische tijden. De religie zal, voor hem, moeten gedacht worden vanuit haar verhouding tot de ontologie van de liefde. Een fenomenologische analyse van de liefde biedt het beeld van twee geliefden die, in en door hun ontische omhelzingen en “het zoeken dat de menselijke *Sehnsucht* uitmaakt”, de idee van een oneindige “Jij-heid” (*Duhafigkeit*) (Binswanger 1993:110). Binswangers ontologie verwijt de theologie dat zij naar het goddelijke neigt ten koste van de concrete ander — in die zin is de theologie dan weer “metafysisch”: door de liefde op Christus te projecteren, vergeet zij de ontische bekommernissen met de ander. Dergelijke fenomenologische ontologie neemt niet langer “de omweg via God” maar baant zich veeleer een weg in de wereld, waar de mens ervaart, ontmoet en wel degelijk liefheeft. Binswangers fenomenologie wil de mens niet vanuit God of vanuit een goddelijke standaard begrijpen, maar veeleer het omgekeerde. Dit alles maakt dat de liefde geen “religieus fenomeen” is, maar toont wel de mens in zijn “fundamentele religieuze aard”, een belangrijk verschil: geen ideologie, maar ontologie (Binswanger 1993:347-348 en 384). Binswanger balanceert hier tussen de dogmatische intrusie van het christelijk geloof in zijn fenomenologie van de liefde én de eveneens dogmatische weigering van elke vorm van geloof door het secularisme – wat is er van het goddelijke, gegeven dat wij in het zijn liefdevol op elkander gericht worden?

Maar waarom dan deze seculiere stellingname? Omdat een bepaald (ontotheologisch) idee van God wel degelijk uit de wereld is verbannen en Binswanger de *stomheid van het zijn* in rekening brengt: het feit dat “na” de metafysica het zijn niet meer onmiddellijk van God, het goddelijke of zelfs maar van “zin” spreekt. Vanwaar dan deze kans en mogelijkheid voor de liefde dan, in deze “liefdeloze eeuw” die de zijne (en de onze) is? Om dit te begrijpen, moeten wij ons bezinnen op volgende belangrijke passage:

eens het besef gegroeid is dat de zin van het erzijn niet langer mogelijk is door diens relatie met God, ervaart de mens een onwezenlijke [*unheimlich*] armoede, een enorme beperking van de reikwijdte van diens beweringen en ja zelfs een soort inkrimping van diens zijn. Het probleem van de mens behoeft een nieuwe oplossing. Als we niet langer in het ‘transcendente’ of ‘eeuwige’ rijk kunnen zoeken, dan zullen we moeten zoeken in het temporele en eindige rijk, in zijn en tijd, in het in-de-wereld-zijn. Toch zijn in dit laatste niet alle rekeningen vereffend. Er blijft een restant dat de eindigheid niet geheel past, een hunker [*Sehnsucht*] voorbij de wereldse eindigheid van het erzijn en naar vereniging met het oneindige en eeuwige zijn. Dit laatste is [...] enkel mogelijk als een tegenspraak [*Widerspruch*] van de eindigheid. De naam van deze hunkering is vandaag nog steeds: *liefde*. (Binswanger 1993:367-368)

Het moderne erzijn kent een zeker “er” zonder zijn, een “er” dat niet samenvalt met of opgaat in de “geworpenheid” in de wereld. Expliciter kan Binswanger niet zijn over het failliet van de theologische oplossing voor het probleem van de mens. Belangrijk echter is dat hij een zeker ongenoegen met Heidegger wil meedelen: het Dasein lost niet op in in-het-de-wereld-zijn. Er blijft iets dat wringt, een hunker naar een iets anders en meer dan louter wereld. Die

Sehnsucht is voor Binswanger uiteindelijk een “weten van het niet-weten”, een niet-weten wat te doen en wat nog te zoeken, een onwetendheid over de zin van het alles of, zoals Heidegger zou zeggen “een fundamentele onzekerheid wat het zijn betreft” (Heidegger 2006:226). Het is dit zijn van het “er”, dat ongemakkelijk en onwezenlijk existeert eens het zijn met verstomming is geslaan (onder meer door de wetenschap en de techniek) dat Binswangers seculiere vertrekpunt uitmaakt en dat zijn fenomenologie van de liefde poogt te beantwoorden, want het is uiteindelijk mijn geliefde die een *antwoord* op de vraag naar de zin biedt. Uiteraard biedt mijn geliefde niet het antwoord op al mijn vragen, en nog minder zal zij het filosofische en theologische vragen een halt toeroepen. Wat de liefde wel doet, is aan al deze vragen een *oriëntatie* bieden vanuit die ene ervaring die min of meer het hunkeren doet stoppen en een wezenlijk verschil maakt voor een, voor het overige, “onwezenlijk” er-zijn: de liefde. Geen enkele rekening kan voor eens en altijd vereffend worden en in de eindigheid zullen altijd vragen bestaan, maar wat wel blijft is precies dat vragen zelf: het spreken van zijdjes over het zijn en de zijdjes, het spreken van het ene erzijn tot het andere en het besef dat dit spreken en dit vragen, misschien, mogelijk wordt gemaakt door en gedaan wordt “in de naam van de liefde”. Dat, volgens Binswanger, is het enige wat ons nog aan grond rest, maar een dergelijk “elementair geloof” en gerichtheid op de ander is uiteraard niet niets.

3. “EEN ERKENNING VAN HET ELEMENTAIRE GELOOF AAN DE BASIS VAN DE SECULARISERENDE TAAK”: JOHN D. CAPUTO

Het is evident dat dit “elementair geloof” voor Binswanger een geloof in de liefde is, waarin we geïnitieerd worden door het “heen en weer” tussen de liefde van en voor mijn geliefde en waarvan de intersubjectieve ervaring getuigt in het fenomeen van het groeten. Toch hebben recent Caputo en Hägglund iets toe te voegen aan dergelijke oorspronkelijke affirmatie. Hägglunds atheïsme is echter bijzonder: het wil enkel een erkenning van “de ‘double bind’ van ons sterfelijk erzijn [waar] het positieve nooit los gezien kan worden van het negatieve” (Hägglund 2008:110 en 109). Dat is inderdaad Hägglunds centrale punt: te midden van de oneindigheid aan eindigheid (“infinite finitude”) die de onze is, is er geen enkele instantie die immuun is voor deze eindige conditie of van deze interne contradictie: het goede kan steeds slechte gevolgen hebben, een slechte daad kan dan weer leiden tot een goede zaak. In Derridaanse termen: er is geen enkele betekenis die zo vaststaat en rigide is dat deze niet tegelijk wordt bestoekt door haar tegendeel, of het nu “het Goede” is, “God”, de “Ander” of zelfs “religie zonder religie”.

Dit betekent niet dat Hägglunds atheïsme, en de notie van “survival” die dit atheïsme begeleidt waarin elk zijnde het eigen zijn wil verlengen en laten voortduren, geen enkele affirmatie van de eindigheid of anderszins een bevestiging van Derrida’s “oorspronkelijk ja” inhoudt. Voor Derrida, stelt Hägglund, is dit “ja” er niet een dat allerlei dromen over een grootse Rechtvaardigheid of Gastvrijheid verwelkomt, maar een “ja” dat zo oorspronkelijk is dat het in zekere zin altijd al heeft plaatsgevonden — een beetje zoals we ‘s ochtends uit het bed komen zonder ons nog af te vragen wat de zin van het alles is. Die bevestiging is dan “oorspronkelijk” omdat we simpelweg niet zouden *leven* als ze niet altijd al was uitgesproken en had plaatsgevonden: “wat we ook doen, we hebben altijd al ‘ja’ gezegd tegen de toekomst” (Hägglund 2008:96).

Op de achtergrond van deze ietwat abstracte discussie over de plaats en tijd van een dergelijke bevestiging – in het verleden (Hägglund) of in het “to come” van de toekomst (Caputo’s “*oui, oui, viens*”) – speelt wel een belangrijke discussie tussen Levinas en Derrida

over de verhouding tussen ethiek en politiek. Bij gelegenheid lijkt Levinas inderdaad te impliceren dat het “onderonsje” tussen de Ander en mij nooit of te nimmer wordt verstoord door de anderen: de ethiek heeft zo dus plaats nog voordat de politiek, als het afwegen tussen de belangen van verschillende anderen, interfereert. Voor Derrida echter bestaat er geen ethiek die geheel los zou staan van dergelijke politieke kwesties – er dus *immuun* voor zou zijn. Dit alles betekent dat er voor Derrida geen definitief onderscheid tussen ethiek en politiek kan zijn en dat rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid dus altijd al *tegelijk* plaatsvinden: in een wereld die bestaat uit een “meerderheid aan minderheden” (Boutellier 2015:227) is er altijd wel een minderheid die minder recht wordt gedaan, soms onrecht wordt aangedaan, mogelijk zelfs in naam van het Goede. Derrida stelt tegenover Levinas dus dat ik nooit zomaar “zonder context”, *face to face* tegenover de Ander sta. De derde wacht niet, heet dat dan, en geeft ons geen ademruimte om rustig de ethische zaak met de ander af te handelen. Als dat “ethische moment” niet gescheiden kan worden van de politieke zaakjes met de ander, dan betekent dat echter tegelijk dat geen enkel ander moment dan het politieke zomaar geïsoleerd of geïmmuniseerd kan worden: of dat nu een “religieus” (Caputo), een poëtisch (Richard Kearney) of ethisch moment is. Eigen aan de eindigheid, voor Hägglund, is dus dat deze verschillende momenten tegelijk gebeuren: er is geen ontmoeting met de ander die *louter* ethisch, *louter* religieus of *louter* poëtisch zou zijn. Alles is altijd al politiek.

Dat is, volgens Hägglund, wat Derrida zegt. Interessant is dat volgens Caputo Derrida iets geheel anders zegt en ons eindige lot anders interpreert. Caputo zelf zet hoog in en lokaliseert de referent van een dergelijk “*oui, oui, viens*” wellicht iets te hoog (in klassiek metafysische zin). In zowel zijn respons op Simmons, Minister en Hägglund als zijn respons op Kevin Hart, die zich afvraagt of Caputo’s “religie zonder religie” niet louter een herhaling is van de verlichte poging om het (ontologische) genus van de (ontische) soort religies te scheiden (Hart 2010:80-108), wijst Caputo op een onderliggend onderscheid dat de idee van “religie zonder religie” zou rechtvaardigen, te weten: het onderscheid tussen geloof (*foi/faith*) en geloofsovertuigingen (*croyance/beliefs*) – een onderscheid dat ook door Nancy wordt gebruikt. Binnenin de geïnstitutionaliseerde religies en hun overtuigingen, speelt er iets, een geloof, volgens Caputo dat zich niet zomaar tot die overtuigingen laat reduceren. Het is dergelijk “geloof” in wat er speelt in de “overtuigingen” van die “religies met religies” waar het Caputo om te doen is, ook al is dit in eerste instantie misschien maar weinig: een “geloof” in de zinvolheid van ons doen en laten (Nancy), een “geloof” in de toekomst en wat komen kan (Derrida) of, iets hoger gemikt, een geloof in een religie zonder religie die het beste uit de bestaande geloofsovertuigingen haalt (Caputo/Kearney). Caputo’s “religie zonder religie” kan slechts een *second-order discourse* zijn, maar dan wel een die de “gevestigde religies” stoort en wakker schudt wanneer deze eens te meer met veel stelligheid hun zekerheden verkondigen en de macht van hun instituut verwarren met de waarheid. De “religie zonder religie” zou dan datgene zijn dat *in* die religies speelt, dat hen op weg heeft gezet en dat “waar het eigenlijk om gaat”: het moeilijke zoeken en vragen van de mens wanneer het op de laatste dingen des levens aankomt, op diens gebeden en diens tranen, op diens hoop en diens verlangen, hoe kortstondig ook, op iets anders dan eindigheid te midden alle eindigheid.

In dit verband valt vooral Caputo’s beschrijving van moeder Teresa’s twijfel over haar geloof op:

Wanneer ik spreek van [...] *foi*, niet van *croyance*, [dan spreek ik van] een diep geloof in de gang van zaken, in de toekomst, in anderen [...] in de vreugde van het leven, in de liefde [...] Ik was verheugd te lezen over moeder Teresa’s levenslange twijfel [omdat] ik denk dat wat ze opbiecht belangrijk is. Vooronderstel dat moeder Teresa beslist had

andere geloofsovertuigingen aan te hangen? Dan nog zou er geen reden voor haar zijn om haar geloof [*faith*] op te geven, het werk dat ze deed, of ons geloof in haar. (Caputo 2012:292-293)

Caputo voegt later veelzeggend nog toe: “haar geloofsovertuigingen [*croyance*] kwamen in het gedrang, maar haar geloof [*foi*] werd er niet door gekwetst [*no injury*]” (Caputo 2012:337). Men moet hierbij verschillende vragen stellen. Zou dat onderscheid tussen “geloof” en “geloofs-overtuigingen” bijvoorbeeld niet één van die “uiterst deconstrueerbare onderscheidingen” zijn waarover Hägglund het heeft (Hägglund 2011:144)? Is, ten tweede, een simpele vervanging van de ene geloofsovertuiging voor een andere, van de ene religie naar de andere, zoals Caputo suggereert, eigenlijk wel mogelijk? Indien ja, is de ironische afstand die Caputo mét Rorty aanneemt, het enige wat een dergelijke vervanging mogelijk maakt? Is het eigenlijk wel het geval dat de meesten onder ons, omwille van de fundamentele contingentie en historiciteit van al wat is, altijd al een zekere afstand ten opzichte van hun overtuigingen innemen (Cf. Caputo 2012:302)? En waarom zou die afstand samenvallen met de “zwakke messiaanse kracht” die Caputo à la Benjamin als de onderstroom van de institutionele religies ontwaart? Wat als een dergelijke neovitalisme net zo metafysisch is als de metaphysica van een “religie mét religie”? Immers, als een dergelijke kracht *altijd en overal* in die religies *aanwezig* is, komt ze dan niet gevvaarlijk dicht in de buurt van de “metaphysica van de aanwezigheid” die Heidegger en Derrida aanklaagden, al was het maar omdat ze een “kracht” ontwaart die blijkbaar zelf geen verandering ondergaat en dus dient als de grondslag van die “fundamentele historiciteit”? Om kort te gaan: wij vermoeden dat Caputo de kracht van de “religie met religie” ietwat onderschat. Wat, bijvoorbeeld, en dat is onze suggestie, als een dergelijk “met” (met religie, met identiteit...) zich altijd al ontotheologisch constitueert? Wat als onze aangeboren reflex precies is om geen afstand, kritisch noch ironisch, in te bouwen tegenover de overtuigingen die ons het meest dierbaar zijn? Caputo’s “X zonder X” legt ons, in de vorm van “religie zonder religie”, niet de aanwezigheid, de hardnekkigheid én het geweld uit van de “religies met religie”. Wat inderdaad als de eigen overtuigingen en vooronderstellingen stevast hoger worden ingeschat dan die van de ander? Dit is wat Schürmann wil aangeven met zijn concept van een “natuurlijke metaphysicus in ons”, hetgeen wil betekenen dat de “ontotheologische constitutie” veleer zoets is als een obsessief-compulsieve aandoening. Caputo is natuurlijk niet ongevoelig voor dergelijke vragen, maar toch toont hij ons nergens waarom precies de “religie zonder religie” *immuun* zou zijn voor dergelijke machtsgrepen en waarheidsaanspraken – net zoals hij ons nooit toont hoe moeder Teresa’s geloofstwijfels enkel het niveau van de overtuigingen zou treffen.

In het kort: wij vermoeden dat de “religie met religie” Caputo’s “religie zonder religie” meer “bespoekt” dan omgekeerd. Dat de “logica van het met” sterker is dan de “logica van het zonder” blijkt ook uit het feit dat men dezelfde vragen kan stellen aan Hägglund als aan Caputo. Naas, bijvoorbeeld, laat over Hägglund noteren dat, ook al mogen geloofsovertuigingen, en religies in het bijzonder, dan fantasmes zijn, we ons op zijn minst moeten afvragen waarom dergelijke fenomenen ons zo in hun greep kunnen houden, “waarom de metaphysica het, bij wijze van spreken, zo lang heeft uitgezongen, en waarom religieuze concepties van God en heil zo’n lange geschiedenis kennen” (Naas 2009:52)?

Dat is ook de reden waarom Hägglund en Caputo’s posities dichter bij elkaar liggen dan men eerst zou vermoeden: net zoals men zich kan afvragen waarom en hoe de “religie zonder religie” op een *veilige* afstand zou blijven van haar confessionele tegendeel, zo kan men zich afvragen waarom Hägglund denkt dat zijn radicale atheïsme immuun blijft en ongemoeid wordt gelaten door de fantasmes van de religie? Hoe vaak immers is het atheïsme vandaag

niet net een “imitatie” van, en parasiteert het op, de dogmatische religies die het zogezegd aanvalt. Daarom moeten we terdege rekening houden met het feit dat zowel een zuivere “religie zonder religie” als een “zuiver atheïsme” niet mogelijk blijken en dat al wat ons vandaag ter beschikking staat onzuivere, ontotheologische mengvormen zijn. Dat is de situatie die vandaag te denken geeft.

Iets dergelijks wrijft Caputo uiteindelijk ook Hägglund aan: het zou bij die laatste gaan om een “verkorte vorm” van de deconstructie om deze in de dwangbuis van het atheïsme te dwingen: de deconstructie verwordt hier tot een logocentrisch “wapen” dat alle irrationele denkwijzen uitwist (Caputo 2011:47 en 124). Dat is echter niet waar het in de deconstructie om te doen is, noch voor Derrida noch voor Caputo. Laten we Hägglunds logica een keer van dichterbij bekijken. Wat hij tegen de auto-immune godheden van de religie inbrengt, is namelijk dat deze religies een “gemeenschappelijke deler” zouden hebben die van die aard is dat deze religies, ongeacht welke religies precies noch waar en wanneer ze werden beleden (welk periode?) en door wie (welk auteurs precies?), alle en altijd “het messiaanse postuleren als de beloften van een tijdloze vrede” (Hägglund 2008:133).

Men hoeft maar weinig theologie te kennen om een dergelijke definitie tegen te spreken, maar ook vanuit de deconstructie zelf is de idee van een dergelijke “gemeenschappelijke deler” onhoudbaar. Hägglund heeft zeker gelijk wanneer hij ons wijst op Derrida’s *Geloof en weten*, waar deze laatste stelt dat elke religie “een horizon van verlossing, van herstel van het ongedeerde” inhoudt, dan nog is het verre van Derrida om dit als een “gedeelde essentie” van alle religies uit te lichten en nog minder om de atheistische reflex als dé grondhouding van de deconstructie te zien.³ Die deconstructie wil namelijk voorbijgaan aan de zekerheden van zowel het theïsme als het atheïsme en toont zich hier daarom in haar constructieve dan in haar destructieve vorm: het is niet omdat er niet één gedeelde essentie is van de religie, die in alle religies, alle religieuze auteurs en alle religieuze tradities dezelfde zou zijn dat men niets met “de” religie en die tradities kan doen. Net zomin men ze in één beweging kan wegdenken, net zo vraagt het omgekeerd een zekere omzichtigheid om met die tradities om te gaan – hetgeen ook niet altijd gebeurt in een “religie zonder religie”. Die deconstructie is dus niet zomaar een destructieve beweging. Het gaat er niet om, zoals Hägglund stelt, “X tegen X” te bedenken (Hägglund 2008:69, 79 *et passim*). Een deconstructie van de religie en van het christendom vraagt ons in zijn constructieve gedaante veeleer om mét en vanuit het christendom en mét en vanuit de filosofisch-theologische traditie te denken veeleer dan ertegen of, in een naïeve poging, erzonder.

Dat is inderdaad wat Derrida Nancy aanraadt in zijn *Le toucher*: het gaat niet om een complete destructie van de heilsbelofte, zoals Hägglund denkt, het gaat veeleer om een “salut sans salvation”: een groet zonder ultiem, verzekerd heil, hetgeen voor Derrida niet wil zeggen dat er zo’n theologisch heil niet is of niet kan zijn – dat is immers een zaak van theologen en gelovigen. Derrida herinnert Nancy zo aan het Prometheaanse karakter van die laatste’s “deconstructie van het christendom”, waar het voor Derrida veeleer gaat om Munchausencomplex: net op het moment dat men denkt dat men deze traditie zonder de traditie denkt, dan zinkt men er dieper in. Dat is waarom volgens Derrida zowel de atheïsten als de theïsten

³ Hägglund lijkt Derrida’s punt helemaal niet te begrijpen, zie nochtans Derrida (1997:74 en 49) dat het “strikte en constante gebruik” van de definitie van religie in Benveniste net wil problematiseren, terwijl het Derrida net gaat om de “afgronden waar deze grote geleerde rustig overheen stapt”.

vandaag moeilijke tijden beleven: beiden hebben geen vaste grond meer onder de voeten. Laat ons luisteren:

Net zoals het niet genoeg is om zichzelf als een christen of als ‘gelovige’ voor te stellen [...] om een taal uit te dragen die ‘authentiek’ christelijk is, net zo is het niet genoeg *niet* te ‘geloven’ of [...] zichzelf niet-christelijk te wanen om een discours te houden, een taal te spreken of zelfs in een lichaam te wonen dat geheel beschut zou zijn tegen alle christendom. Het gaat hier niet om beschut te zijn tegen schade, veilig te zijn, en gered, of om heil te zoeken buiten het christendom. Deze waarden zouden nog steeds christelijk zijn. (Derrida 2000:248-249)

Het is alsof het “*Il n'y a pas de hors-texte*” van de vroege Derrida later deze betekenis krijgt: er is niets buiten het christendom. Ook de atheïst zal geen heil vinden buiten het christendom. Zowel de theïst als de atheïst zullen moeten afrekenen met de restanten en de brokstukken van een christelijke cultuur, een cultuur die een opening lijkt mee te maken, niet op een postseculiere veelheid aan culturen met alle verschillende vooronderstellingen, maar op een cultuur die weifelt tussen een “niet-meer” christelijk en een “nog niet” niet-christelijk. Gramsci zei het nog het mooist: “the old is dead, but the new is not yet born”. Derrida was pessimistischer over de niet-christelijke mogelijkheden van deze nog-niet seculiere cultuur: de deconstructie van het christendom, van het christelijk lichaam, is weliswaar noodzakelijk – het is wat we nu overal rondom ons zien, met alle bijbehorende aanspraken op “identiteit” – maar niettemin onmogelijk: net zoals we niet meer “met” een zeker christendom kunnen denken, zo kunnen we ook nog niet “zonder” die traditie denken. Dat is waarom men, vermoeden wij, ook in Häggelunds radicale atheïsme – een atheïsme dat immuun wil zijn voor en vrij van alle christelijke inmenging – een hyperbool van zeker christendom kan vermoeden of een “theologie van het atheïsme” (Caputo 2011:117), met alle doctrines en hoogste zijndes die bij de “theologische vooroordelen” van de metaphysica horen (Derrida 1967:13n.3).

Een dergelijke cultuur in transitie heeft zeker behoefte aan een “elementair geloof”. Een dergelijke affirmatie echter, is voor Derrida een instemmen met “de onherleidbare pluraliteit [...] die niet verzameld kan worden in een goddelijk, christisch lichaam dat op de een of andere manier een en gemeenschappelijk zou zijn” (Derrida 2000:315). Dit instemmen is daarom een “ander ja” op het gebeuren van wereld dat niettemin “essentieel altijd aan een ‘jij’ geadresseerd wordt” (*ibid.*).

Dit geloof behoeft niet de geloofsovertuigingen die men aantreft in de bestaande religies: het is daarin weliswaar aanwezig, maar valt er niet mee samen. Dit “elementaire” geloof staat dichtbij de transcendentale “intersubjectieve kromming van de ruimte” die Levinas op het spoor komt in *Totalité et Infini*: het feit, of zelfs facticiteit, dat er minstens twee (indien niet meer) nodig zijn opdat er zoiets als zin en betekenis is (Levinas 1961:267). Het is dus geen toeval dat het net aangehaalde citaat van Derrida eindigt met de aansprekking, een groet zo u wil. “In den beginne”, is het saluut (nog zonder redding en heil), een elementaal *coram* dat zich noch voor noch tegen de religie uitspreekt, ook al is het “het milieu van het religieuze” (Naas 2012:66-67) waar de religie begint – naast de separatie van het heilige (of een uitzonderingspositie in het algemeen) is dit voor Derrida de “tweede bron” van religie. Hoe begint een religie? Religie doet haar intrede, schrijft Caputo, wanneer we op iets anders dan onszelf focussen en als antwoord op iets dat ons omvergeblazen heeft (Caputo 2002:34 en 130). Daar waar Caputo de vreugde beklemtoont die hiermee gepaard gaat, al is het maar omdat we eindelijk iets groters dan onszelf ontdekken, lijkt het getrouwer aan de feiten om, met Derrida, ons te houden aan de schaamte die ons een stap terug doet zetten tegenover

datgene wat we niet begrijpen – de “eerste bron” van de religie. Derrida vermeldt hier Plutarchus’ Bellérophon, die terugdeinst voor de naaktheid van een vrouw die zich opdringt. “Deze beweging van schaamte, deze terughoudendheid, belemmering en terugdeinzen is [...] zoals een immuniserende drift, de bescherming van het immune, van het heilige [...] dat de oorsprong van de religie, van de religieuze scrupule is” (Derrida 2004:72). Die drift en dit verlangen is uiteraard van binnenuit bedreigd: het komt te laat, want Bellérophon heeft de naakte vrouw al gezien nog voor hij het gelaat bedekt.

Het andere voorbeeld komt uit Derrida’s *L’animal que donc je suis* waar hij de schaamte beschrijft die hem overvalt wanneer hij uit het stortbad stapt en zijn kat hem aankijkt. En van de schaamte voor die schaamte zelf: wat inderdaad valt er te verstoppen, te immuniseren en vrijwaren voor de blik van een kat? Misschien helemaal niets: niet is veilig (*sauv*) wanneer er niets gered (*sauvé, salvation*) kan worden, of meer seculier, niets is immuun voor het andere zodra al wat is, gericht is op en gelokt wordt door dat andere. Wij voegen zelf nog een voorbeeld toe: toen ik jaren geleden Auschwitz bezocht, begon het plots te stortregenen. De groep en ikzelf repten ons naar de kampgebouwen om daar, jawel, beschutting te zoeken. Hoe kan men zich beschut weten in Auschwitz? Is dat niet simpelweg ongepast? Zou het gepaster zijn geweest om in de regen te blijven staan? Of zou dat dan weer een ongepast romantiseren van de ervaring zijn geweest, als een vorm van christelijk boetedoening en verzoening? Ik schaamde me zowel voor mijn zoeken naar beschutting als voor mijn idee om dan maar helemaal geen vrijplaats en droge plek te vinden. Deze vraag heeft uiteraard ook een “religieuze” kant: ik was beschaamd voor wat daar gebeurd was en voelde de nood tot gebed. Maar hoe bidt men in Auschwitz? Is het wel gepast om in Auschwitz een gebed tot de God van het christendom te richten, zeker wanneer men weet dat het christendom niet helemaal onschuldig is met betrekking tot de gebeurtenissen aldaar. Al snel werd dit tot, zo u wil, “een gebed zonder gebed”, een loutere aanroeping zonder geadresseerde in het bijzonder, en zonder heil. Religie, zo dacht ik achteraf, begint wanneer men geen woorden vindt, wanneer woorden *ontbreken* en dit gebrek niet overwonnen kan worden. *Religio*: “*scrupule*, aarzeling, onbeslistheid, terughoudendheid (vandaar: bescheidenheid, respect, *ingehoudenheid* voor dat wat heilig zou moeten blijven)” (Derrida 1997:48).

Deze voorbeelden mogen als aanwijzingen gelden voor wat het “salut sans salvation” voor Derrida betekent. Toch moeten wij verder denken, want een deconstructie van het christendom vereist dat wij ons ontdoen van de zekerheden van zowel de theïst als de atheist (waar de een ontket dat de ander bevestigt, maar beiden dus met een zekere stelligheid een welbepaalde propositie onderschrijven) om zo de gemeenschappelijke grond te zien vanwaar zij elkaar kunnen ontmoeten en begroeten. Gelukkig heeft Derrida een en ander te melden over een dergelijke *geloofwaardige* groet aan de ander en iets meer ook dan het “geloof in het veranderlijke [*mutable*]” (Hägglund 2008:128) dat Hägglund hier voorschrijft. Hägglunds analyse van Derrida’s “salut without salvation” is niet zonder belang. Volgens Hägglund “deconstrueert” Derrida “het religieuze idee van redding” door te stellen dat

“de notie van het *salut* als een groet aan en begroeting van de ander onverzoenbaar is met het *salut* als redding (in de zin van ‘veilig’ [*safe*]])” [Bovendien] stelt Derrida voor het verlangen naar redding zelf in vraag te stellen: “om de groet en het saluut aan de ander, aan wat komt, als onherleidbaar en heterogeen aan elk zoeken van *salut* als redding te beschouwen”. (Hägglund 2008:128, refererend aan Derrida 2003:160)

Deze seculiere en wereldse groet zou voor Derrida, volgens Hägglund althans, “worden uitgesproken ‘op het moment van ontmoeting of scheiding, of het moment van vertrek of bij een

weerzien, en elke keer is het een [...] saluut aan het komen van wat komt.' Dus: het groeten en het *salut* beduidt een ervaring van temporeel overleven: het wordt geadresseerd aan een sterfelijke ander die komt en gaat" (Hägglund 2008:128-129, met citaat van Derrida 2002:258).

Dit behoeft enkele opmerkingen. Als Derrida Nancy verwijt dat er nog teveel "salvation" in diens "salut" aanwezig is, zou dit dan niet betekenen dat het onderscheid tussen deze twee, hoe "onverzoenbaar" ze ook zijn, niet altijd helder gemaakt kan worden en dat dit misschien zelfs onmogelijk is, als een waarlijk aporetisch en afgrondelijk verschil (Derrida 2003:160)? Als Derrida namelijk stelt dat hun relatie er "noch een van exterioriteit noch een van simpele tegenstelling of contradictie is" (*ibid.*) is dit dan niet reden genoeg om te denken dat men nooit zomaar het een zonder het ander heeft? Het is een dergelijke *Verflechtung* die te denken geeft, niet de logische (atheïstische en theïstische) reflex die in het saluut en de *salvation* zomaar een oppositie zou zien: de atheïst zou namelijk stellen dat men een saluut zonder redding, zonder meer, zou moeten bedenken of dat waar men een saluut denkt men geen exterieuze relatie met redding meer nodig heeft; de theïst zou stellen dat men zonder dergelijke religieuze redding niet eens het seculiere saluut zou kunnen denken. Het in elkaar haken van het saluut en de "salvation" is complexer dan dergelijke reflex: een "nog niet" niet-christelijke cultuur betekent dat het secularisme het niet met, maar ook niet zonder de religie zal kunnen stellen en dat dit kruispunt en de passage van het ene in het andere bedacht moet worden.

Ten tweede, en de ambitie om tot dergelijke seculiere groet of een saluut zonder heil te komen erkend, dan nog moeten wij eveneens toegeven dat, zelfs al zou Hägglund gelijk hebben dat er nauwelijks een theologie aanwezig is in het "arriveren van het andere", dan nog moeten we erkennen dat dit andere, met Derrida, wél nog begroet en gesalueerd moet worden: in den beginne is dus de groet. Dat wil zeggen: zelfs al zou er zoets als een "niet-ethische opening op de ethiek" (Hägglund 2008:97) zijn, dan nog wordt deze opening *voorafgegaan* door het *coram* van de intersubjectieve ruimte, waarin we *altijd al* op de ander en op andersheid gericht zijn.

Voor een hedendaagse godsdienstfilosofische insteek die zich wil laten leiden door de "zaken" en de "teksten" zelf, betekent dit dat men Derrida, Levinas, Nancy en Binswanger op dit precieze punt met elkaar in verband kan brengen: nog voor de religieuze aanroeping van het gebed (à Dieu) en het ethisch geadresseerd zijn door de ander (dat vooronderstelt dat de ander goed is en me "respecteert" (Levinas 1974:117), nog voor een niet-ethische opening op andersheid (niet alle anderen zijn immers even goed en "respecteren" ons), zou er een *ontologische* groet in het zijn zelf aanwezig zijn die maakt dat alle zijndes, uiteindelijk, op alle zijndes gericht zijn. Deze ontologie van de groet, van de groet die *reeds* aanwezig is in alle menselijke projecten, geconstitueerde betekenissen en regionale ontologieën, is niettemin een geïncarneerde ontologie: er wordt getuigenis van afgelegd in ons "komen en gaan", in de *Wink* die we aan de ander geven, in de "Hello's and Goodbyes" van ons komen en gaan. Hier is een "intersubjectieve kromming" die nog niet ethisch is: men groet immers zichzelf niet en ook kan men niet in z'n eentje groeten, maar een groet hoeft uiteraard niet steeds gemeend zijn – ook de Judaskus is een groet. De ontologie van de groet bevestigt zo mooi Nancy's argument over de onmogelijkheid van het solipsisme, waar het *ego cogito* maar werkelijk alleen kan zijn indien de theorie ervan ook door een ander begrepen kan worden (en waardoor het *cogito* uiteraard geen *solus ipse* meer is), een weinig zoals Derrida's theorie van het geheim, dat maar een geheim kan zijn omdat het met een ander gedeeld wordt en daardoor in zekere zin al geen geheim meer is.

CONCLUSIE

Zelfs mensen die vandaag nog willen geloven, hebben het soms moeilijk met bepaalde beslissingen van de religieuze instituten: dat is wat, ten dele, de aantrekkracht van Caputo's "religie zonder religie", dat wat er "op het spel" staat in de bestaande religies wil belichten, verklaart. Wat er op het spel staat, is dan een "gebeuren", een gebeuren van geloof (*faith*) dat groter is dan en voorbijgaat aan de verschillende geloofsovertuigingen (*beliefs*) van de bestaande religies. Caputo wil, om met Nancy's onderscheid te spreken, de *zin* zien (*le sens*) van de proposities en betekenissen (*signification*) van de verschillende religieuze tradities. Dat verklaart ook de aarzeling van de gelovigen *strictu sensu* tegenover Caputo's positie: zij moeten dan immers toegeven dat de waarheid van hun traditie misschien niet in die traditie zelf besloten ligt, en dat dus die traditie niet de gehele waarheid is. Dit resoneert met Nancy's notie van een deconstructie van het christendom: deze begint namelijk met de erkenning van het feit dat een traditie wel degelijk kán verdwijnen en zichzelf deconstrueren – een dergelijke "auto-deconstructie" valt uiteraard moeilijk bij de theologen van allerlei obediëntie die axiomatisch aannemen dat de traditie, en de kerk op zijn minst, onder auspiciën van God staat en dus nimmer zal verdwijnen.

Een hedendaagse godsdienstfilosofie kan dergelijke relativering van de traditie uiteraard wel verdragen: de filosoof gaat er niet onmiddellijk van uit dat de waarheid in de eigen traditie ligt. Dat is de les die we uit Caputo en ook reeds uit Binswanger moeten trekken, al is het mogelijk niet de postmoderne ironie die ons afstand doet nemen, zoals Caputo denkt, maar de mogelijkheid van de liefde zelf die ons doet inzien dat andere manieren van existeren en van gemeenschappelijkheid evenzeer geldige mogelijkheden zijn. Toch moeten we ons hoeden voor de onderschatting van de kracht (en de fantasmes) van dergelijke "religie met religie". We moeten zowel de aantrekkracht van de "religie zonder religie" als die van de religieuze overtuigingen, en de bijbehorende fantasmes, leren begrijpen.

Dat is wat een hedendaagse fenomenologische godsdienstfilosofie doet. Zij is hedendaags, omdat ze een deconstructie van het christendom inhoudt en terdege rekening houdt met de ervenis en overlijfselen van de eens dominante christelijke traditie en metafysica. Ook al heeft ze sympathieën voor radicale eindigheidsdenkers, toch legt deze filosofie zich niet neer bij een "oneindige eindigheid" alleen en staat ze niet vijandig tegenover religieuze vragen. Zij ziet veeleer in een dergelijke eindigheid van al wat is, in de gedachte van een "wereld die voorbijgaat" (Schürmann) de gelegenheid om de religie opnieuw bespreekbaar te maken: hoe kan de religie vandaag omgaan met de eindigheid, toch een van de grootste vragen van onze existentie, zonder dat ze over "zijn en tijd" heen springt? Dan gaat het om een vraag over het leven zelf, lapidair gezegd, of meer bescheiden, over de vraag naar het levende wezen in het algemeen.⁴ Het gaat om een fenomenologie, ook omdat ze een religieus a priori, zo u wil, wil herhalen, maar in een weliswaar geheel seculiere manier: hier gaat het om een transcendentale gerichtheid op de ander en andersheid dat een ontologisch *coram* is dat nog zonder *deo* is. Het vernieuwende aspect van dergelijke fenomenologie is dat zij zich laat voeden en corrigeren door de empirie: ze wil geen transcendentiaal filosofie zijn die, los van tijd en ruimte, deze laatste bedenkt, maar integendeel het "wel en wee" van de ontische liefde betreft in een dynamiek tussen het empirische en het transcendentale. Zo wil ze laten zien hoe een hermeneutiek van ons "zijn en tijd" betrekking heeft op het "zijn en de tijd" (en omgekeerd).

⁴ Steun hiervoor vinden we opnieuw in Derrida (2004:57), "la question du vivant et du vivant animal. Elle aura toujours été pour moi la grande question, la plus décisive".

Dat is, tot slot, ook wat deze continentale godsdienstfilosofie onderscheidt van zowel het pragmatisch atheïsme dat Hägglund beschrijft als van de postseculiere theologie. Daar waar het eerste nog wel een absolute aanneemt om zin te blijven geven aan onze ethische praktijken, daar sluit het tweede zich op in een hermeneutiek en eindeloze interpretaties van de eigen christelijke traditie. Alhoewel beide posities zeker bestaansrecht hebben, valt het toch op dat een ontologisch realisme in beide posities wordt opgegeven. Mocht deze godsdienstfilosofie zich ooit op theologische paden begeven, is dit realisme het eerste wat vandaag opnieuw onderzocht zou moeten worden, zeker nu het onderscheid tussen virtueel en reëel troebel is geworden.

BIBLIOGRAFIE

- Binswanger, Ludwig. 1993. *Grundformen und Erkenntnis des menschlichen Daseins*. Heidelberg: Asanger.
- Boutellier, Hans. 2015. *Het seculiere experiment. Hoe we van God los gingen samenleven*. Amsterdam: Boom.
- Caputo, John D. 1997. *Deconstruction in a Nutshell. A Conversation with Jacques Derrida*. New York: Fordham UP.
- Caputo, John D. 2002. *Religie*. Londen: Routledge.
- Caputo, John D. 2011. The Return of Anti-Religion: From Radical Atheism to Radical Theology. *Journal of Cultural and Religious Theory* 11:32-124.
- Caputo, John D. 2012. On Not Settling for An Abridged Edition of Postmodernism. Radical Hermeneutics as Radical Theology. In: *Reexamining Deconstruction and Determinate Religion. Toward a Religion with Religion*. Aaron Simmons and Stephen Minister, eds. Duquesne: Duquesne UP, pp. 271-353.
- Derrida, Jacques. 1967. *De la grammatologie*. Paris: Minuit.
- Derrida, Jacques. 1997. Geloof en weten. De twee bronnen van de religie binnen de grenzen van de zuivere rede. In: *God en de godsdienst. Gesprekken op Capri*. Jacques Derrida, Gianni Vattimo, en Hans-Georg Gadamer, reds. Kampen: Kok Agora.
- Derrida, Jacques. 2000. *Le toucher – Jean-Luc Nancy*. Paris: Galilée.
- Derrida, Jacques. 2002. Dead Man Running: Salut, Salut. In: *Negotiations: Interventions and Interviews, 1971-2001*, Elisabeth Rottenberg, ed. Stanford: Stanford UP, pp. 257-292.
- Derrida Jacques. 2003. *Voyous. Deux essais de la raison*. Paris: Galilée.
- Derrida, Jacques. 2004. *L'animal que donc je suis*. Paris: Galilée.
- Hägglund, Martin. 2008. *Radical Atheism. Derrida and the Time of Life*. Stanford: Stanford UP.
- Hägglund, Martin. 2009. The Challenge of Radical Atheism: A Response. *The New Centennial Review*, 9:227-252.
- Hägglund, Martin. 2011. The Radical Evil of Deconstruction. A Reply to Caputo. *Journal of Cultural and Religious Theory*, 11:126-150.
- Hart, Kevin. 2010. Without. In: *Cross and Khôra. Deconstruction and Ethics in the Work of John D. Caputo*, Marko Zlomislic en Neal DeRoo, eds. Eugene: Pickwick Publishers, pp. 80-108.
- Heidegger, Martin. 2006. *Einführung in die Phänomenologische Forschung*. Frankfurt a. Main: Klostermann.
- Levinas, Emmanuel. 1961. *Totalité et infini. Essai sur l'extériorité*. La Haye: Martinus Nijhoff.
- Levinas, Emmanuel. 1974. *Autrement qu'être, ou au-delà de l'essence*. La Haye: Martinus Nijhoff.
- Marion, Jean-Luc. 2010. *Le croire pour le voir*. Paris: Communio.
- Nancy, Jean-Luc. 2005. *La déclousion. Déconstruction du christianisme*, I. Paris: PUF.
- Naas, Michael. 2009. An Atheism that (*Dieu merci!*) Still Leaves Something to be Desired. *The New Centennial Review* 9:45-68
- Naas, Michael. 2012. *Miracle and Machine. Jacques Derrida and the Two Sources of Religion, Science, and the Media*. New York: Fordham UP.
- Schürmann, Reiner. 2003. *Broken Hegemonies*. Bloomington, Indiana UP.
- Sloterdijk, Peter. 2007. *Het heilig vuur. Over de strijd tussen jodendom, christendom en islam*. Amsterdam: Boom.

- Simmons, Aaron en Ministers, Stephen, eds. 2012. *Reexamining Deconstruction and Determinate Religion. Toward a Religion with Religion*. Duquesne: Duquesne UP.
- Watkin, Christopher. 2011. *Difficult Atheism. Post-Theological Thinking in Alain Badiou, Jean-Luc Nancy and Quentin Meillassoux*. Edinburgh: Edinburgh UP.

Die ekologiese krisis, kapitalistiese ekonomie en tegno-optimisme

The ecological crisis, capitalist economy and techno-optimism

BERT OLIVIER

Departement Filosofie
Universiteit van die Vrystaat
E-pos: OlivierG1@ufs.ac.za

Bert Olivier

BERT OLIVIER is Buitengewone Professor in Filosofie aan die Universiteit van die Vrystaat, Suid-Afrika. Sy werk is interdissiplinêr en hy het artikels en boeke oor 'n breë verskeidenheid dissiplines soos filosofie, letterkunde, psigoanalyse, sosiale teorie, argitektuur- en filmteorie gepubliseer. In 2004 is die Stalsprys vir Filosofie deur die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns aan Bert toegeken, terwyl die Nelson Mandela Metropolitaanse Universiteit in 2012 'n Uitsonderlike Professorskap aan hom toegeken het.

BERT OLIVIER is Extraordinary Professor of Philosophy, at the University of the Free State, South Africa. His work is interdisciplinary; he has published articles and books in a variety of disciplines, such as philosophy, literature, psychoanalysis, social theory and architecture and film theory. He was awarded the Stals prize for Philosophy by the South African Academy for Science and Arts in 2004; while receiving a Distinguished Professorship from the Nelson Mandela Metropolitan University in 2012.

ABSTRACT

The ecological crisis, capitalist economy and techno-optimism

This article is an attempt to put into perspective the complex relationships pertaining to the role of the currently dominant economic practice of neoliberal capitalism, as well as of the pervasive technophilia in global societies, in the growing ecological crisis – probably the most serious crisis that has faced humanity in its entire collective existence. In the first place, to answer the question, whether there is an ecological crisis – not a rhetorical question, given the relative success of denialist attempts to discredit affirmative claims in this regard – a succinct account of the state of natural ecological systems on planet Earth is provided, with reference to evidence to this effect in the freely accessible, growing scientific and critical literature. This literature includes the fifth (and most recent) report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, which has confirmed the high probability (the highest possible scientific affirmation) that anthropogenic climate change has been happening for some time, and has already harmed planetary ecologies, including human ones. Further (critical) affirmation of the ecological crisis in the work of leading thinkers is adduced and discussed,

including that of Joel Kovel, Naomi Klein, John Bellamy Foster and Thomas Princen, with a view to demonstrating the seriousness of the global situation by highlighting the extent to which “natural” states of affairs – regarding Earth processes such as global warming, ocean acidification, species extinction and chemical pollution – are approaching “red alert” status. Despite this scientifically demonstrable fact, neoconservative capitalist forces continue promoting a denialist agenda, while simultaneously (and contradictorily) – as Klein shows persuasively – preparing for “extreme climate events” with a view to making a profit out of them at several levels, including those of insurance and para-military intervention for restoring social order. Secondly, the causal relationship between the scientifically confirmed state of planetary ecosystems and the economic system and practices of neoliberal (consumer) capitalism is addressed, specifically in the light of the principle, that unbridled economic growth is not possible within a finite, but encompassing, ecological system, the former being only a part of the latter. Hence the demonstrable deleterious effects of unregulated economic growth on ecosystems, as perceptible in the Earth processes referred to. The consequences of this type of growth for living beings are highlighted, and some of the economic drivers of ecological degradation are identified. These include the increase in fuel-guzzling motor cars and in air traffic, coal-production, natural gas-production, and the decimation of oxygen-producing trees. The character of capitalism and of capital – the widely misunderstood process at its core – is articulated, pointing out that capital is subject to the iron law of “grow or die”. The link between the character of capitalism and the people who are its agents is explored, and an analogy between the “symbiotic” functioning of capital in society, on the one hand, and the symbiotic relationship between mitochondria and the human body, on the other hand, is utilised to illuminate the fact that capital, while retaining its own characteristics, nevertheless flourishes in society because, without its human agents, it cannot grow. In the third place, to be able to grasp the grounds of the looming ecological crisis more adequately, the focus shifts to the technophilic, or techno-optimistic nature of contemporary society, by drawing on the work of (mainly) Martin Heidegger, Sherry Turkle, Bernard Stiegler and Gil Germain. Although Heidegger issued an early warning against a collective mindset that approached all problems within a technocratic framework, it is clear that the world has since become decisively technocratic, and that the widespread use of electronic technical devices reflects a pervasive technophilia. Turkle has shown that this has gone as far as people showing a remarkable (and to her alarming) tendency, of preferring the imagined simplicity of “relationships” with robotic beings to the complexity of human relationships. Moreover, there are clear signs, according to her, of the deterioration of children’s ability to socialise with their peers, which she attributes to the interposition of technical gadgets such as smartphones between one child or person and another. Stiegler, in turn, argues that the transfer of natural human capacities such as memory to what he calls mnemo-technical devices, not only leads to the deterioration of such human capacities, but that the cynical use of these devices by capitalist agencies for marketing products and increasing purchasing capacity ultimately robs people of their “savoir-faire” (know-how) and even worse, of their “savoir-vivre” (the knowledge of how to live a fulfilling life). In Germain’s work we encounter a telling analysis of the difference between a society (such as that of Plato in ancient Greece), where a clear awareness of the essence of being-human was demonstrated, namely, that humans are “erotic beings”, or beings of desire who live in a world of openness and unpredictable possibility, on the one hand, and contemporary society, which is increasingly predicated on the supposed ability to satisfy all human needs technologically on the other. Such vaunted technical control, Germain argues, undermines

being-human because it relegates desire to mere need, and concomitantly replaces a world of openness with one that is closed. Small wonder, then, that there is such abundant evidence of techno-optimism; after all, if everything can be technically controlled, surely – so the argument goes – technical solutions to the emerging ecological crisis must be possible. In conclusion the emergence of a new philosophical genre, namely, “extinction studies” is briefly discussed in relation to the philosophical question, how it is possible for supposedly “rational” human beings to display a preference of sorts for the perpetuation of an eco-destructive economic system (capitalism), compared to the survival of (human) life on Earth.

KEY WORDS: ecology, economy, capitalism, climate change, crisis, technology

TREFWOORDE: ekologie, ekonomie, kapitalisme, klimaatverandering, krisis, tegnologie

OPSOMMING

Hierdie artikel poog om die problematiek rondom die verhouding tussen die huidige, groeiende ekologiese krisis – waarskynlik die grootste krisis in menslike geskiedenis – en die dominante ekonomiese praktyk van neoliberale kapitalisme in perspektief te stel. Eerstens word die ekologiese krisis in bondige terme geskets, met verwysing na getuienis hiervan in die vrylik-beskikbare, groeiende wetenskaplike en ander literatuur, wat onteenseglike aanduiding is van die bestaan van sodanige krisis. Daarna word die verhouding tussen hierdie toedrag van sake en die kapitalistiese beginsel van grenslose ekonomiese groei aan die orde gestel, in die lig van die stelling dat onbeteuelde ekonomiese groei nie binne ’n eindige ekologiese sisteem moontlik is nie. Bowendien het die uitwerking van ongebreidelde ekonomiese groei onder kapitalisme demonstreerbare, vernietigende gevolge vir die omvattende eko-sisteem, soos wat dit waargeneem kan word in die veranderinge wat daar reeds in sommige “aardprosesse”, soos oseaanversuring, globale verwarming, spesie-uitsterwing, en so meer, plaasvind. Daar word uitgebrei op die gevolge hiervan vir die voortgesette bestaan van lewende wesens op aarde. Ten einde die gronde van die ekologiese krisis beter te verstaan, word die kwessie van wydverspreide tegno-optimisme vervolgens ondersoek, in die oortuiging dat daar ’n verband is tussen genoemde krisis en die obsessie met tegnologie wat die huidige era kenmerk. Ter afsluiting word besin oor wat die huidige toedrag van sake filosofies impliseer sover dit die moontlike uitsterwing van die mensdom en ander lewende wesens betref.

INLEIDING

Dit is gewoonlik uiters moeilik om mense te oortuig dat die mensdom ’n ekologiese krisis in die gesig staar (waar “ekologie” en “ekologies” na ’n totaliteit van inter-afhanklike entiteite of organismes verwys). Dit is ook verstaanbaar: wat Freud (1968) die “doodsdrif” noem, het twee uitdrukingsvorme, waarvan aggressie teenoor ander die opvallendste een is, ofskoon die ander manifestasie daarvan meer algemeen is, naamlik die tendens om altyd na ’n mens se “gemaksone” (“comfort zone”) terug te keer – met ander woorde, die konserwatiewe neiging om voorkeur te gee aan wat konvensioneel en bekend is. En wat is vandag konvensioneel en bekend? Ooglopend is dit ’n verbruikerslewe binne ’n kapitalistiese stelsel wat oënskynlik aan alle menslike behoeftes kan voldoen – geen wonder nie dat Žižek (2010:327) die opmerking maak, dat die “kollektiewe ideologie” ongeag die ekologiese krisis meganismes van selfbedrog “mobiliseer” wat neerkom

op 'n "wil tot onkunde"¹ ("will to ignorance"). Samehangend hiermee is daar 'n verdere rede waarom mense geneig is om nie die gedagte aan 'n moontlike ekologiese katastrofe te duld nie: behalwe dat dit 'n ontsaglike, onhanteerbare probleem impliseer – wat kan 'n individu per slot van sake daaromtrent doen? – dui dit ook op die ondraaglike moontlikheid van menslike (en ander lewensvorme se) uitsterwing, dit wil sê 'n feitlik onvoorstelbare gedagte. Voeg daarby ook die tegnokratiese samelewing waarin ons woon (Germain 2017), en die (paradoksale) tegno-optimistiese implikasies hiervan tree op die voortgrond: selfs al is daar so 'n haas-ondraaglike probleem, kan dit tog sekerlik op tegniese wyse opgelos word (so lui die diepgewortelde, tegnofiliese oortuiging). My oogmerk in hierdie artikel is om die ekologiese krisis in breë trekke te identifiseer, die aandeel van die kapitalistiese ekonomie in hierdie verband aan die kaak te stel, en die rol van die bestaande tegno-optimisme in verband hiermee bloot te lê.

IS DAAR 'N EKOLOGIESE KRISIS?

Die bostaande vraag is nie slegs retories nie. Al is dit so dat meer as 70% van Amerikaners in 2007 geglo het dat die voortdurende verbranding van fossielbrandstof sal bydra tot klimaatsverandering, het hierdie syfer teen 2011 tot die vlak van 44% gedaal (Klein 2014:30). Daar is baie faktore wat hier toe bygedra het, onder andere die feit dat konserwatiewe maatskappye en individue miljoene dollars bestee aan die betaling van sogenaamde "wetenskaplikes" om klimaatsverandering enveral globale verwarming in hul publikasies en toesprake op "wetenskap-like" gronde te ontken (Klein 2014:39-40). Dat hierdie "broddenkеры" – soos Schopenhauer hulle sou noem – die verre minderheid uitmaak van klimaatwetenskaplikes wêrelwyd is duidelik: nie minder nie as 97% van laasgenoemde ondersteun die stelling dat mensgemaakte klimaatsverandering en globale verwarming wel die geval is (Klein 2014:29, 40). Bowendien bevestig die vyfde verslag van die Verenigde Nasies se IPCC ("Intergovernmental Panel on Climate Change") hierdie siening, in die mate waartoe natuurwetenskaplikes se maatstawwe van waarskynlikheid, wat van toepassing is op die ervaringswêreld, hulle toelaat om dit te doen. Verder wys die verslag op die skadelike konsekvensies daarvan (IPCC 2014:37; sien ook Klein 2014:70):

One of the central messages from Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) is that the consequences of unchecked climate change for humans and natural ecosystems are already apparent and increasing. The most vulnerable systems are already experiencing adverse effects. Past GHG emissions have already put the planet on a track for substantial further changes in climate, and while there are many uncertainties in factors such as the sensitivity of the climate system many scenarios lead to substantial climate impacts, including direct harms to human and ecological wellbeing that exceed the ability of those systems to adapt fully.

Die besef dat menslike samelewings deur hul ekonomiese aktiwiteite veroorsaak dat ondraaglike druk op die ekologiese integriteit van die planeet geplaas word, dateer terug tot minstens die vroeë 1970s, toe die sogenaamde Klub van Rome (wat uit die elites van die wêrld bestaan het) 'n verslag gepubliseer het waarin onomwonne verklaar is dat daar "beperkinge" is op ekonomiese groei in die lig van moontlike skade aan die omvattende planetêre ekosisteem (Kovel 2002:3). Desnieteenstaande, so merk Kovel op (2002:5), is selfs die idee dat ekonomiese groei beperk moet word, reeds vroeg in die 20ste eeu uit die "amptelike

¹ Alle vertalings in hierdie artikel is deur die outeur gedoen.

diskoers” verban. Nodeloos om te sê, is dit vandag veel erger, soos aangedui sal word in wat volg. Kovel voorsien ’n skrikwekkende lys van die ekologiese gevolge van ongekontroleerde ekonomiese (kapitalistiese) groei sedert die 1970s, wat selfs deur ’n “hoofstroom” tydskrif soos *National Geographic* (September 2004) bekragtig word. *Reeds teen 2007* (toe die tweede, uitgebreide uitgawe van sy boek verskyn het) het hulle die volgende ingesluit, wat sedertdien noemenswaardig vererger het (2007:2):

- As for this [global] warming, average temperature increased by 1°F – a disarmingly small number that, being unevenly distributed, translates into chaotic weather events (seven of the ten most destructive storms in recorded history having occurred in the last decade), and an unpredictable and uncontrollable cascade of ecological trauma – including now the melting of the North Pole during the summer of 2000, for the first time in 50 million years, and signs of the disappearance of the ‘snows of Kilimanjaro’ the year following; since then this melting has become a fixture.
- Species were vanishing at a rate that has not occurred in 65 million years.
- Fish were being taken at twice the rate as in 1970.
- Forty percent of agricultural soils had been degraded.
- Half of the forests had disappeared.
- Half of the wetlands had been filled or drained.
- One-half of US coastal waters were unfit for fishing or swimming.
- Despite concerted effort to bring to bay the emissions of ozone-depleting substances, the Antarctic ozone hole was the largest ever in 2000, some three times the size of the continental United States; meanwhile, 2 000 tons of such substances as cause it continue to be emitted every day.
- 7.3 billion tons of pollutants were released in the United States during 1999.

Afgesien van Kovel se blootlegging van hierdie krisis (en die kousale rol van kapitalisme hierin), bestaan daar ’n toenemende aantal toeganklike bronne van inligting wat neerkom op dokumentêre bevestiging van die feit dat ons vandag voor ’n grootskaalse ekologiese krisis staan. Gedagtg daaraan, is dit belangrik dat ’n mens jouself daaraan herinner dat die woord “krisis” uit mediese terminologie afkomstig is, en na ’n fase in die ontwikkeling van ’n siekte verwys wat ’n keerpunt, maar ook die uiteindelike verergering daarvan mag behels, wat tot die dood van ’n pasiënt sal lei.² In *The Ecological Rift – Capitalism’s War on the Earth* (Foster et al. 2010:13-14), as voorbeeld van ’n diagnose van ’n sodanige krisis in die “gesondheid” van die aarde, wys John Bellamy Foster en sy medeouteurs daarop dat mense geneig is om vandag die ekologiese krisis feitlik uitsluitlik as klimaatsverandering (veral globale verwarming) te verstaan vanweë die prominensie daarvan in die nuusmedia, omdat dit haas onoorkomelike probleme vir kapitalisme meebring. Feit bly egter staan dat klimaatsverandering maar net een van nege “planetêre grense” is wat, as simptomatiese aanwysers, die afgelope tyd deur natuurwetenskaplikes onder die loep geplaas is. Hierdie “grense” is deurslaggewend vir die instandhouding van ’n biosfeer waar mense veilig kan bestaan. Afgesien van globale verwarming, wat deur wetenskaplikes met sogenaamde “kweekhuiseffek” (“greenhouse effect”) verbind word,³ is die oorblywende agt “planetêre grensprosesse” – wat almal verskillende “prosesse” verteenwoordig – die verlies aan biodiversiteit (ook deur Kovel aangestip), chemiese besoedeling (waaronder die huidige versmoring van

² Sien *Online Etymology Dictionary*: crisis.

³ Sien Klein (2014:5, 17-18, 34); Kovel (2007:7, 19, 140, 172, 259); vir ’n breër konteks hiervoor, sien Lovelock (2010:1-8; 105-122).

mariene lewensvorme deur plastiek van die belangrikste is,⁴ globale watergebruik, verandering van grondgebruik, die fosfor- en stikstof-siklusse, oseaan-versuring, stratosferiese osoonverlies en atmosferiese aerosol-verhoging. Ofskoon daar, in die geval van twee hiervan (atmosferiese aerosol-verhoging en chemiese besoedeling), betroubare fisiese afmetings nog (teen 2010) ontbreek, is duidelike grense vir die ander sewe prosesse wetenskaplik vasgestel.

Foster et al. (2010:13-14) merk op dat, wat die krisis-karakter van die huidige stand van planetêre ekosisteme betref, drie van hierdie “planetêre grensprosesse” – wat almal aan voortgaande globale prosesse onderhewig is – volgens wetenskaplikes by die *Stockholm Resilience Centre* reeds hul onderskeie “grense” oorskry het, te wete klimaatsverandering, biodiversiteit-verlies en die stikstofsiklus, en dus ’n “skeur” (“rift”) verteenwoordig. In die 1990s het stratosferiese osoonverlies byna die punt van so ’n “skeur” bereik, dog meer onlangs gestabiliseer. Tans neig globale varswatergebruik, oseaanversuring en die fosfor-siklus egter toenemend na “skeur”-status. Op ’n meer ernstige noot word oseaanversuring, klimaatsverandering en stratosferiese osoonverlies as “kantelpunte” (“tipping points”) beskou wat – indien sekere vlakke bereik word – daartoe in staat is om die aardsisteem sodanig te destabiliseer dat verrekende kwalitatiewe veranderinge intree. Die grense van die oorblywende vier prosesse word nie soseer as “kantelpunte” beskou nie, maar eerder as punte waar onomkeerbare ekologiese degradering geïnisieer sou word.

Wanneer ’n mens deur sulke strak, dreigend-klinkende stellinge in boeke deur gerespekteerde denkers of wetenskaplikes gekonfronteer word, is dit maklik om oorweldig te voel, of skepties, indien jou kennis van die gronde van sodanige wetenskaplike aansprake gebrekkig mag wees. Skeptici moet egter daaraan herinner word dat daar tans grootliks konsensus tussen wetenskaplikes wêreldwyd oor hierdie gegewens bestaan, en om goeie redes. Ofskoon die presiese opeenvolgende manifestasie van onomkeerbare ekologiese skade vanweë die inter-relasionele kompleksiteit daarvan nie beskryf kan word nie, is daar nietemin ’n aantal dinge wat met redelike akkuraatheid aan die hand van noukeurige meting en modellering vasgestel kan word (en reeds is). Johan Rockström en sy kollegas in Stockholm het drie “waardes” vir elk van die sewe meetbare “grensprosesse” waarna hier bo verwys is bepaal, naamlik ’n voor-industriële waarde (vlakke wat voor die begin van industriële kapitalisme bereik is), ’n “grens”-vlak waarde, en ’n waarde vir “huidige vlak-status” (Foster et al. 2010:13-14).

Ter illustrasie kan genoem word dat die voor-industriële waarde van klimaatsverandering 280 dele per miljoen (ppm) atmosferiese konsentrasie van koolstofdioksied was. Die grens wat deur wetenskaplikes hiervoor bepaal is, is 350 ppm, wat nie oorskry moet word indien die kantelpunt van gebeurtenisse soos katastrofiese seevlak-styging voorkom wil word nie. Teen 2010 was die status hiervan reeds 390 ppm, wat die kantelpunt beduidend verbygesteek het. Wat die verlies aan biodiversiteit betref, wat aan die tempo van spesie-uitsterwing (die aantal spesies per miljoen wat jaarliks uitsterf) gemeet word, is die aanduidings ontstellend, om die minste te sê. Die “natuurlike”, dit wil sê die voor-industriële tempo van uitsterwing, was 0.1-1 per miljoen, terwyl die geskatte “grens” 10 per miljoen per jaar is, en die vlak van spesie-verlies teen 2010 reeds jaarliks bo 100 per miljoen (feitlik 1 000 keer die voor-industriële vlak) was. Die derde proses wat reeds die grens-vlak oorskry het, is die stikstofsiklus, wat betrekking het op die kwantiteit van stikstof wat jaarliks uit die atmosfeer verwyder word vir industriële gebruik. Voor die ontdekking (in die vroeë 1900s) van die sogenaamde Haber-Bosch proses, waardeur stikstof so verwyder word, was die jaarlikse hoeveelheid 0 ton. Die geskatte jaarlikse grens vir die voorkoming van onomkeerbare agteruitgang van die planetêre ekosisteem

⁴ Sien Briggs (2018); Wilkinson (2018); Tutton (2018).

is 35 miljoen ton, maar in 2010 was die kwantiteit wat per jaar uit die atmosfeer geneem word reeds 121 miljoen ton (Foster et al. 2010:15).

Bostaande sluit slegs die gegewens in vir die 3 grensprosesse wat reeds in 2010 op gevaarlike vlakke verkeer het; wat egter onthou moet word, is dat die uitwerking van hierdie prosesse op natuurverskynsels op komplekse, haas onberekenbare wyses met mekaar verbind is. Dit is waarom wetenskaplikes slegs tot op 'n sekere vlak kan "voorspel" wat die effek van die reeds bestaande uiterste toestande op die aarde se ekosisteem mag wees. Foster (2010:15) en sy medeouteurs formuleer die huidige toedrag van sake as volg, "In elk van hierdie uiterste skeure word die stabilitet van die aardsisteem soos ons dit ken in gevaar gestel. Ons is by rooi gevaar ("red alert") status. Indien sake normaalweg voortgaan, is die wêreld binne die volgende klompie jare op pad na grootskaalse kantelpunte, saam met onherroeplike omgewings-degradering wat 'n groot aantal mense sal bedreig. Biodiversiteitverlies teen die huidige en geprojekteerde tempo kan gevvolglik op die verlies van meer as 'n derde van alle lewende wesens in hierdie eeu neerkom." Indien 'n mens dan nog die bekende interafhanglikheid van alle spesies in terme van voedselafhanglikheid (die sogenaamde "food chain") byvoeg – wat onberekenbare konsekvensies mag hê wanneer spesies uit die netwerk van lewende wesens verwyder word – is dit glad nie moeilik om in te sien dat die bekende wêreld (vir mense) onaangename veranderinge in die nabye toekoms mag ondergaan nie.

Die laaste figuur wie se werk ek kortliks in oënskou wil neem wat getuienis vir 'n ekologiese krisis betref, is Naomi Klein – waarskynlik die mees onvermoeide ekologiese en anti-kapitalistiese aktivis-joernalis ter wêreld. Nadat sy die nuutste kapitalistiese strategie vir eksplotasie in *The Shock Doctrine* (2007) aan die kaak gestel het, het haar aandag na die ekologiese krisis verskuif in *This Changes Everything* (2014), met die uitdagende subtitel, *Capitalism vs the Climate*. Hier (2014:27-55) ontmasker sy die sinisme onder die magtigste verdedigers van die ekonomiese *status quo*: in die aangesig van oorweldigende getuienis dat klimaatsverandering antropogenies is, is hulle skuldig aan grootskaalse omkopy van sogenaamde "wetenskaplikes", met die oog op die publikasie van "eko-ontkennende" artikels in wetenskaplike tydskrifte en in die media (2014:38-40). Met ander woorde, die doel met hierdie "vals" artikels is om twyfel in die gemoedere van die publiek te saai wat die oorsake van globale verwarming betref – wat tot dusver grootliks suksesvol was, soos blyk uit die afname in die persentasie mense wat glo dat daar 'n ekologiese krisis bestaan (Klein 2014:27-33).

Die "getuienis" vir die krisis neem in hierdie boek (Klein 2014), bo en behalwe die normale verwysing na wetenskaplike inligting soos temperatuurmeting, 'n ongewone (indirekte) gedaante aan. Kortweg gestel, vind Klein in die konserwatiewe "eko-ontkenners" ("ecodenialists") se reaksie op wetenskaplike berigte oor die komende krisis 'n indirekte bevestiging dat hulle terdeë daarvan bewus is. Hul sinisme blyk daaruit dat hulle selfs op verskillende wyses gereed maak om "ryk te word uit 'n warmer wêreld", al is dit ten koste van arm lande wat nie in staat is om by "uiterste klimaatgebeurtenisse" aan te pas nie (Klein 2014:40-47). Desnietemin kan hulle nie bekostig om openbare geloofwaardigheid aan die gedagte van 'n komende omgewingskrisis te verleen nie (2014:34-38). Meer in die besonder, kom dit daarop neer dat – volgens Klein se oorwoë mening – daar 'n dissonansie bestaan tussen die klimaatverandering-ontkenners se versweë veronderstelling, dat die mensdom waarskynlik oorsaaklik by klimaatsverandering betrokke is, enersyds, en hul ideologiese verbintenis tot privatisering en die vernietiging van die openbare sfeer, asook hul godsdienstige oortuiging, dat die mensdom die reg het om die planeet te bemeester en te eksploteer, andersyds. Klein som hierdie toedrag van sake meesterlik op (2014:38):

So here's my inconvenient truth: I think these hard-core ideologues understand the real significance of climate change better than most of the "warmists" in the political center, the ones who are still insisting that the response can be gradual and painless and that we don't need to go to war with anybody, including the fossil fuel companies. Before I go any further, let me be absolutely clear: as 97 percent of the world's climate scientists attest, the Heartlanders [members of a conservative American think-tank] are completely wrong about the science. But when it comes to the political and economic *consequences* of those scientific findings, specifically the kind of deep changes required not just to our energy consumption but to the underlying logic of our liberalized and profit-seeking economy, they have their eyes wide open. The deniers get plenty of the details wrong (no, it's not a communist plot; authoritarian state socialism...was terrible for the environment and brutally extractivist), but when it comes to the scope and depth of change required to avert catastrophe, they are right on the money.

Daar kan nog uitvoerig na die werk van vele ander denkers verwys word om die erns van die ekologiese situasie – grootliks vandag te wye aan kapitalisme, al het die kommunistiese lande daartoe bygedra met hul "vuil" industriële praktyke – te beklemtoon, maar dit is moeilik binne die perke van hierdie artikel. Ek dink veral aan Murray Bookchin en James Lovelock, wat albei wesenlike bydraes gelewer het om die gronde van die krisis bloot te lê en alternatiewe leefwyses voor te stel. Bookchin, wat reeds sedert 1952 met belangrike (indien nie profetiese) publikasies die sosiale sowel as natuur-ekologiese gronde van die komende ekologiese krisis toenemend blootgelê het, neem 'n holistiese standpunt in waarvolgens hy argumenteer dat, indien die samelewing nie *in alle opsigte* afstand doen van hiérargiese denkwyses en praktyke nie, dit nooit "ekologiese Vryheid" sal verwerf nie (sien veral Bookchin 1982). Lovelock, waarskynlik die mees bekende klimatoloog ter wêreld, wat bekend is as die outeur van die *Gaia*-teorie – dat die aarde nie bloot 'n neutrale ruimte is waarop organismes bestaan nie, maar self 'n "makro-organisme" is wat op alles reageer wat kleiner organismes, soos mense, doen – neem in sy *The Vanishing Face of Gaia: A Final Warning* (2010), 'n onwrikbare posisie in wat antropogeniese klimaatsverandering betref. Hy toon aan dat daar (teen 2009) nie meer die geleentheid bestaan om katastrofiese klimaatsverandering "om te keer" nie, dat ons onsself reeds op 'n soort glybaan bevind, en vroeër of later gaan "afval" (met al die chaos en lyding wat dit sal meebring). Die groen planeet van vorige eras is volgens Lovelock iets van die verlede. Dit volg uit die insig dat *Gaia* 'n makro-organisme is wat deur die somtotaal van gedurig-veranderende onderlinge relasies tussen aardse organismes (insluitend mense), asook tussen hierdie organismes en anorganiese elemente, gekonstitueer word. Hiervolgens is dit so dat menslike aktiwiteit in die era van die "Anthropocene" (die eerste geologiese tydvak waar mense die planeet deur hul praktyke noemenswaardig kan beïnvloed) alle ander organismes (en daarom ook *Gaia*) hoofsaaklik negatief affekteer wat die klimaat betref. Hiermee moet volstaan word wat hierdie twee belangrike denkers betref.

DIE ROL VAN KAPITALISME TEN OPSIGTE VAN DIE EKOLOGIESE KRISIS

Net soos wat baie mense ontken dat daar 'n ekologiese krisis is, is dit ook algemeen die geval dat, selfsanneer hulle toegee dat dit moontlik die geval is, dit gepaardgaan met die ontkenning dat die kapitalistiese ekonomie hoegenaamd iets daarmee te doen kan hê. Die werk van Klein en Kovel, asook van Foster en sy medeouteurs, waarna hier bo verwys is, laat egter weinig twyfel dat die vernaamste dryfkrag agter snel-verslegtende ekologiese toestande inderdaad die neoliberalie, oftewel verbruikerskapitalisme is. Die kernoorsaak van hierdie toedrag van

sake kan bondig gestel word: *oneindige ekonomiese groei binne 'n eindige ekosisteem is nie moontlik nie*. Die fout wat dikwels begaan word wanneer kapitalisme verdedig word, is om uit te gaan van die foutiewe aanname dat ekologie 'n onderdeel is van menslike ekonomie, terwyl dit eintlik andersom is: laasgenoemde is 'n onderdeel van die oorkoepelende planetêre ekosisteem, wat verklaar waarom die ekonomie die ekologie as die gasheersisteem skade kan berokken, net soos 'n gas groot skade aan die gasheer of -vrou se woning kan aanrig.

Ek moet egter uit die staanspoor daarop wys dat dit onteenseglik die geval is dat kapitalisme in die loop van die geskiedenis vir toenemende materiële welvaart verantwoordelik was, ofskoon die grootste deel daarvan vandag in die hande van 'n klein persentasie van die mensdom gekonsentreer is, soos die uitdrukking, "die 1% versus die 99%" te kenne gee. Ek kan egter nie binne die ruimtebeperkinge van 'n artikel tans op die saak ingaan nie; dit is stof vir 'n ander debat. Die deurslaggewende vraag is of kapitalistiese ekonomiese praktyke tans daarvoor verantwoordelik is dat die mensdom 'n ekologiese krisis in die gesig staar, wat op starre wyse (wanneer dit by fundamentele waardes kom) die keuse tussen sogenaamde "materiële welvaart" – wat myns insiens op sigself geen "welvaart" is nie – en die moontlikheid van "lewe" op die voorgrond stel. My eie posisie is ondubbelzinnig dat kapitalisme die voortgesette moontlikheid van lewe en oorlewing ondermy, en dat skadelike kapitalistiese praktyke afgeskaf behoort te word, om redes wat hier onder duidelik sal word.

Daar moet beklemtoon word dat daar reeds uitgebreide kritiese literatuur bestaan oor die ekologiese krisis; selfs inleidende tekste soos dié van Manfred Steger (2003) oor globalisering verwys daarna, soos waar hy skryf (2003:86-87; my vertaling): "In die laaste paar dekades was die skaal, snelheid, en diepte van die Aarde se omgewingsverkummeling onvergelykbaar." Onder die "hoofmanifestasies en gevolge van omgewingsdegradering" noem hy die verlies aan biodiversiteit, skadelike afvalprodukte, industriële ongelukke, oorlogvoering, geneties-veranderde organismes, globale verwarming en klimaatsverandering, gebrek aan voedselsekureiteit, siektes en grensoorskrydende besoedeling. Steger beskou omgewingsdegradering as 'n funksie van die kulturele dimensie van globalisering – met ander woorde, dat dit onskeibaar is van bepaalde kulturele waardes, soos byvoorbeeld 'n verbruikersamelewing se houding teenoor die natuurlike omgewing, wat grootliks as 'n blote hulpbron van menslike verbruik beskou word.

Die titels van die drie boeke waarna reeds hier bo verwys is, spreek boekdele wat die kousale verband tussen kapitalisme en die ondermyning van ekologiese integriteit betref. Joel Kovel se boektitel draai geen doekies om nie: *The Enemy of Nature – The End of Capitalism or the End of the World?* (2002; 2007); insgelyks die van Foster et al., wat heet *The Ecological Rift: The War of Capitalism on the Earth* (2010); en Naomi Klein se boek is getitel *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate* (2014). Wat hulle met mekaar gemeen het, is hul deeglike uiteensetting van die wyse waarop die kapitalistiese ekonomiese sisteem, maar ook die ideologiese regverdiging van kapitalistiese praktyke, die voortgaande vernietiging van ekosisteme bewerkstellig. Naomi Klein vestig byvoorbeeld die aandag op die mees opvallende van sodanige ekonomiese praktyke waar sy na die ononderbroke gebruik van fossielbrandstof verwys (Klein 2014:2, 6, 14-21), wat grootliks verantwoordelik is vir antropogeniese globale verwarming. Maar die verband tussen ekologiese degradering en kapitalisme word onverbeterlik deur Kovel (2002:5) uitgedruk waar hy skryf dat, indien die wêreld as 'n lewende organisme voorgestel word – soos James Lovelock (2010) se "Gaia teorie" inderdaad doen – elke verstandige waarnemer tot die gevolgtrekking sou kom dat kapitalistiese ekonomiese "groei" 'n "kanker" is wat die vernietiging van die menslike samelewing sal meebring indien dit nie op die een of ander wyse "behandel" word nie, en selfs die moontlikheid van

die uitsterwing van die spesie mag beteken (soos Claire Colebrook inderdaad argumenteer; sien Colebrook 2014). Dit volg uit die feit dat kapitalistiese groei onbeheerbaar is, en dat sodanige groei die “natuurlike grond” (met ander woorde, natuur-as-grond) van menslike (asook ander lewende wesens se) bestaan destabiliseer en afbrek, wat eenvoudig gestel beteken dat lewe op Aarde onder die huidige sosio-ekonomiese orde *gedoem* is en dat dit so gou as moontlik verander moet word as die mensdom wil oorleef.

In 'n vergelyking van die eeu voor die jaar 2000 en die nuwe millennium noem Kovel die volgende faktore wat kousaal via kapitalistiese praktyke verbind is met die benarde ekologiese toestand van vandag (Kovel 2007:1-2; hou in gedagte dat dit voor 2007 was, toe die 2de uitgawe van sy boek verskyn het):

- The human population had increased from 3.7 billion to 6 billion (62 percent).
- Oil consumption had increased from 46 million barrels a day to 73 million.
- Natural gas extraction had increased from 34 trillion cubic feet per year to 95 trillion.
- Coal extraction had gone from 2.2 billion metric tonnes to 3.8 billion.
- The global motor vehicle population had almost tripled, from 246 million to 730 million.
- Air traffic had increased by a factor of six.
- The rate at which trees are consumed to make paper had doubled, to 200 million metric tons per year.
- Human carbon emissions had increased from 3.9 million metric tons annually to an estimated 6.4 million – this despite the additional impetus to cut back caused by an awareness of global warming, which was not perceived to be a factor in 1970.

Kovel verbind ook al die opvallende tekens van omgewingsdegradering en ekosistemiese ineenstorting met die kapitalistiese sosio-ekonomiese orde waar hy uitwys (Kovel 2002:6):

- That the “reigning system” in question is capitalism, the dynamism of which, capital, is a strange beast indeed, not at all accessible to common sense, and extending far beyond its usual economic implications.
- That the “growth” in question is essentially capital expressing its innermost being.
- That this is incorrigible; thus to seriously limit capital’s expansion throws the system into deep crisis [and there are many such instances, such as September 11, 2001; B.O.]. For capital, it must always be “Grow or Die!” It follows that capital cannot be reformed: it either rules and destroys us, or is destroyed, so that we may have a lease on life.

Kovel (2002:38) vestig die aandag daarop dat kapitaal altyd neig om die “voorwaardes van produksie te degradeer”, byvoorbeeld deur die aflegging van personeel en eindeloze kostbesparing. Bowendien moet dit noodwendig onophoudelik uitbrei en groei ten einde voort te bestaan, byvoorbeeld deur die kultivering van verbruikersafhanklikheid, die skep van nuwe markte, vernuwing van produksietegnieke en die aandrang op effektiwiteit. Juis om hierdie redes meen Kovel (2002:39) dat die ekologiese krisis 'n onafwendbare noodwendigheid is, in weerwil van die lukrake pogings binne die sisteem om spesifieke ekologiese rampe of hul skadelike gevolge te beheer.⁵ Die kern van kapitaal as 'n proses van werklikheidsomskeping bestaan in 'n self-voortsettende uitbreidingsproses wat elke aspek van die menslike

⁵ Soos byvoorbeeld die industriële ramp in Bhopal, Indië, in 1984, waar al hierdie kenmerke van kapitaal gedemonstreer word; sien Kovel (2002:28-38).

leefwêreld binnedring, insluitend die natuur vir sover mense daarmee in verhouding tree, ten einde nuwe markte te skep en meer wins te maak, sonder om ag te slaan op die broosheid van ekosisteme waarvan mense ook in laaste instansie deel uitmaak.

'n Mens hoor dikwels die opmerking, dat "kapitalisme nie die probleem is nie, maar gierigheid", met ander woorde mense, of "agente" van kapitalisme as stelsel (en dit is inderdaad die geval dat 'n mens in rare gevalle kapitaliste ontmoet wat toon dat hulle ""n hart het"). 'n Sodanige opvatting mis egter die punt, dat kapitalisme as 'n sisteem self mense "produseer" wat voortaan as die "agente" van kapitaal optree. Soos Kovel (2002:38-39) opmerk, "fatsoeneer en selekteer kapitaal die soort mense wat hierdie gebeurtenisse [soos Bhopal; BO] skep", en is dit mense wat "as kapitaal leef", en as't ware die "personifikasie van kapitaal word, wat ekosisteme vernietig". In Kovel se woorde (2007:37):

People who are genuinely forthcoming and disinterestly helpful do not become managers of large capitalist firms. The tender-hearted are pushed off the ladder on which one ascends to such positions of power. For capital shapes as well as selects the kinds of people who create these events.

Sodra kapitaal as spesifieke ekonomiese verhouding tussen mense en hul omgewing sy opwagting in 'n samelewing maak, funksioneer dit soos 'n virus, deur alles waarmee dit in aanraking kom, sistematies te transformeer om sodoende 'n "kapitalistiese" samelewing te skep. Laasgenoemde word op drie vlakke gemanifesteer – die eksistensiële, die temporele en die institusionele (Kovel 2002: 52). Wanneer die proses hierdie punt bereik het, word mense se lewens haas onvermydelik op kapitaal se voorwaardes geleef, wat neerkom op die fundamentele "konstruksie" van menslike lewe onder kapitalisties-voorafbepaalde ekonomiese, politiese en sosiale omstandighede en voorwaardes – wat Michael Hardt en Antonio Negri (2001:22-41; 364-365), in Foucaultiaanse terme kapitalistiese "bio-mag" en "bio-politiese produksie" noem. Een van die kenmerke van so 'n lewenswyse is dat mense se lewenstempo gedurig versnel, en dat hul wêreld toenemend deur instellings gestruktureer word wat onderling met mekaar verbind is en sodoende die domein van kapitaal voortdurend uitbrei en versterk. In die proses word die menslike leefwêreld (Husserl se term vir die bekende sfeer waarin mense grootliks onreflektief leef en huis voel) radikaal omvorm deurdat dit deur kapitalisties-ekonomiese imperatiewe deurdring word – in so 'n mate dat mense aan hulself, hul gesinslede en vriende begin dink as "kommoditeite" met hul eie "handelsmerk" ("brand"). Intrinsieke waardes soos die unieke betekenis van 'n persoon, 'n troeteldier, 'n geliefkoosde voorwerp soos 'n rok of 'n hoed, word herlei na blote "wisselwaarde" (met ander woorde geldwaarde).

Geen wonder nie dat, wanneer kapitalisme leefwêrelde binnedring, dit 'n gewaarwording van "ontvredeheid" by mense skep, sodat 'n mens kan beweer dat "geluk verbied word onder kapitalisme, en vervang word met sensasie en hunkering ['craving']" (Kovel 2002:52; my vertaling). Hierdie hunkering het betrekking op kommoditeite of handelsware (soos die nuutste slimfoon) wat tydelike verligting bied vir die kunsmatig gekonstrueerde behoeftes of hunkeringe, wat self deur die omvattende advertensiemasjinerie van kapitalisme geskep word. Wanneer sodanige hunkeringe na kommoditeite leefwêrelde perverteer, vind 'n verandering plaas in mense as verbruikers. Omdat kommoditeite, wat nie "organies" vir die fundamentele behoeftes van die leefwêreld geskep word nie (is 'n "blaarblaser", byvoorbeeld, werklik nodig?), neig om eko-vernietingend sowel as winsgewend te wees (vandaar die imperatief vir produk-vernuwing, wat weer nuwe behoeftes kunsmatig skep), word mense wat hulle gebruik self ook "anti-ekologies" getransformeer. Die bestuurder van 'n nuwe 4 X 4 voertuig sal in die versoeking wees om sy (dit is gewoonlik 'n man) nuwe voertuig op die proef te stel deur

uitdagende terrein aan te durf, en in die proses brose ekosisteme – soos byvoorbeeld gras en ander plante op duine – te vernietig. Soos Kovel (2002:53) aandui, is dit hoe “verbruikers” deur die “beweging” van kapitaal geassimileer word, wat dit feitlik onmoontlik maak vir hulle om die eko-destruktiewe aard van kapitaal teen te staan. Bowendien, so herinner hy ons, verwys “ekologie” (’n intiem-vervlegte sisteem van onderling-afhanklike organismes) nie slegs na die natuur nie, maar ook na sekere aspekte van die menslike samelewing, soos gemeenskap (wat begin by gesinne), geskiedenis en tradisie. Hierdie samelewingsfasette is eweneens kwesbaar vir die eko-destruktiewe aard van kapitaal, wat die ekonomiese selfbelang van mense dermate individualiseer dat die “organiese” inter-afhanklikheid wat dikwels in niekapitalistiese gemeenskappe die geval is, plek maak vir ’n “elkeen-vir-homself”-leefwyse.

Die huidige toenemende reaksie van groot getalle mense wêreldwyd teen kapitalisme – veral soos beliggaam in banke en politici wat gekompromitteer is ten opsigte van korporasies – moet in hierdie lig gesien word. Dit kom onder andere tot uitdrukking in die feit dat meer en meer mense alternatiewe ekonomiese praktyke beoefen, wat gemeenskap-georiënteer is (Castells 2012:7; 2012a). Een manier om hierdie verskynsel te verstaan, is dat daar ’n groeiende besef is wat kapitaal “is”, en hoe dit funksioneer. Kapitaal is ’n abstrakte verhouding of proses wat (soos Marx goed begryp het, en hier bo aan die hand van Kovel se werk bespreek is) alles omvorm waarmee dit in aanraking kom. Vroeër het ek daarna verwys as ’n soort “virus”, maar ’n meer akkurate vergelyking sou wees om dit met “mitochondria”⁶ te vergelyk, wat volgens die huidige hipotese duisende jare gelede permanent met die selle van die menslike liggaaam “saamgesmelt” het weens die simbiotiese voordele daarvan, terwyl dit voorheen waarskynlik ’n onafhanklike bestaan, soos bakteriëë, gevoer het. Dit is betekenisvol vir ’n analoë verstaan van die verhouding tussen die samelewing en kapitaal dat mitochondria in liggamselle ’n groot bron is van chemiese energie. (Deur die mitochondria-neerslae in menslike geraamtes by argeologiese persele te ondersoek, kan molekulêre bioloë insig kry in die leefgewoontes, dieet, en so meer, van mense wat millennia gelede geleef het.) Die punt is dat dit ewolusionêr-gesproke voordelig was vir hierdie “organel” om deel te word van menslike liggame, anders sou dit nie ’n onafhanklike bestaan ingeboet het nie, en bestaan dit sedert ’n dergelike “saamsmelting” – sonder om egter die herkenbare eienskappe daarvan te verloor – in simbiose met menslike liggamselle. Op soortgelyke wyse kan beweer word dat kapitaal eiesoortige eienskappe het, en dat dit, by wyse van analogie met die verhouding tussen mitochondria en menslike liggamselle, ook met die menslike samelewing “saamgesmelt” het, en simbioties daarmee saambestaan. Wat is kapitaal, en hoe funksioneer dit in simbiose met die samelewing? In teenstelling met wat ’n mens mag dink, is dit nikks konkreets nie – banknote en munte is slegs simbole van die abstrakte kwantitatiewe “waarde” van kapitaal, wat wesenlik ’n wisselmedium is waartoe gebruiksvoorwerpe om pragmatiese redes herlei word (en sodoende hul gebruikswaarde inboet, soos Marx ingesien het). Die hoof-betekenaar van kapitaal is dus geld, maar kapitaal “self” is volkome abstrak, soos algebraïese simbole. Omdat kapitaal slegs kan voortbestaan wanneer dit onophoudelik in kwantitatiewe terme “groei”, en dit slegs kan gebeur wanneer mense as die “agente” daarvan die geleenthede skep vir sodanige groei, is dit derhalwe van die menslike samelewing afhanklik om voort te bestaan, net soos ’n *kapitalistiese* samelewing van kapitaal afhanklik is om voort te bestaan. Dit verduidelik waarom die sogenaamde “mark” lande “straf” – die personifikasie is veelseggend wat die haas goddelike status van die “die mark” vandag betref – wanneer ekonomiese leiers besluite neem wat finansieel-ekonomiese groei kortwiek, of wanneer stakings en looneise deur werkers dit

⁶ Sien “Evolutionary origin of mitochondria” in die bibliografie.

ondermyn. Dit verduidelik ook waarom "Brexit" so 'n groot slag vir kapitaal – "die mark" – was en nog steeds is: indien aan kapitaal as die mitochondria in 'n groot liggaam gedink word, vanwaar die liggaamselle baie energie ontvang, en 'n ledemaat (soos 'n arm) afgesny word, is dit vanselfsprekend dat die ligaam sal bloei en pyn sal verduur. Die "stuiptrekkings" in die wêreld se ekonomiese sisteem met en sedert die aankondiging dat Brittanje die Europese Unie gaan verlaat, is presies hiervolgens begrypbaar: dit het die onmisbare groei van kapitaal 'n ernstige slag toegedien, en die ekonomiese onsekerheid en swaarkry is die voorspelbare (korttermyn) gevolge daarvan, totdat die krisis oorkom word.

Wat die ondersteuners van kapitaal en kapitalisme egter nie onder oë wil sien nie, is die onafwendbare langtermyn-konsekvensies van 'n voortgesette kapitalistiese leefwyse, soos in die eerste afdeling van hierdie artikel aangetoon, naamlik stelselmatige, onvermydelike ekologiese erosie en degradering, wat uiteindelik – sonder enige twyfel – die planeet vir mense feitlik onbewoonbaar sal maak, en selfs die moontlike uitsterwing van ons spesie (sowel as ander) 'n reële moontlikheid maak. Thomas Princen, een van die bekendste ekologiese denkers ter wêreld, maak van 'n treffende metaforiese uitbeelding gebruik om die futiliteit van 'n kapitalistiese ekonomiese stelsel te midde van ekologiese verval te demonstreer. Hy stel voor (Princen 2010:21-27) dat 'n mens aan die natuur se ekosisteme moet dink as die grond waarop 'n "huis van kaarte" gebou word, waarvan die bouers stelselmatig vergeet, namate hulle deur die ingewikkeld struktuur van die kaartehuis beïndruk word. Dit is immers so gekompliseerd en vindingryk dat dit die bewondering van toeskouers uitlok. Dit is voorwaar 'n indrukwekkende konstruksie, maar indien die kaart-fondamente van die huis verkrummel (namate van die onderste kaarte uitgehaal en op ander vlakke, verder boontoe, gebruik word), en die huis begin sak, of kantel, sal die kaartehuis uiteindelik inmekarstort. Soos afgelei kan word, is die kaartehuis die kapitalistiese sisteem, en Princen se punt is eenvoudig dat, hoe indrukwekkend hierdie menslike skepping ook al mag lyk, indien die "grond" waarop dit in laaste instansie staan sou moes ineenstort, sou hierdie asemrowend-indrukwekkende ekonomiese sisteem *ook* in duie stort. Met ander woorde die natuur, of meer spesifiek drinkbare water, skoon lug en bewerkbare grond, afgesien van al die ander natuurlike elemente waarvan die mensdom afhanklik is, word altyd (gewoonlik stilswyend) voorveronderstel wanneer van die "wonderlike ekonomie" gepraat word. Laasgenoemde berus op losse skroewe wanneer die grond waarop menslike kulturskeppings staan, begin verkrummel. Princen stel hom voor dat daar sommige "twyfelaars" is wat na 'n "tuis-ekonomie" ("home economy") gaan soek, wat op die fondamente van vars water, bewerkbare grond en skoon lug gebou is, in plaas van 'n wankelrige ekonomiese basis wat slegs deur "vertroue" ("confidence") in stand gehou word. In die lig van die eerste twee afdelings van hierdie artikel behoort dit baie duidelik te wees dat die kapitalistiese "kaartehuis" reeds vir 'n geruime tyd die natuurlike "grond" van menslike kultuur en samelewing negatief beïnvloed.

ONS TEGNO-OPTIMISTIESE SAMELEWING

Die voorafgaande bespreking van die huidige ekologiese krisis en die verergering daarvan deur ongebredelde kapitalistiese ekonomiese praktyke kan verder in perspektief gestel word deur aan te toon in watter mate die huidige gebruik van tegniese apparate, hoofsaaklik ter bevordering van kapitalistiese belang, tot genoemde krisis bydra. Desnietemin is dit onteenseglik die geval dat ons in 'n haas ongelooflik tegno-optimistiese samelewing woon – dermate dat daar haas geen "probleem" is wat nie tegnies benader word ten einde dit "op te los" nie. Bowendien is dit nie verbasend nie. Martin Heidegger (1977) het dekades gelede

reeds ondubbelzinnig aangedui dat die samelewing dermate tegnies-georiënteer is dat alle probleme in 'n tegniese "raamwerk" (*Gestell*) geplaas word, net soos wat die Europese middeleeue alle probleme op "teosentriese" wyse benader het, met ander woorde vanuit die algemene aanvaarding, dat God die wêreld geskep het en geen vraagstuk dus onafhanklik hiervan benader kan word nie. Terwyl Heidegger gewaarsku het dat sodanige tegnosentriese benadering slegs *een* (geldige) moontlikheid onder andere is, is dit na sy mening egter reeds destyds tot hegemoniese posisie verhef, waarteen hy onder andere die kuns bevorder as alternatiewe sfeer van syns-manifestasie, wat die onaanvaarbare totaliserende aansprake van die tegnologie (eintlik tegnokrasie, of wat Heidegger *Gestell* noem) aan die kaak stel.

Sedert Heidegger se pessimistiese uitspraak oor tegnologie se reduksionistiese houvas op die samelewing, het dit steeds vererger, soos wat uit die werk van verskeie denkers blyk,⁷ asook uit die onverbloemde tegno-verslaafheid wat jou daagliks in die gesig staar, gekombineer met die verheerliking van geld.⁸ Die mees omvattende denksintese van die rewolusionêre oorgang tot 'n volledige inligtingstegniek-georiënteerde samelewing is waarskynlik die weergawe wat in Manuel Castells se trilogie oor *The Information Age* aangetref word, waarvan die eerste een oor die sogenaamde "Netwerk-samelewing" die belangrikste is.⁹ Hierin vind 'n mens 'n treffende karakterisering van die huidige samelewing as een wat verknog is aan inligtingstegnologie in al die manifestasies daarvan, en bowendien die verrekende uitwerking hiervan tot op die mees fundamentele vlak van 'n nuwe vorm van ruimte- en tydservaring beleef, naamlik wat Castells as die "ruimte van vloeい" en "tydlose tyd" bestempel. Hierdie tegnologiese rewolusie het die samelewing volgens Castells feitlik onherroeplik verander tot een wat volkome afhanklik is van ervaring-bemiddelende tegniek.

Wat die bemiddelingsfunksie van tegniese apparate betref, is dit egter veral Sherry Turkle en Bernard Stiegler wat, in weerwil daarvan dat albei denkers ook positiewe aspekte van gevorderde elektroniese kommunikasietegniek raaksien, die volle uitwerking daarvan op menslike gedrag na vore bring. Wat egter veral opval, is die tegno-optimisme wat 'n mens by gewone mense teekom. Turkle (2011:9-10) verwys byvoorbeeld na 'n jong vrou wat haar mansvriend graag met 'n "robot-metgesel" as "minnaar" sou wou vervang (omdat die mansvriend volgens haar "te moeilik" is), wat 'n treffende geval van tegno-optimisme, gepaard met antro-pessimisme is. Vir Turkle is dit rede tot bekommernis, omdat sy daarin 'n groeiende onwilligheid sien om die kompleksiteit van ander mense te aanvaar en daarmee in die reine te kom, terwyl tegniese, kunsmatig-intelligentie wesens (robotte) skynbaar die belofte inhou om sake te vereenvoudig en te vergemaklik. Sy herinner haar lesers egter daaraan (Turkle 2011:5-6) dat, in weerwil van die "asof"-performatiwiteit van robotte, hulle nie tot ontentieke gevoelens, soos empatie, in staat is nie, en daar strenggenome dus nie so-iets soos 'n "verhouding" met 'n robot moontlik is nie. Wat empatie betref, merk sy ook in haar onlangse werk (Turkle 2016:3-7) op dat onderwysers toenemend 'n affektiewe afstomping, soos die gebrek aan die vermoë tot empatie, onder skoliere teekom, wat sy aan die obsessiewe gebruik van "slimfone" toeskryf. Immers, bemiddelende kommunikasie via laasgenoemde neem deesdae die plek in van "aangesig-tot-aangesig"-kommunikasie, en verg nie meer van mense om op ander se stemtoon, gebare en gesigsuitdrukking te reageer nie. Ten spyte van die wydverspreide tegno-optimisme is daar dus tekens dat die gebruik van tegniese apparate 'n negatiewe uitwerking op gebruikers daarvan het.

⁷ Insluitend Jean-Francois Lyotard (1984), Michael Hardt en Antonio Negri (2001; 2006), Sherry Turkle (2011; 2016), Bernard Stiegler (2015) en Gil Germain (2004; 2017).

⁸ Sien byvoorbeeld McDonald (2018).

⁹ *The Rise of the Network Society* (2010); sien ook Olivier (2013) vir 'n kritiese oorsig hiervan.

By Bernard Stiegler, waarskynlik die belangrikste tydgenootlike navorser wat tegnologie en die uitwerking daarvan op menslike gedrag betref, en 'n denker wat tegnologie as 'n *pharmakon* beskou – met ander woorde tegelykertyd “gif” en “geneesmiddel” – word 'n genuanseerde evaluering daarvan aangetref. Tegnologie is volgens hom wesenlik deel van menswees, en kan potensieel vir kritiese doeleindes aangewend word, byvoorbeeld deur die internet te benut as “publieke ruimte” vir debatte oor kapitalisme en klimaatsverandering. By Stiegler (2011) vind 'n mens nietemin onverbloemde verdoeming van die eensydige manier waarop eksterne mnemo-tegniese apparate vandag aangewend word (in weerwil van die kritiese potensiaal daarvan), vanweë die feit dat dit lei tot wat hy die “proletarianisering” van verbruikers noem. Laasgenoemde proses voltrek volgens Stiegler wat deur Marx in die 19de eeu met verwysing na werkers beskryf is, en het tot gevolg dat sowel mense se “*savoir-faire*” (pragmatiese kennis) as “*savoir-vivre*” (lewenskuns) in die slag bly omdat alles vir hulle aan die hand van apparate soos slimfone opgedis word met die doel om addisionele koop-kapasiteit te skep (Stiegler 2011:25-27). In die huidige tegno-optimistiese tyd word daar volgens Stiegler (2016) nuwe tegnologieë teen 'n sodanige tempo gegenereer dat die sosiale lewe fundamenteel ontwrig word deurdat nuwe kulturele praktyke en sosiale aanpassings gedurig daardeur vereis word – nie alleen die vorming van nuwe tegno-georiënteerde (byvoorbeeld sosiale media-)gemeenskappe nie, maar ook die waarskynlike grootskaalse verlies aan werkverskaffing vanweë digitalisering. Dit is 'n meer intensiewe vorm van Alvin Toffler se “toekoms-skok” (“future shock”), vir sover mense letterlik nie tyd het om aan te pas by tegniese veranderinge voor die volgende vlaag daarvan hulle tref nie. Stiegler maak duidelik wat die effek hiervan is wat die groeiende ekologiese krisis betref: dat die oorgrote meerderheid van mense se aandag dermate deur hul tegniese apparate en die sosiale media waartoe hulle daardeur toegang het in beslag geneem word, dat hulle gevölglik weinig kennis neem van die onrusbarende inligting wat van wetenskaplikes afkomstig is oor globale verwarming en ander prosesse wat die planetêre ekologiese sisteem ondermyn. Dit is natuurlik geensins verbasend nie – die ideologie wat onderliggend is aan die snelle tegnologiese ontwikkeling stel dit in die lig van die onvermydelike, vir sover genoemde ideologie die uitwerking het dat tegnologiese self-regverdiging met die kapitalistiese dogma saamsmelt, dat die wêreldmark die enigste aanvaarbare regulerende sosiale beginsel is. Langs hierdie weg het die wêreldbevolkings die slawe, oftewel die “instrumente” geword vir die grenslose uitbreiding van tegnologie in die diens van die wêreldmark.

Dit is egter in die onlangse werk van Gil Germain dat die tegno-optimisme van ons tyd meedoënloos ontmasker word. Germain voer 'n *tour de force* uit in sy boek, *Thinking about Technology* (2017), waar hy twee lewenswyses kontrasteer: een wat op die aanvaarding berus dat die wêrld deur andersheid en oopheid (onafgeslotenheid) gekenmerk word, en die ander wat daarenteen herkenbaar is aan die volgehoue poging om sodanige andersheid en onafgeslotenheid eens en vir altyd te bowe te kom, oftewel te vernietig, ten gunste van eendersheid of homogeniteit.

Laasgenoemde lewenswyse, wat alreeds vandag geaktualiseer word, behels die menslike gekonstrueerdheid van die sosiale werklikheid, met die implikasie dat optimale beheer daaroor uitgeoefen kan word ten einde dit voor spelbaal te maak. Ten einde die bogenoemde kontras te verhelder en tegelykertyd die verband tussen die bevrediging van menslike behoeftes, enersyds, en neoliberale verbruikerskapitalisme, asook tegnologie, andersyds, te illustreer, brei Germain op die vraag na menslike “begeerte” uit. Hy doen dit aan die hand van 'n interpretasie van twee kontrasterende literêr-filosofiese tekste, naamlik Plato se *Phaedrus* en George Saunders se kortverhaal, *Jon* (Germain 2017:1-29). Eersgenoemde stel die mens onmiskenbaar voor as 'n wese van “begeerte” – met ander woorde, iets of iemand wat deurentyd

na die een of ander soort “vervulling” strewe (nie noodwendig van ’n seksuele aard nie), met die implikasie dat die sosiale werklikheid nooit “volledig” is of kan wees nie, maar altyd onderworpe is aan iets “anders” wat begerenswaardig is. Daarenteen projekteer laasgenoemde ’n tegno-optimistiese mensbeeld wat volkome onversoenbaar is met Plato se voorstelling van die mens, in soverre Saunders in *Jon* ’n utopiese mikrokosmos van die (post-)moderne verbruikersamelewing voorstel (indien nie ’n distopiese een nie), waar die optimale bevrediging van menslike behoeftes aan die hand van tegniese kontrole tot gevolg het dat hulle volkome selfgenoegsame wesens, sonder begeerte, is.

Waar die mens, soos beliggaaam in Sokrates as “minnaar”, vir Plato ’n wese is wat wesenlik “iets” ontbeer of “kortkom”, verteenwoordig die titelkarakter in Saunders se *Jon* die teenhanger hiervan: die karakter, Jon, is ’n “produk-assessor”, en woon in ’n eksklusiewe geboukompleks (met die gepaste naam van “The Facility”), wat paradigmatis is van ’n mikrokosmiese verbruikersparadyss vir sover die behoeftes van almal wat daarin woon optimaal beheer en bevredig word. Hulle is wesens wat feitlik nie meer die betekenis van “begeerte” ken nie; hul stemminge asook hul seksuele behoeftes word chemo-tegnies gereguleer deur ’n kapsule met die gepaste naam van “Aurabon”, en alles verloop vlot in die “Facility” totdat ’n vriend van Jon besluit om vas te stel wat tussen ’n man en ’n vrou gebeur wanneer hulle alle beheermaatreëls oorboord gooi en aan hul wedersydse aangetrokkenheid uiting gee. Die gevolg is ’n baba, met die naam “Baby Amber”, wat die jongmense wat as produk-asessors in die “Facility” werk, met verwondering vervul; sy is immers nie “beplan” of tegnies-rasioneel “geproduseer” nie. Wanneer die baba siek word en sterf, ervaar die jongmense emosies waaraan hulle nie gewoond is nie, en wat vir almal, behalwe Jon se meisie, Carolyn, noop om onmiddellik hul ontsteltenis met Aurabon te verdoof. Carolyn is vasberade om alle gevoelens, ongeag hul pynlikheid, te ervaar.

Intussen het Jon sy vriend se voorbeeld gevolg en word Carolyn ook swanger. Die oueriteite besluit dat sy die “Facility” moet verlaat om in die verbruikersamelewing daarbuite te gaan woon, wat Jon voor die moeilike besluit plaas om haar te volg, of om eerder in die “Facility” te bly, waar hy feitlik “ruk-en-rol ster”-status geniet vanweë sy gewildheid as produk-assessor wie se evaluering van produkte oor televisie uitgesaai word. Uiteindelik noop sy liefde vir Carolyn hom om haar na die onbekende buitewêreld te volg, wat eweneens volgens verbruikers-kapitalistiese beginsels funksioneer, maar sonder die optimale tegniese beheer wat die “Facility” kenmerk – Jon ontdek gou dat begeerte nie hier verban word deur die haas volledige bevrediging van menslike behoeftes nie. Trouens: die wêreld is in ’n baie groter mate “oop”, en bied bowendien weerstand wanneer ’n mens iets wil doen. Soos Germain vir Saunders parafraseer (2017:29): “Die wêreld is *nie* Jon s’n om te doen soos hy wil nie: Dit handel teenoor hom netsoveel as wat hy daarop handel”.

Germain (2017:25-26) meen dat die ontstellende aspek van Saunders se kortverhaal ener-syds die onrusbarend-akkurate voorstelling is van die tydgenootlike samelewing (weliswaar etlike jare in die toekoms geprojekteer) as een wat daarop ingestel is om optimale bestuurs-kontrole oor sosiale lewe uit te oefen deur middel van tegnologie, en andersyds om die verarmende uitwerking van verbruikerstaal (byvoorbeeld in advertensies) op menslike taalge-brui k bloot te lê. Dit kom na vore in Jon se manmoedige, maar patetiese poging om sy ekstase oor sy eerste seksuele ervaring in taal uit te druk – al waartoe hy toegang het, is die hopeloos-ontoereikende woordeskatast van advertensies en produk-assessering. Saunders se insig in hierdie verband sal sekerlik weerklank vind in onderwysers en dosente se ervaring van die relatiewe beperktheid van hedendaagse “digitaal-geletterde” studente se woordeskatast in vergelyking met dié van ’n vorige geslag.

Wat Germain 'n mens in staat stel om te begryp, is dat kapitalisme, deur die gebruik van tegnologie om geldelike wins ten alle koste te bevorder, mense die onvergeeflike prys laat betaal, naamlik om hul wesenlik-erotiese synswyse, in die omvattende Platoniese sin van "onvolledige, strewende of begerende wesens" uit te wis, of minstens te neutraliseer. In die antieke wêreld (en ook nog in die tydgenootlike samelewing, soos uitgedruk in die werk van onder andere Martin Heidegger [1978] en Jacques Lacan [2007]), is die ontologiese status van mense as "erotiese" wesens openlik bevestig. Germain lewer as volg hierop kommentaar (2017:22):

The same cannot be said for us moderns. A curse rather than blessing, the erotic pull that draws us out of a state of complacency is deemed a problem in need of remediation...*Eros* for us is an evil that must be extirpated. Being 'in want' is anathema to the proper functioning of the social order. Anything that smacks of existential openness is contrary to the spirit of our times. It is for this reason that the air of openness that suffuses the *Phaedrus* is utterly absent in George Saunders's "Jon," at least initially. Through the lens of the short story's eponymous protagonist, Saunders supplies us with a picture of a closed universe whose end is the production of equally closed, unerotic, or self-satisfied beings.

Hoe dra tegnologie dan tot die ekologiese krisis by? Nie alleenlik op die mees ooglopende wyse, naamlik deur die voortgesette verbranding van fossielbrandstowwe (Klein 2014:2, 6, 14-21), wat deur die konstante vermeerdering van die hoeveelheid koolstof in die aarde se atmosfeer globale verwarming aanvuur nie. Op 'n meer subtiele manier bevorder tegnologie – dit wil sê die gebruik van mnemo-tegniese apparate soos slimfone en dies meer – die ontvouing van hierdie potensieel-allesvernietigende krisis deurdat gebruikers affektief en intellektureel afgestomp raak (in weerwil van alomteenwoordige inligting oor die krisis), asook onder die waan gebring word dat dieselfde tegnologie wat tot die krisis bydra, terselfdertyd ingespan kan word vir 'n grootskaalse tegno-oplossing van die probleem. Immers: as die tegniek ingespan kan word om beheer uit te oefen oor voedselproduksie, finansiële transaksies, vervoer- en mediese behoeftes, en toenemend benut word om sosiale kontrole te verseker, soos Germain se kritiese evaluering daarvan aan die lig gebring het, is dit sekerlik – so word geglo – die sleutel tot die oplossing van die ekologiese katastrofe wat ons in die gesig staar. Daar kan dus gesien word dat wat hier as 'n ekologiese krisis bestempel word, 'n veelkantige vraagstuk is wat nie in isolasie van die kapitalistiese ekonomiese en gevorderde tegnologie verstaan of aangepak kan word nie.

SLOT

Om mee af te sluit: in die lig van wat vroeër onthul is oor die bestaan van 'n ekologiese krisis, die rol van kapitalisme hierin, en hoe die tegnofilie van ons samelewing daarmee verbandhou, is dit paslik om af te sluit met die filosofiese vraag, hoe dit moontlik is vir mense – wat veronderstel is om "rasionele" wesens te wees – om, in die lig van die relevante getuienis, die voortbestaan van 'n ekonomiese sisteem (kapitalisme) voorrang te gee bo die voortbestaan van die mensdom self (Žižek 2010:327-336), om nie eens van ander lewendie wesens te praat nie (wat immers nie in 'n posisie is om tot die krisis by te dra nie). Daar kan nie hier in besonderhede op 'n moontlike antwoord op hierdie vraag ingegaan word nie, maar dit is betekenisvol dat daar, in die lig van die groeiende ekologiese krisis, die filosofiese genre van "uitsterwingsteorie" ontstaan het.

Een van die leidende denkers in hierdie veld is Claire Colebrook, wat nie alleen die volle omvang van die ekologiese krisis in perspektief stel nie, maar nie wegskram van die moontlikheid dat die mensdom (dom mens?) die uitsterwing van die spesie (saam met duisende ander) in die gesig staar nie. Soos 'n mens kan verwag, is dit nie 'n gedagte wat in die hoofstroom-media gelug word nie; daar word nog steeds net op die reddingsbeloftes van die sogenaamde "groen ekonomiese" gefokus. Colebrook (2014: 9) verwys in hierdie verband na "self-uitsterwing" ("self-extinction"), wat een van drie soorte uitsterwing is wat sy onderskei, naamlik die "sesde groot uitsterwingsgebeurtenis" wat op alle lewende spesies betrekking het, "uitsterwing van ander spesies as gevolg van mense", en "self-uitsterwing, of ons vermoë om dit wat ons menslik maak te vernietig". Dit is laasgenoemde wat volgens Colebrook (2014:11-12) die kern van die krisis uitmaak, in dié mate dat dit histories onderliggend was/is aan die ander soorte uitsterwing wat sy onderskei.

It is nie die geleenthed om in besonderhede hierop in te gaan nie; dit is voldoende om in die huidige konteks slegs te belemtoon in watter mate "die mens" tekortsiet aan die normatiewe eienskappe wat 'n ware "menslike" karakter sou tipeer, met al die verheerlikende kwaliteite wat histories daaraan toegedig is (soos rasionaliteit, moraliteit, die vermoë om lief te hê, ensovoorts). Ongelukkig is dit die geval dat – soos veral die gedeelte oor tegnologie, hier bo, toon – "rasionaliteit" in die huidige era grootliks verskraal het tot *tegniese* rasionaliteit, wat weinig ruimte laat vir etiese rasionaliteit, medemenslikheid of barmhartigheid teenoor ander mense en lewende wesens. En die kombinasie van sodanige gereduseerde rasionaliteit met 'n "on-menslike" ekonomiese, waar die "mark", in plaas van mense, sosiale verhoudinge bepaal, is *dodelik*.

BIBLIOGRAFIE

- Bookchin, M. 1982. *The Ecology of Freedom. The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Palo Alto: Cheshire Boeke.
- Briggs, H. 2018. Plastic pollution: Scientists' plea on threat to ocean giants. BBC Science and Environment, 5 February: <http://www.bbc.com/news/science-environment-42920383> (Geraadpleeg op 28/04/2018).
- Castells, M. 2010. *The Rise of the Network Society*. Tweede uitgawe. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Castells, M. 2012. Analysis: Alternative economic cultures: Manuel Castells. Londen: BBC Dokumentêre transkripsie.
- Castells, M., Caraca, J. & Cardoso, G. 2012a. *Aftermath: The Cultures of the Economic Crisis*. Oxford: Oxford Universiteitspers.
- Colebrook, C. 2014. *Death of the PostHuman: Essays on Extinction*, Vol. 1. : Open Humanities Pers. Evolutionary origin of mitochondria. Rice University Experimental Biosciences: <http://www.ruf.rice.edu/~bioslabs/studies/mitochondria/mitorigin.html> (Geraadpleeg op 28/04/2018).
- Freud, S. 1968. Beyond the pleasure principle. In: *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud*, Vol. XVIII. Vert. Strachey, J. Londen: Die Hogarth Pers, pp. 1-64.
- Foster, J. B., Clark, B., & York, R. 2010. *The Ecological Rift – Capitalism's War on the Earth*. New York: Monthly Review Pers.
- Germain, G. 2004. The human condition in the age of technology. In: Tabachnick, D. & Koivukoski, T. (eds). *Globalization, Technology and Philosophy*. Albany: State University of New York Pers, pp. 159-174.
- Germain, G. 2017. *Thinking about Technology: How the Technological Mind Misreads Reality*. New York: Lexington Boeke.
- Guggenheim, D. (Dir.) 2006. *An Inconvenient Truth*. (Written by Gore, A.) USA: Paramount Klassieke.
- Hardt, M. & Negri, A. 2001. *Empire*. Cambridge, Mass.: Harvard Universiteitspers.
- Hardt, M. & Negri, A. 2006. *Multitude. War and democracy in the age of Empire*. New York: Penguin Boeke.

- Heidegger, M. 1977. The question concerning technology. In: *The Question Concerning Technology and other Essays*. Trans. Lovitt, W. New York: Harper Torchboeke, pp. 3-35.
- Heidegger, M. 1978. *Being and Time*. Trans. Macquarrie, J and Robinson, E. Oxford: Basil Blackwell.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) assessment report 2014: https://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/wg3/ipcc_wg3_ar5_technical-summary.pdf (Geraadpleeg op 28/04/2018).
- Klein, N. 2007. *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. Londen/New York: Penguin Boeke.
- Klein, N. 2014. *This Changes Everything – Capitalism vs the Climate*. Toronto: Alfred Knopf.
- Kovel, J. 2002. *The Enemy of Nature. The End of Capitalism or the End of the World?* Londen: Zed Boeke.
- Kovel, J. 2007. *The End of Capitalism or the End of the World?* Tweede, uitgebreide uitgawe. Londen: Zed Boeke.
- Lacan, J. 2007. *The Other Side of Psychoanalysis. The Seminar of Jacques Lacan, Book XVII (1969-1970)*. Vert. Grigg, R. New York: W.W. Norton & Kie.
- Lovelock, J. 2010. *The Vanishing Face of Gaia. A Final Warning*. Londen: Penguin Boeke.
- Lyotard, J-F. 1984. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Vert. Bennington, G. en Massumi, B. Manchester: Manchester Universiteitspers.
- McDonald, A. 2018. This \$3.8 million vehicle is the world's most expensive SUV: <https://uk.yahoo.com/news/3-8-million-vehicle-world-205514694.html> (Geraadpleeg 28/04/2018).
- National Geographic, 2004 (September): Global warning – Bulletins from a warmer world.
- Olivier, B. 2013. Time(s), space(s) and communication in Castells's Network Society. *Communicare* (Journal for Communication Sciences in South Africa), 32(2):20-39.
- Online Etymology Dictionary: crisis. <https://www.etymonline.com/word/crisis> (Geraadpleeg 8/05/2018).
- Princen, T. 2010. *Treading softly. Paths to Ecological Order*. Cambridge, Mass.: Die MIT Pers.
- Steger, M.B. 2003. *Globalization. A very short introduction*. Oxford: Oxford Universiteitspers.
- Stiegler, B. 2011. *For a New Critique of Political Economy*, vertaal deur Ross, D. Cambridge: Polity.
- Stiegler, B. 2016. *Automatic Society I: The Future of Work*. Vertaal deur Ross, D. Cambridge: Polity.
- Turkle, S. 2011. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Boeke.
- Tutton, M. 2018. It's not just the oceans: Microplastic pollution is all around us. CNN, 22 April: <https://edition.cnn.com/2018/04/22/health/microplastics-land-and-air-pollution-intl/index.html> (Geraadpleeg 23/04/2018).
- Turkle, S. 2016. *Reclaiming Conversation – The Power of Talk in a Digital Age*. New York: Penguin Boeke.
- Wilkinson, B. 2018. Scientists hope new enzyme wil 'eat' plastic pollution. CNN, 17 April: <https://edition.cnn.com/2018/04/16/world/plastic-pollution-science-environment-enzyme-intl/index.html> (Geraadpleeg 23/04/2018).
- Žižek, S. 2010. *Living in the End Times*. London: Verso.

Suid-Afrika se waterkrisis – 'n Interdissiplinêre benadering

South Africa's water crisis – an interdisciplinary approach

GERMARIÉ VILJOEN

Fakulteit Regte

Noordwes-Universiteit

Potchefstroom

E-pos: Germarie.Viljoen@nwu.ac.za

Germarié Viljoen

Kobus van der Walt

KOBUS VAN DER WALT

Fakulteit Natuur- en Landbouwetenskappe

Noordwes-Universiteit

Potchefstroom

E-pos: kobus.vanderwalt@nwu.ac.za

GERMARIÉ VILJOEN (LLB, LLM (cum laude), LLD) is 'n senior lektor by die Regsfakulteit aan die Noordwes-Universiteit. Sy doseer, lewer konferensie-bydraes, publiseer, verskaf nagraadse studieleiding, en konsulter in die velde van regsgeskiedenis, sakereg, menseregte, wetsuitleg, en omgewings- gesondheid- en veiligheidsreg sedert 2009. Germarié lei 'n navorsingsprojek, getiteld "Environmental Change" binne haar Fakulteit. Sy dien as assistentredakteur van die *Potchefstroomse Elektroniese Regstrydskrif (PER)*; en as uitvoerende komiteelid van die *Environmental Law Association* (Noordwes-Provincie verteenwoordiger).

GERMARIÉ VILJOEN (LLB, LLM (cum laude), LLD) is a senior lecturer in the Faculty of Law at the North-West University. She has lectured, presented papers, published, provided post-graduate supervision and consulted in the fields of legal history, property law, human rights, statutory interpretation and environmental, health and safety law since 2009. Germarié is heading a research project entitled "Environmental Change" within her Faculty. She serves as Assistant Editor of the *Potchefstroom Electronic Law Journal (PELJ)*; and as an EXCO member of the *Environmental Law Association* (as the North-West Province Chair).

IZAK JACOBUS (KOBUS) VAN DER WALT is Professor in die Filosofie van Natuurwetenskap en Ingenieurswese aan die Noordwes-Universiteit in Potchefstroom, Suid-Afrika. Hy spesialiseer in Omgewingsbestuur (met spesialisatie in Waterbestuur) en Omgewingsouditering. Negeen-veertig meestersgrade en twaalf Doktorsgrade is onder sy leiding voltooi, en hy is die outeur en mede-outeur van ongeveer 180 publikasies en verslae. Hy het internasionaal sowel as nasionaaltalle akademiese voordragte gelewer en hy dien as raadslid van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns. Hy het die afgelope 9 jaar die "Omgewingspraatjie" aangebied wat elke Saterdagoggend op RSG uitgesaai word.

IZAK JACOBUS (KOBUS) VAN DER WALT serves as Professor of Philosophy of Science and Engineering at the North-West University in Potchefstroom, South Africa. He specializes in Environmental Management (with specialization in Water Management) and Environmental Auditing. Forty nine master's degrees and twelve doctoral degrees were completed under his supervision, and he is the author and co-author of approximately 180 publications and reports. He has presented numerous academic presentations internationally as well as nationally and serves as councillor of the South African Academy for Science and Arts. For the past 9 years he has hosted the "Environmental talk" broadcasted on RSG (Afrikaans national radio) every Saturday morning.

ABSTRACT

South Africa's water crisis – an interdisciplinary approach

Water is an essential but scarce resource. Worldwide, an estimated 663 million people do not have access to sufficient and safe water for domestic use, and the demand is on the increase. It is estimated that the world will have to cope with a 40 per cent water supply shortfall by 2030, which will unavoidably affect the availability of drinking water, sanitation and food production. South Africa faces a particularly gloomy water reality. Not only is South Africa plagued by severe drought conditions, but it also has a poor record of water conservation, outdated and inadequate water treatment infrastructure, and lingering concerns about the quality and degradation of the already limited volume of available water. South Africa's political history, characterised by a reality of unequal access to water, adds additional and unique challenges as far as water resource regulation is concerned.

Following the advent of the constitutional era, a novel legal framework for water resources regulation was developed in South Africa. The National Water Act 36 of 1998 (NWA) was promulgated with the primary aim of reforming the law relating to water resources. The NWA broke new ground by *inter alia* introducing the concept of public trusteeship into the South African water law. Section 3 of the NWA provides that all water use rights fall under the centralised control of the state, or public trustee, to improve the distribution, management, use, conservation and equitability of access to this scarce resource. Although the concept of public trusteeship entered the South African legal realm without much fanfare, it fundamentally changed the foundation and regulatory practices of the South African water law dispensation. The water regulatory framework changed from one that linked access to water to land ownership and differentiated between private and public water, to a framework that applies to "all water" in South Africa and that acknowledges that the country's water "belongs to all people". Accordingly, the old system that provided for exclusive water use rights, and that was generally to the detriment of the majority of South Africans, has been replaced by a system that provides for water allowances granted at the discretion of government. The introduction of the notion of public trusteeship therefore denotes a major transformation in which existing property rights are re-defined. With this new system of the NWA, the South African government has effectively nationalised all of the nation's water resources.

It has been almost 20 years since the transformation of South Africa's water regulatory framework, but the reality is that, despite the transformation brought about by the NWA, studies show a decline in the quantity and quality of South Africa's water resources. Adding to the problem that South Africa is a water scarce country, the demand for water is on the increase. Severe pollution such as the fact that approximately 4 billion litres of raw or partially purified sewage are discharged daily into South Africa's dams and rivers, as well as the widespread destruction of wetlands by mining and agricultural activities continue to impact negatively on the quality of the scarce water resource. One of the consequences of this is the growing presence of toxic blue-green algae in the water resources of South Africa, with an estimated 62 per cent of aquatic bodies already contaminated with cyanobacteria – the highest incidence in the world. In light of this water crisis, some may argue that the new regulatory framework, with its statutory objectives and strategies, is flawed.

In order to determine whether the new regulatory framework for South Africa's water resources is indeed flawed, or whether the NWA is rather a beacon of hope amid the country's water crisis, this article analyses the novel water regulatory framework with specific reference to the concept of public trusteeship. In the second part, the article scientifically describes the state of South Africa's water resources. The third and last part of the article provides a legal

response to the growing pressure on South Africa's water resources. It considers how the public trusteeship paradigm can be used to ensure that water is protected, used, developed, conserved, managed and controlled in a sustainable manner, for the benefit of all persons.

The article confirms that the public trust regulatory regime is sufficient for water regulation in South Africa, and particularly relevant to a solution to the country's water crisis, as it offers the necessary mechanisms to achieve lasting protection for water resources, and ultimately to enhance sustainable water resource management.

KEY WORDS: accountability; fiduciary responsibility; public trusteeship; water crisis; water degradation; solutions

TREFWOORDE: verantwoordingspligtigheid; fidusière verantwoordelikheid; openbare trusteeskap; waterkrisis; oplossings

OPSOMMING

Suid-Afrika se toekoms word wesentlik bedreig deur 'n uiters beperkte water-hulpbron wat vanwee 'n lae reënvalsyfer en onvoorspelbare droogtes vergelyk kan word met van die droogste lande ter wêreld. Suid-Afrika het boonop 'n swak rekord van waterbesparing, die behandeling van afvalwater asook die instandhouding van waterinfrastruktuur. Hierdie gebreke lei tot groeiende kommer oor die land se beskikbare volume water, asook die gehalte daarvan.

Die Nasionale Waterwet 36 van 1998 (NWW) is uitgevaardig met die primêre doel om die reg rakende Suid-Afrika se waterhulpbronne fundamenteel te verander. Die aanhef van die NWW verklaar dat water “'n skaars nasionale hulpbron is” en “'n natuurlike hulpbron is wat aan alle mense behoort”. Artikel 3 van die NWW brei hierdie standpunt uit deur te bepaal dat alle watergebruiksregte onder die gesentraliseerde beheer van die nasionale regering as openbare trustee val om onder meer die verspreiding, bestuur, gebruik en bewaring van en gelyke toegang tot dié skaars hulpbron te verseker. Die inkorporering van die konsep van openbare trusteeskap het 'n paradigmaskuif in die waterreguleringsraamwerk meegebring, met die gevolg dat alle privaat regte in water afgeskaf is en dat alle water effektiel genasionaliseer is.

Ten spyte van hierdie statutêre hervorming dui beskikbare data daarop dat die toestand van waterhulpbronne in Suid-Afrika besig is om gaandeweg en voortdurend te verswak. Hierdie artikel het ten doel om te bepaal of die nuwe waterreguleringsraamwerk van Suid-Afrika, geskoei op die konsep van openbare trusteeskap, voldoende oplossings vir Suid-Afrika se groeiende waterkrisis bied. Die artikel ontleed derhalwe Suid-Afrika se waterreguleringsraamwerk, met spesifieke verwysing na die konsep van openbare trusteeskap. Die verswakkende toestand van die land se water word vervolgens bespreek, waarna die artikel afsluit met 'n gefundeerde opinie oor of die waterreguleringsraamwerk, geskoei op die konsep van openbare trusteeskap, geskik is om Suid-Afrika se waterhulpbron op 'n volhoubare en billike wyse te bestuur en te beskerm.

1. INLEIDING

Suid-Afrika word geklassifiseer as die 30ste droogste land op aarde, met 'n gemiddelde jaarlikse reënval van 495 mm – net meer as die helfte van die wêrelgemiddelde van 860 mm per jaar (Creamer Media 2017:1). Nie net word die land geteister deur gereelde en soms langdurige droogtes nie, maar die geografiese verspreiding van reën is ook oneweredig, met reënvalsyfers wat wissel van minder as 100 mm per jaar langs die weskus tot meer as 1 000 mm per jaar op

hoogliggende gebiede en langs die ooskus. Hoë verdampingsyfers dra daar toe by dat Suid-Afrika slegs naastenby 1 100 Kℓ water per persoon per jaar beskikbaar het (Kohler 2016:3). Daar is groeiende kommer oor die land se beskikbare water. Nie net was meer as 98% van Suid-Afrika se beskikbare waterhulpbronne in die jaar 2 000 reeds vir menslike gebruik bestem nie (DWAF 2004:36), maar sedertdien het die bevolkingsgroei en 'n hoë verstedelikingsyfer daar toe gelei dat Suid-Afrika se waterverbruik reeds in 2016 die beskikbaarheid oorskry het (Boccaletti, Stuchey & Van Olst 2010:1; Kohler 2016:5). Dit beteken dat 'n toenemende volume van die ekologiese reserwe (die volume water wat nodig is om natuurlike akwatische ekostelsels te onderhou; sien paragraaf 2.2.1.1) vir menslike gebruik onttrek word, met 'n gepaardgaande agteruitgang van die betrokke waterhulpbron. Navorsing duï aan dat die vraag na water met nagenoeg 1% per jaar toeneem, wat beteken dat dit van 15 miljard m³ in 2016 tot 18 miljard m³ in 2030 sal styg. Hierdie toename beteken dat daar in 2030 'n 17%-tekort aan water in Suid-Afrika sal wees (Haldenwang 2009:2).

Kommer oor die kwynende volume beskikbare water word deur 'n wye verskeidenheid faktore vererger. 'n Nalatenskap van die apartheidse regime is ongelyke toegang tot water, en dit, tesame met waterbesoedeling, bedenklike hulpbronbewaringspogings, klimaatsverandering en verouderde en/of onvoldoende watersuiwerings- en watervoorsieningsinfrastruktuur, plaas Suid-Afrika se watersektor onder deurlopende druk (Barradas, Shepherd & Theron 2016:7-14; Creamer Media 2017:1; Haldenwang 2009:1; Viljoen 2017:177).

Die toestand van die land se waterhulpbronne moet binne die breër regskonteksoorweeg word. Die Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika, 1996 ("die Grondwet"), is nie net 'n baken in die nasie se oorgang na 'n grondwetlike demokrasie nie, maar het belangrike regsimplikasies vir die land se watersektor meegebring. In teenstelling met die voorafgaande apartheidse bedeling, lê die aanhef van die Grondwet die grondslag vir 'n samelewing gegrond op demokratiese waardes, maatskaplike geregtigheid en fundamentele menseregte. Van spesifieke belang in die konteks van waterhulpbronne is die menseregte vervat in artikels 24 en 27 van die Grondwet. Ingevolge artikel 24(a) het elkeen die reg op 'n omgewing wat nie skadelik vir hul gesondheid of welsyn is nie. Op sy beurt waarborg artikel 27(1)(b) die reg op toegang tot voldoende water. Die verantwoordelikhede van die staat om die reg vervat in artikel 27(1)(b) te verwesenlik, is vervat in artikel 27(2) van die Grondwet. Artikel 27(2) bepaal dat die staat redelike wetgewende en ander maatreëls moet tref om binne sy beskikbare middele hierdie regte in toenemende mate te verwesenlik. Ter nakoming hiervan het verskeie wetgewende maatreëls die lig gesien, met inbegrip van die Wet op Waterdienste 108 van 1997, die NWW, en die Wet op Nasionale Omgewingsbestuur 107 van 1998. Al drie hierdie wette word gekenmerk deur die statutêre inkorporering van 'n nuwe regkonstruksie, naamlik die konsep van openbare trusteeskap (Van der Schyff 2010:122). Die NWW is spesifiek uitgevaardig met die doel om die reg rakende waterhulpbronne in Suid-Afrika fundamenteel te verander. Die aanhef van die NWW verklaar dat water "'n skaars nasionale hulpbron is" en "'n natuurlike hulpbron is wat aan alle mense behoort". Artikel 3 van die NWW brei hierdie standpunt uit deur die inkorporering van die konsep van openbare trusteeskap. Ingevolge artikel 3 van die NWW het die nasionale regering, as die openbare trustee, die taak om te verseker dat die Republiek se water beskerm, gebruik, ontwikkel, bewaar, bestuur en beheer word op 'n volhoubare en billike wyse, tot die voordeel van alle mense en ooreenkomsdig sy grondwetlike mandaat.

Die konsep van openbare trusteeskap was egter, met die inkorporering daarvan, 'n nuwe konstruksie in die Suid-Afrikaanse waterreg. Onlangse studies duï daarop dat alle water van die Republiek onder die gesentraliseerde beheer van die nasionale regering geplaas is sedert die statutêre inkorporering van die konsep (Feris 2012:5; Van der Schyff 2010:122; Viljoen

2016:203; Young 2014:2). Die navorsing dui voorts aan dat die konsep van openbare trusteeskap 'n statutêre plig, oftewel 'n fidusière verantwoordelikheid voortbring, wat op die nasionale regering rus, om die Republiek se water te beskerm en te gebruik, tot voordeel van huidige en toekomstige generasies (Van der Schyff 2010:122; Young 2014:2).

Die vraag wat in hierdie artikel aan die orde kom, is of die nuwe waterreguleringsraamwerk van Suid-Afrika, geskoei op die konsep van openbare trusteeskap, voldoende oplossings vir Suid-Afrika se groeiende waterkrisis bied. Ten einde hierdie vraag te beantwoord, word 'n interdissiplinêre benadering gevolg. Die artikel begin met 'n ontleding van Suid-Afrika se nuwe waterreguleringsraamwerk, en beskou daarna die verswakkende toestand van Suid-Afrika se waterhulpbronne. Die artikel bespreek ten derde die mate waarin die waterreguleringsraamwerk, geskoei op die konsep van openbare trusteeskap, oplossings vir Suid-Afrika se groeiende waterkrisis bied.

2. SUID-AFRIKA SE WATERREGULERINGSRAAMWERK

2.1 'n Paradigmaskuif

Die regsaard van water in Suid-Afrika is nog altyd vaag en onduidelik (Pienaar & Van der Schyff 2007:181), wat toegeskryf kan word aan die feit dat water nog nooit geag is as iets wat 'n persoon kon besit, of eiendomsregte oor kon vestig nie (Viljoen 2016:154). Dit is weens die fokus en lengte van hierdie artikel nie moontlik om die ontwikkeling en veranderende regstatus van water geskiedkundig omvattend te bespreek nie (sien Feris 2012:11-12; Tewari 2009:693-710 vir sodanige analise). Dit is egter nodig om die gemeenregtelike grondslae van die Suid-Afrikaanse waterreg kortliks te bespreek, sodat die paradigmaskuif wat die NWW meegebring het, duidelik aangedui kan word.

Met die Hollandse nedersetting in die Kaap in 1652, moes die heersende Afrika gewoontereg plek maak vir Romeins-Hollandse invloede. Feris argumenteer dat die vroeë Afrika gewoontereg waterhulpbronne as gemeenskaplike eiendom reguleer het (Feris 2012:11). Dit volg dat waterhulpbronne voor 1652 nie vatbaar was vir privaat eiendomsregte nie en te alle tye beskikbaar was vir alle lede van die gemeenskap (Tewari 2009:694). Die regstatus van water sedert 1652 word duideliker wanneer die wyse waarop water tradisioneel ingedeel is, beskou word volgens die funksie wat water in die regsverkeer gehad het (Van der Schyff 2003:10). Sake vatbaar vir privaat eiendom is geklassifiseer as *res in commercio*, terwyl sake wat buite die regsverkeer val, as *res extra commercium* beskou is (Young 2014:122-123). Grondwater was in terme van die *cuius est solum eius est usque ad coelum et ad inferos*-leerstuk vatbaar vir privaat eiendomsregte (Thompson 2006:19). Oppervlakterwater is hoofsaaklik as *res extra commercium* (sake buite die regsverkeer) beskou (Pienaar & Van der Schyff 2007:182). Sake soos openbare paaie, lopende water, of die lug, was as *res extra commercium* gekategoriseer en beskikbaar vir openbare gebruik, en daarom nie vatbaar vir privaat besit nie (Van der Schyff 2003:10). Oppervlakterwater wat as *res extra commercium* geklassifiseer is, kon verder in subkategorieën gedeel word. Die subkategorie *res omnium communes* het sake ingesluit waaroer eiendomsregte nie kon vestig nie, selfs nie deur die staat nie, maar wat aan almal behoort het vir gemeenskaplike gebruik (Feris 2012:5; Tewari 2009:695). *Res publicae*, daarteenoor, was openbare eiendom, oftewel sake wat deur die publiek gebruik is, maar wat onderhewig was aan staatsbeheer (Kaser 1968:81). Dit wil voorkom of hierdie beginsel van staatsbeheer oor sekere sake neerslag gevind het in die Suid-Afrikaanse waterreg. Sodanige staatsbeheer oor die waterhulpbronne van Suid-Afrika is duidelik vanuit 'n reeks Algemene

Proklamasies wat onder die Hollandse bewind uitgevaardig is. (Sien byvoorbeeld die Proklamasie van 16 Desember 1661 of dié van 2 Januarie 1687). Sedert 1652 is die Romeins-Hollandse regsbeginsel, dat die staat as *dominus fluminis* die reg het om waterhulpbronne te beheer, toegepas (Feris 2012:11; Hall 1939:8, 15).

Sedert die tweede Britse besetting van die Kaap in 1813, het die Suid-Afrikaanse waterreguleringsraamwerk radikaal verander (Van der Schyff 2003:9). 'n Nuwe stel beginsels vir die regulering van water is neergelê tot die mate dat oewereienaars daarop geregtig was om te deel in die water van 'n rivier wat langs of oor hulle eiendomme vloeи (sien *Retief v Louw* 1874 4 Buch 165 vir die toepassing van die sogenoemde oewereienaar-beginsel). Hierdie beginsel het die basis gevorm vir die waterreg waarop latere kodifikasies, soos die Besproeiings-en Waterbewaringswet 8 van 1912, sowel as die Waterwet 54 van 1956, gegronde is (Van der Schyff 2003:10). Engelsregtelike invloede het voorts meegebring dat sekere vorme van water wat sedert die Hollandse nedersetting beskou was as 'n openbare hulpbron wat in die publieke sfeer deur die staat as *dominus fluminis* gereguleer en beheer was, vatbaar was vir eksklusiewe gebruiksregte, tot die mate dat dié vorme as "privaat water" geklassifiseer is (Artikels 1 & 5(2) van die Waterwet 54 van 1956; Feris 2012:11; Van der Schyff 2003:9). Hiérdis Engelsregtelike invloede kom duidelik na vore in die 1956 Waterwet. Die genoemde wet het 'n onderskeid getref tussen openbare water en privaat water. Artikel 5(1) daarvan stel dat die grondeienaar eksklusiewe gebruiksregte ten opsigte van privaat water kon verkry. Alhoewel die Waterwet van 1956 nie uitdruklik die eiendomsreg van water erken nie, is gebruiksregte gebaseer op die beginsel van oewereienarskap of op privaat water gevind op privaat eiendom (Vos 1978:4). Die reg om water te gebruik, was derhalwe gekoppel aan die grondstuk waarop of waarslengs die water voorgekom het (Van der Schyff 2003:11).

Die regsraamwerk waarbinne die gebruik, bestuur, beheer, beskerming en bewaring van Suid-Afrika se water gereguleer word, het sedert die inwerkingtreding van die NWW fundamenteel verander (Van der Schyff & Viljoen 2008:340). Soos aangetoon, het die vorige waterregbedeling 'n direkte verband tussen grondeienarskap en toegang tot water gehandhaaf, en is 'n onderskeid tussen private en openbare water getref. Tans word in die aanhef van die NWW egter gesê dat "water aan alle mense behoort" en in artikel 3 dat die openbare trustee van alle water in die Republiek van Suid-Afrika die nasionale regering is (Pienaar & Van der Schyff 2007:181). Die konsep van openbare trusteeskap verwyder derhalwe "alle water", insluitende oppervlak- en grondwater, uit die privaatregsefer, en plaas dit in openbare trust onder die gesentraliseerde beheer van die openbare trustee, en wel in die mate dat geen eksklusiewe private regte in water meer by persone kan berus nie (*HTF Developers (Pty) Ltd v Minister of Environmental Affairs and Tourism & Others* [2006] ZAGPHC 132 par. 19; Viljoen 2017:19). Dit blyk dus dat die konsep van openbare trusteeskap 'n ontwikkeling in die waterreguleringsraamwerk van Suid-Afrika meegebring het wat wegbeweeg van die gemeenregtelike verstaan dat eksklusiewe eiendomsregte in dié openbare hulpbron kon vestig (Feris 2012:6).

2.2 Die betekenis van die konsep van openbare trusteeskap

Regslui poog sedert die inwerkingtreding van die NWW om die betekenis en impak van die konsep van openbare trusteeskap te bepaal (sien byvoorbeeld Feris 2012:1-18; Tewari 2009:693-710; Van der Schyff 2010:122-189; Viljoen 2017:176-200; Young 2014:1-397). Dit bly onseker of die wetgewer die gemeenregtelike beginsel van *res publicae* statutēr wou inkorporeer, of beginsels van die Anglo-Amerikaanse Openbare Trust Leerstuk wou laat neer-

slag vind (Feris 2012:6-8; Van der Schyff 2010:122-189), en of daar moontlik 'n ander interpretasie en betekenis vir die konsep in die Suid-Afrikaanse waterreg te vind is (Viljoen 2016:1-369 gebruik die Duitse reg, en wel die *Öffentliche Sache*-begrip, vir riglyne in dié verband). Resente studies du aan dat die konsep van openbare trusteeskap sodanig interpreteer kan word dat alle water van die Republiek onder die gesentraliseerde beheer van die nasionale regering geplaas is, en dat die konsep van openbare trusteeskap 'n statutêre fidusière verantwoordelikheid voortbring, wat op die nasionale regering rus, om die Republiek se water te beskerm en te gebruik, tot voordeel van huidige en toekomstige generasies (Viljoen 2016:89).

2.2.1 'n Fidusière verantwoordelikheid

Uit die bewoording van artikel 3(1) van die NWW is dit duidelik dat die wetgewer die "nasionale regering" die openbare trustee van Suid-Afrika se waterhulpbronne gemaak het. Die fidusière verantwoordelikheid kom dus die nasionale regering toe. Verskeie redes is al aangevoer waarom die wetgewer juis die "nasionale regering" as openbare trustee aangestel het (Van der Schyff 2013:372). Die rede vir die bewoording is waarskynlik geleë in die feit dat water só belangrik vir die bestaan en welsyn van die mense van die land is, en dat soveel besluite in ander regeringsfere 'n uitwerking op watergebruik het, dat die wetgewer doelbewus die nasionale regering in sy geheel bind om die gebruik, vloei en beheer van alle water in die land te reguleer (artikel 3(3) van die NWW; Van der Schyff 2013:381).

Artikel 40(1) van die Grondwet bepaal dat die regering van die Republiek van Suid-Afrika bestaan uit die nasionale, provinsiale en plaaslike sfere van regering wat onderskeidend, onderling afhanklik en onderling verbonde is. Ingevolge Deel B van Bylaes 4 en 5 van die Grondwet is die nasionale regering bevoeg om sekere waterreguleringsfunksies te deleger aan die provinsiale en plaaslike regeringsfere. Die provinsiale en plaaslike regerings vervul dus ook 'n belangrike rol in waterregulering en word so betrek by die fidusière verantwoordelikheid van die openbare trustee, soos bedoel in artikel 3 van die NWW (Viljoen 2017:198).

Die samestelling van die regering strek egter wyer as die nasionale, provinsiale en plaaslike sfere. Ooreenkomsdig Hoofstukke 4, 5 en 8 van die Grondwet, wat die *triad politica*-leerstuk onderskryf, bestaan die regeringsgesag uit drie takke, te wete die uitvoerende gesag, die reg-sprekende gesag en die wetgewende gesag (wat onderskeidelik administrasie hanteer, geskille besleg en wetgewing opstel). Al drie hierdie takke en die regeringsfere word volgens die konsep van samewerkende regering insidenteel betrek by die verantwoordelikhede van die openbare trustee. Die konsep van openbare trusteeskap en die pligte of verantwoordelikhede wat dit behels, word gevolegt sigbaar in die verskillende regeringsfere en overhedsvertakkinge (Viljoen 2016:320).

Daar moet egter beklemtoon word dat die regering nie die "eienaar" van die land se water geword het nie (Viljoen 2016:196). Die regering het dus nie met die oorgang na die nuwe waterbedeling eksklusieve private eiendomsregte of bevoegdhede verkry soos tipies voortspruit uit die konsep van eiendomsreg (*ownership*) nie. Die regering is dus in geen posisie om sonder meer privaat regte in die land se waterhulpbronne te verkry nie. Aangesien die regering dus nie die eiendomstitel verkry het nie, is dit moeilik om die debat oor onteiening van waterhulpbronne te voer, omdat onteiening 'n oorgang van eiendomsregte van een individu of persoon na 'n ander (in hierdie geval die nasionale regering) vereis (*First National Bank of SA Ltd t/a Wesbank v Commissioner, South African Revenue Services* 2001 3 SA 310 (K) 329). Die regte en verantwoordelikhede wat uit hoofde van die regering se titel tot stand kom, bestaan eerder in die publiekregsfeer, heeltemal losstaande van private eiendomsregte (Van der Schyff

2013:381). Die NWW bevat 'n aantal statutêre meganismes wat hierdie fidusière verantwoordelikheid, wat die regering en sy openbare instellings in die publiekreg toekom, verder definieer en verfyn.

2.2.1.1 Bepaling van die Reserwe

Die eerste meganisme wat onder die loep kom wanneer die fidusière verantwoordelikheid van die openbare trustee bestudeer word, is die "Reserwe", soos omskryf in Hoofstuk 1, gelees met die verduidelikende nota bo-aan Hoofstuk 3 van die NWW. Die Reserwe word omskryf as die hoeveelheid en gehalte van water wat nodig is vir (a) basiese menslike behoeftes en (b) die beskerming van ekosisteme ten einde ekologies volhoubare ontwikkeling van waterhulpbronne te verseker. Die Reserwe vorm deel van die openbare trustee se fidusière verantwoordelikheid om die behoeftes van die Reserwe te evalueer en toe te sien dat die vasgestelde hoeveelheid water wat in daardie behoeftes moet voorsien, in reserwe gehou en beskerm word (Viljoen 2017:191).

Die eerste deel van die Reserwe, naamlik dié vir basiese menslike gebruik, impliseer dat die openbare trustee se verantwoordelikheid vereis dat elke persoon se grondwetlike reg op toegang tot voldoende water vir byvoorbeeld verbruik en higiëniese doeleindes in toenemende mate verwesenlik moet word (Takacs 2016:80). Die betekenis, inhoud en afdwinging van die grondwetlike reg op toegang tot voldoende water in Suid-Afrika is al in ten minste drie hofuitsprake en in verskillende akademiese werke behandel (Du Plessis 2010:321; *Federation for Sustainable Environment and Others v Minister of Water Affairs* (2012) ZAGPPHC 128; Kotzé 2010:154; *Mazibuko v The City of Johannesburg and Others* 2010 (3) BCLR 239 (KH); *Residents of Bon Vista Mansions v Southern Metropolitan Local Council* 2002 (6) BCLR 625 (W)). Weens ruimtebeperkings is dit nie moontlik om in hierdie artikel die betekenis, inhoud en relevansie van genoemde grondwetlike reg deurtastend te bespreek nie. Dit is vir die huidige doel voldoende om te bevestig dat al drie hierdie hofsake die regering (in sy verskillende sfere) op verskillende wyses verplig tot die toenemende verwesenliking van die reg op toegang tot voldoende water. Alhoewel die betekenis, inhoud en relevansie van die reg op voldoende water in groot mate ontwikkel is, bly die agteruitgang van die gehalte van hierdie skaars hulpbron in Suid-Afrika 'n kritieke uitdaging.

Wanneer watersecuriteit bestudeer word, is die beskikbare hoeveelheid water en die gehalte van water onlosmaaklik aan mekaar verbind. Die openbare trustee se verantwoordelikheid ten aansien van die tweede deel van die Reserwe, naamlik die ekologiese reserwe, is daarom uiters belangrik en word in artikel 24 van die Grondwet beskryf. Artikel 24 verleen aan elkeen die reg op 'n omgewing wat nie skadelik is vir sy of haar gesondheid of welsyn nie, en bepaal dat die omgewing beskerm moet word ter wille van huidige en toekomstige geslagte. Wanneer artikels 24 en 7(2) van die Grondwet saamgelees word, blyk dit dat die openbare trustee belas word met negatiewe en positiewe pligte om die grondwetlike reg op 'n omgewing wat nie skadelik vir gesondheid of welsyn is nie, te eerbiedig, te beskerm, te bevorder en te verwesenlik (Kotzé 2010:147; Liebenberg 2010:82–87; Viljoen 2017:194). Artikel 24(b)(i)–(iii) lys byvoorbeeld 'n aantal positiewe pligte, wat insluit dat die regering die bewaring van die omgewing moet bevorder en ekologies volhoubare ontwikkeling moet verseker. In ooreenstemming met hierdie grondwetlik gefundeerde pligte verplig die NWW die openbare trustee om die biologiese of ekologiese behoeftes te bepaal, en om die hoeveelheid water, van toepaslike gehalte, vir hierdie doel in reserwe te hou.

In die lig van die Reserwe en sy twee dele kan aanvaar word dat die openbare trustee verplig is om die skaars waterhulpbronne te bestuur en te beskerm vir huidige, maar ook tot voordeel van toekomstige geslagte, en dat die trustee se besluite ten aansien daarvan ooreen moet kom met die bepalings van en die regte verleen in artikels 24 en 27(1)(b) van die Grondwet. Eers wanneer die volume water gereserveer is wat die Reserwe uitmaak, kan gebruiksregte op die oorblywende water van die Republiek toegewys, toegeken of gelisensieer word (Takacs 2016:80).

2.2.1.2 Toekenning van watergebruiksregte

Buiten die Reserwe is die meganisme waardeur die openbare trustee sy fidusière verantwoordelikheid moet nakom, die toewysing, toekenning en lisensiëring van watergebruiksregte (Saxer 2010:93). Artikel 21 van die NWW bevat 'n lys watergebruike, wat ingevolge artikel 4 van die NWW in drie verskillende kategorieë ingedeel kan word. Die eerste kategorie behels gebruiksregte wat uitgeoefen kan word sonder enige toestemming of lisensie; die tweede sluit gevalle in waar 'n persoon toegelaat word om 'n bestaande wettige watergebruik uit 'n vorige bedeling voort te sit; en die derde kategorie behels watergebruiken wat 'n algemene magtiging, permit of lisensie vereis.

Wanneer die eerste kategorie oorweeg word, naamlik watergebruiken wat geen toestemmingsvereiste het nie en daarom vir almal algemeen beskikbaar behoort te wees, is Bylae 1 van die NWW van belang. Bylae 1 bepaal dat almal daarop geregtig is om water vir redelike huishoudelike doeleinades te gebruik. Hierby inbegrepe is die gebruik van water vir die instandhouding van tuine, vir diere, vir brandbestryding en vir doeleinades van ontspanning. Artikel 4(2) van die NWW bepaal die tweede kategorie van watergebruiken, naamlik die gevestigde wettige gebruiksregte kragtens die Waterwet 54 van 1956. Volgens artikel 4(3) van die NWW is die derde kategorie van watergebruiksregte onderhewig aan 'n algemene magtiging of lisensie. Sou 'n persoon dus wou begin met 'n spesifieke watergebruik, of 'n bestaande gevestigde reg wou uitbrei, moet 'n lisensie daarvoor verkry word. Die lisensiëringsookprocedure is vervat in artikel 41 van die NWW, en is 'n proses wat binne die administratiefreg tuishoort, aangesien enige administratiewe besluit deur 'n staatsorgaan, wat die toestaan of weiering van 'n waterlisensie insluit, rasioneel en billik moet geskied ná deeglike oorweging van ethike faktore (art. 27 van die NWW).

Indien 'n lisensie wel toegestaan word, word dit vir 'n maksimum tydperk van 40 jaar toegeken (art. 28(1)(d) & (e) van die NWW). Voorts bepaal artikel 28 dat die lisensie gebruiksvoorwaardes moet spesifiseer. Bo en behalwe die doel waarvoor die water gebruik mag word, kan die voorwaardes byvoorbeeld die hoeveelheid water wat onttrek mag word, insluit (Van Koppen & Schreiner 2014:2). Die toestaan van 'n waterlisensie lei dus nie sonder meer tot onbeperkte watergebruik nie, en artikel 151 van die NWW kriminaliseer die nienakoming van lisensievoorwaardes (Viljoen 2017:195).

Die procedurele billikheid van die lisensiërmeganismes word bevorder deur die instelling van die Watertribunaal (artikel 146 van die NWW). Die Tribunaal het ten doel om appelle teen sekere administratiewe beslissings en lasgewings kragtens die NWW aan te hoor. 'n Lys van sulke beslissings en lasgewings is vervat in artikel 148 van die NWW, en sluit byvoorbeeld appelle in teen 'n lasgewing uitgereik ten einde besoedeling te verhoed (art. 148(1)(a)), of teen 'n beslissing oor 'n aansoek om 'n lisensie kragtens artikel 41 van die NWW (art. 148(1)(f)).

2.2.1.3 Die ontwikkeling van 'n nasionale waterhulpbronstrategie

Aangesien Suid-Afrika, as waterarm land, nie bloot op probleme van watergehalte en waterskaarste kan reageer wanneer hulle ontstaan nie, is 'n geordende, proaktiewe langtermynplan noodsaaklik. Artikels 5 tot 7 van die NWW verplig daarom die Minister, oftewel die openbare trustee, om 'n nasionale waterhulpbronstrategie (NWHS) te ontwikkel. Die NWHS, wat elke vyf jaar hersien moet word, dien dan as raamwerk waarbinne die openbare trustee, op 'n holistiese wyse, sy fidusière verantwoordelikheid ten aansien van die beskerming, gebruik, ontwikkeling, bewaring, bestuur en beheer van Suid-Afrika se water moet nakom. Die NWHS het dus ten doel om 'n omvattende "bloudruk" te wees vir die bestuur van water oor die hele land.

Die eerste NWHS is in 2004 gepubliseer, en die tweede in 2012. Die doel van die 2012-weergawe is om te verseker dat die land se waterhulpbronne beskerm, gebruik, ontwikkel, bewaar, bestuur en beheer word op 'n doeltreffende, billike en volhoubare wyse. Die NWHS van 2012 stem ooreen met die ontwikkelingsprioriteite van die regering (soos uiteengesit in die Nasionale Ontwikkelingsplan), sowel as met die oogmerke van die NWW.

2.2.2 Afdwingingsmeganismes

Die NWW beskik oor 'n aantal afdwingingsmeganismes wat die openbare trustee kan aanwend in die geval waar die parameters van die waterreguleringsraamwerk oorskry word. Hoofstuk 16 van die NWW stipuleer 'n aantal oortredings wat strafregtelike misdrywe uitmaak en strafbaar is. Die oortredings sluit in (a) die ander gebruik van water as wat kragtens die Wet toegelaat word; (b) die nienakoming van enige lisensievoorwaardes gekoppel aan 'n watergebruik; en (c) 'n onregmatige, opsetlike of nalatige handeling of versuim wat tot waterbesoedeling lei of kan lei of 'n waterhulpbron nadelig raak of kan raak (art. 151(1)).

Artikels 53 tot 55 van die NWW stipuleer die gevolge van die nienakoming van magtigingsvoorwaardes. Die gevolge van nienakoming sluit in dat die verantwoordelike gesag regstellende stappe kan vereis, waarby inbegrepe is om (a) redelike koste van die oortreder te eis (artt. 152 en 153); (b) die lisensie op te skort of in te trek (art. 54); en (c) die verkryging van 'n interdik teen die oortreder (art. 155). Artikel 151(2) bepaal voorts dat enige persoon wat hom of haar skuldig maak aan 'n oortreding van 'n bepaling van artikel 151(1), strafbaar is met 'n boete en/of gevangerisstraf.

Dit is dus by wyse van hierdie afdwingingsmeganismes moontlik vir die openbare trustee of sy gedelegeerde om toe te sien dat die publiek nie waterregulasies oortree nie. Trouens, genoegsame afdwingingsmeganismes is in die NWW vervat om die Republiek se water te beskerm, te gebruik, te ontwikkel, te bewaar, te bestuur en te beheer op 'n volhoubare en billike wyse tot voordeel van al sy mense en ooreenkomsdig die nasionale regering se grondwetlike mandaat vir huidige en toekomstige generasies.

3. 'N BLIK OP DIE TOESTAND VAN WATER IN SUID-AFRIKA

Soos reeds aangedui, is Suid-Afrika 'n waterarm land met 'n gemiddelde reënvalsyster laer as die wêreldgemiddelde. Nie net wissel die reëerval van jaar tot jaar nie, maar die land word geteister deur geregulariseerde en soms langdurige droogtes.

By nadere ondersoek blyk dit dat die beperkte hoeveelheid water wat wel beskikbaar is, nie van goeie gehalte is nie. Die gehalte van waterhulpbronne is 'n funksie van sowel die besoedelingslas as die beskikbare volume water (Marchesini 2016:1). Reeds in 2008 het Turton

(2008:3) gewaarsku dat die meeste waterliggame in Suid-Afrika hul verdunningskapasiteit verloor het vanweë oormatige hulpbronbenutting en onvoldoende beheer oor die gehalte van water in damme en riviere. Die hoë besoedelingslas in die waterhulpbronne is van veral vyf bronne afkomstig, naamlik suur mynwater, die vinnige tempo van verstedeliking, nywerhede, die landbou en gebrekkige munisipale afvalwaterbehandeling (DWA 2013:9).

Veral die stand van munisipale afvalwaterbehandelingsaanlegte wek toenemend kommer. Die jongste “Groendruppel”-verslag (DWS 2017:5) dui aan dat van die 824 aanlegte wat geëvalueer is, 212 as “kritiek” geklassifiseer word, wat beteken dat hierdie aanlegte disfunksioneel is met ongesuiwerde riool wat direk in damme en riviere vloei. ’n Verdere 259 aanlegte word as “hoë risiko” geklassifiseer, en nog 218 aanlegte as “mediumrisiko”. Die gevolgtrekking is dat slegs 16% van Suid-Afrikaanse munisipale afvalwaterbehandelingsaanlegte behoorlik werk en dat daar daagliks nagenoeg 4 miljard liter ongesuiwerde of gedeeltelik gesuiwerde rioolwater in ons land se damme en riviere gestort word (Turton 2015:11; Marchesini 2016:1). Een van die gevolge hiervan is die groeiende teenwoordigheid van toksiese blougroenalge in die belangrikste waterbronne van Suid-Afrika, met ’n geskatte 62% van waterliggame wat reeds met sianobakterieë gekontamineer is – die hoogste voorkoms ter wêrelde (Matthews & Bernand 2015:1).

Die voortdurende verswakking van die gehalte van die waterhulpbronne impliseer dat water vir huishoudelike doeleindes toenemend tot hoër standaarde gesuiwer moet word om aan die voorgeskrewe standaarde te voldoen (Turton 2008:3). Die realiteit is egter dat, net soos in die geval van afvalwaterbehandelingsaanlegte, die opgradering, uitbreiding, bedryf en instandhouding van watersuiweringsaanlegte grootliks agterweë gebly het (DWS 2018:1), met die gevolg dat die gehalte van huishoudelike water gaandeweg verswak. Hierdie werklikheid spreek duidelik uit die “Bloudruppel”-verslae van 2009 tot 2014 (DWS 2017), wat ’n dalende tendens toon in die gehalte van water wat plaaslike owerhede vir huishoudelike gebruik voorsien. Die Departement van Water en Sanitasie beweer egter dat daar sedert 2014 goeie vordering gemaak is danksy verskeie strategiese en bedryfsingrypings – iets wat bevestig word deur die verslag oor die gehalte van Suid-Afrikaanse drinkwater wat in 2017 deur die burgerregte-organisasie AfriForum vrygestel is (Pawson & Boshoff 2017). Volgens hierdie verslag het slegs drie uit 156 munisipale watersuiweringsaanlegte wat geëvalueer is, nie aan die minimum-nasionale voorskrifte (SANS 241-1:2015) vir watergehalte vir huishoudelike doeleindes voldoen nie. Alhoewel die gehalte van huishoudelike water dus tans (2018) grootliks aan wetlike standaarde voldoen, is dit net ’n kwessie van tyd voordat die situasie gaan versleg vanweë die toenemende besoedelingslas en die onvermydelike oorbenutting van die beskikbare waterhulpbronne (Marchesini 2016:1). In die lig hiervan gaan die ontwerp en kapasiteit van watersuiweringsaanlegte oor die kort termyn nie meer in staat wees om die toenemend besoedelde rouwater tot die minimumstandaard te suiwer nie, met ’n gepaardgaande verhoogde en ernstige gesondheidsrisiko vir watergebruikers (Turton 2015:13; DWS 2018:1).

Die probleem rakende die toestand van water blyk egter wyer te strek. Alhoewel dit nie moontlik is om waterbesoedeling heeltemal te vermy nie, is dit duidelik uit die regsraamwerk wat hierbo uiteengesit is, dat daar wel statutêre maatreëls bestaan om besoedeling en die oorbenutting van waterhulpbronne te bekamp. Een hiervan is die vereiste dat nywerhede, myne, rioolbehandelingsaanlegte en ander instellings wat afvalwater voortbring, om ’n watergebruikslisensie aansoek moet doen voordat hulle enigsins toegelaat word om afvalwater in ’n waterhulpbron te stort. Sodanige instrument kan gebruik word om beheer uit te oefen oor byvoorbeeld hoeveel water onttrek mag word, of in watter mate storting mag plaasvind. Die werklikheid is egter dat hierdie lisensiërsprosedure nie net druk ervaar weens ’n tekort aan

mensehulpbronne by die uitreiking van lisensies nie, maar ook ten opsigte van toepassing en afdwinging van lisensievoorwaardes (Turton 2015:3; DWS 2017:4). Volgens Turton (2015:5) moet munisipaliteit, net soos enige ander gebruiker, beskik oor 'n watergebruikslicensie ingevolge waarvan spesifieke voorwaardes met betrekking tot die behandeling van afvalwater nagekom moet word. Op hierdie manier kan waterregulering doeltreffend plaasvind. Dit is egter opmerklik dat, selfs in gevalle waar munisipaliteit wel oor 'n watergebruikslicensie beskik, nienakomming van lisensievoorwaardes 'n werklikheid is (Turton 2015:3; DWS 2017:4).

Buite die oënskynlike onvermoë van die provinsiale en plaaslike regerings om waterbehandelingsaanlegte na behore te bestuur, sluit verdere voorbeeld van wanbestuur in die nievoldoening aan die opdrag om 'n omvattende Reserwebepaling vir alle waterhulpbronne van Suid-Afrika te doen (Turton 2015:3), die nievoldoening aan die wetlike voorskrif (artt. 5–7 van die NWW) dat daar elke vyf jaar 'n hersiene NWHS gepubliseer moet word (slegs twee NWHS-dokumente het sedert die inwerkingtreding van die NWW in 1998 die lig gesien), die gebrek aan die verwesenliking van duidelik omskreve prioriteite in die NWHS, asook die bedenklike funksionering van die Watertribunaal (sien *Exxaro Coal (Mpumalanga) (Pty) Ltd and Another v Minister of Water Affairs and Another* (63939/2012) [2012] ZAGPPHC 354). Die uiteensetting van die toestand van Suid-Afrika se waterhulpbronne toon dat die semifederale regering self 'n groot besoedelaar, of oorsaak van besoedeling, van waterhulpbronne in Suid-Afrika is – in regstreekse teenstelling met die fidusière verantwoordelikheid wat hulle opgelê word deur die waterreguleringstraamwerk (sien paragraaf 2.2.1).

Met hierdie bedenklike toestand van Suid-Afrika se waterhulpbron in gedagte¹ kan die vraag met reg gevra word of die huidige stelsel van statutêre ideale, doelwitte en goeie praktyke enigsins in staat is om 'n verbetering te weeg te bring. Die sleutelemente van die huidige stelsel – wat die bepaling van die Reserwe en die toekenning van waterlisensies insluit – binne die raamwerk wat die NWHS bied, het tot dusver nie die gewenste resultate opgelewer nie. Is daar genoegsame rede om te bly glo dat die waterreguleringstraamwerk enigsins tot 'n verbetering in Suid-Afrika se waterhulpbronne kan lei indien dit met die nodige erns en oomsigtigheid toegepas word?

4. MOONTLIKE OPLOSSINGS VIR DIE WATERKRISIS VAN REGSWEË

Ná meer as 20 jaar van 'n "nuwe" waterreguleringstraam regime maak die voorafgaande bespreking dit duidelik dat Suid-Afrika se watersektor op 'n ramp afstuur (Turton 2015:1; Marchesini 2016:1, DWS 2017:1). Dit blyk veral duidelik wanneer die toestand van die land se waterhulpbronne gemeet word aan die oogmerke van Suid-Afrika se waterreguleringstraamwerk, wat gekenmerk word deur die openbare trustee se fidusière verantwoordelikheid ten aansien van die bewaring, beheer en volhoubare bestuur van water. Trouens, vanuit paragraaf 3 hier bo, is dit opmerklik dat dit juis die regering is wat bydra tot die benarde situasie van die land se watersektor, het sy deur blatante besoedeling deur die storting van afvalwater, administratiewe rompslomp rakende lisensiëring (met die gevolg dat heelwat instansies water sonder die nodige magtiging gebruik), of, waar daar wel 'n lisensie in plek is, nienakomming van lisensievoorwaardes. Dit wil egter voorkom of die nuwe waterreguleringstraamwerk, gebaseer op die konsep van openbare trusteeskap, wel regstegniese oplossings bied wat die land se waterkrisis kan awend.

¹ Alhoewel bogenoemde bespreking nie 'n volledige weergawe van die toestand van water in Suid-Afrika is nie, is dit daaruit duidelik dat Suid-Afrika se watertoestand op 'n ramp afstuur wat volume, gehalte en verspreiding betref.

Daar is voorheen verduidelik dat die nasionale regering, as openbare trustee, die taak opgelê is om die land se waterhulpbronne, wat in onvervreembare openbare trust gehou word, billik en volhoubaar te bestuur. Spesifieke take, oftewel fidusière verantwoordelikhede, word ooreenkomsdig artikel 41 en Deel B van Bylaes 4 en 5 van die Grondwet aan die provinsiale en plaaslike regeringsfere gedelegeer. In die geval van nougesette navolging van die beginsels vervat in artikel 41 van die Grondwet kan die openbare trustee, ondersteun deur samewerkende regering en interregeringsbetrekkinge, 'n beduidende rol speel om Suid-Afrika se waterkrisis om te keer. Ingevolge artikel 41(1)(h)(i) en (iii) van die Grondwet moet die konsep van samewerkende regering die wedersydse vertroue tussen die rolspelers binne die breë owerheid bevorder en die verkryging van inligting tussen departemente vergemaklik. Verbeterde betrekkinge tussen regeringsfere kan 'n beduidende rol speel om die administrasie van die aansoekproses en die verkryging van 'n waterlisensie te vergemaklik.

Indien daar nie voldoende samehang in regering van samewerking is nie (byvoorbeeld as 'n munisipaliteit nie sy verpligte wat kragtens waterverwante wetgewing deur ander regeringsfere aan hom gedelegeer word, naom nie), is ingryping moontlik (Bosman & Boyd 2008:489). In die "National Water and Sanitation Master Plan Volume 1" (DWS 2018) word 'n uitgebreide stel ingrypingsmaatreëls voorgestel. Bykomend hierby het die provinsiale regering die bevoegdheid om enige toepaslike stappe te neem ten einde die plaaslike regering (dit wil sê die munisipaliteit) te dwing tot voldoening, insluitende die uitreiking van 'n lasgewing (art. 139 van die Grondwet). Artikel 155(7) van die Grondwet verleen ook soortgelyke bevoegdhede aan die nasionale regering en provinsiale regerings. Die nasionale regering en provinsiale regerings het dus die nodige bevoegdheid om te verseker dat die plaaslike regering sy funksies verrig op 'n wyse wat getuig van doeltreffende samewerking binne die breër regering. Sou 'n plaaslike regering in gebreke bly om sy funksies te verrig, kan die uiteindelike sanksie deur ander regeringsfere teen hom lei tot die ontbinding en verlies van sy uitvoerende gesag. Hierdie gevolg moet dus slegs oorweeg word as alle ander meganisme van samewerking uitgeput is, en op so 'n wyse dat dit sal lei tot die vinnige en doeltreffende vervanging van die betrokke munisipale uitvoerende gesag (Bosman & Boyd 2008:490).

Indien die regering (op nasionale, provinsiale of plaaslike vlak) nie sy verantwoordelikhede naom nie, en die probleem nie deur interne procedures en ingrypingsplanne deur die ander regeringsfere opgelos word nie, kan en moet die skuldige party(e) deur die publiek (ingevolge die konsep van publieke trusteeskap, sowel as art. 38 van die Grondwet) tot verantwoording geroep word (Feris 2012:6). Die konsep van verantwoordingspligtigheid word vervolgens ondersoek.

Die feite van, en beslissing in, die hofsaak *Federation for Sustainable Environment and Others v Minister of Water Affairs* (2012) ZAGPPHC 128 (die *Federation*-saak) werp lig op die onderwerp. Die feite van die saak is kortliks die volgende: Silobela is 'n residensiële woongebied geleë in die myn- en landbougebied van Carolina in Mpumalanga, Suid-Afrika (*Federation*-saak par. [3]). Weens mynaktiwiteit en onvoldoende waterregulering is die Carolina-gemeenskap geteister deur suur myndreinering wat varswater besoedel het. Die mate van die besoedeling het daartoe gelei dat die water vir die inwoners onbruikbaar geword het (*Federation*-saak par. [4]). Na aanleiding hiervan het die munisipaliteit, oftewel die plaaslike owerheid, toegang tot skoon drinkwater verskaf deur middel van tydelike watertenke wat in die gebied geplaas is. Laasgenoemde tenke is om verskeie redes deur die inwoners as onvoldoende bestempel (Fuo 2013:29). In hierdie saak het die applikante (inwoners van Carolina, verteenwoordig deur die Federation for Sustainable Development en die Silobela Concerned Community) die Hoë Hof genader om die respondent (die Minister van Waterwese,

die Sibanda-Distriksmunisipaliteit en die Luthuli-Plaslike Munisipaliteit, dit wil sê die openbare trustee) te dwing om veilige en voldoende drinkwater aan die gemeenskap te voorsien (*Federation*-saak par. [6]). Die applikante het aangevoer dat die onvermoë van die respondenté om doeltreffende en betroubare toegang tot skoon water te verskaf inwoners se grondwetlike reg van toegang tot water geskend het (*Federation*-saak par. [6]).

Van spesifieke belang is die hof se beslissing. Die hof erken die plig van die respondenté om voldoende water aan die inwoners van Carolina te verskaf uit hoofde van hulle grondwetlike en ander statutêre verantwoordelikhede (soos uiteengesit in deel 2 van hierdie artikel). Die hof gaan egter verder en konkretiseer die respondenté se verantwoordingspligtigheid in paragraaf 24 van die *Federation*-saak:

[...]The Municipality must strive to resolve as speedily as possible the water problem in Silobela and Carolina. It must equally have a progressive plan to achieve this objective and must engage and inform the community of the steps and progress of doing so [...].
These respondents are accountable to the communities. [Ons beklemtoning]

Hierdie beslissing maak dit duidelik dat die verantwoordelikhede wat aan die openbare trustee kleef, tot verantwoordingspligtigheid lei, en wel in dié mate dat die plaaslike regering deur die publiek of gemeenskap verantwoordingspligtig gehou kan word.

Die rol van ons land se howe moet nie in die konsep van verantwoordingspligtigheid onderskat word nie. Volgens die konsep van openbare trusteeskap binne 'n semifederale staat, wat buiten die drie regeringsfere ook uit drie takke bestaan (te wete die uitvoerende, wetgewende en regsprekende gesag), word die regsprekende gesag (die howe) erken as 'n "waghond" oor die openbare trust en die verantwoordelikhede wat dit meebring, en moet hy vir hierdie doel genader word. Ten einde verder aan te toon hoe die hof 'n wesenlike bydrae tot die verantwoordbaarheid van die openbare trustee se pligte of verantwoordelikhede in die watersektor maak, word kortlik verwys na die Watertribunaal-debakel. Soos uiteengesit in paragraaf 2.2.1.2 hier bo, is die Watertribunaal by artikel 146 van die NWW ingestel toe die Wet in 1998 in werking getree het. Die aanstelling van die lede van die Tribunaal is egter in 2012 beëindig. Die Noord-Gauteng Hoë Hof, in die saak *Exxaro Coal (Mpumalanga) (Pty) Ltd and Another v Minister of Water Affairs and Another* (63939/2012) [2012] ZAGPPHC 354, het uiteindelik die openbare trustee tot verantwoording geroep deur te bevestig dat die Minister (die openbare trustee) se versuim om binne 'n redelike tydperk nuwe lede in die Watertribunaal aan te stel *ultra vires* is. Nuwe lede van die Watertribunaal is gevvolglik ná die hoofspraak deur die Minister aangestel.

Die beslissing in die *Exxaro Coal*-saak bevestig dat die howe die openbare trustee tot verantwoording kan roep met betrekking tot die uitvoering van sy spesifieke verantwoordelikhede. Aangesien artikel 3(1) van die NWW die openbare trustee die taak oplê om te verseker dat water op 'n volhoubare wyse beskerm, gebruik, ontwikkel, bewaar, bestuur en beheer word, kan en moet die howe genader word indien die openbare trustee in gebreke bly om daadwerklik en proaktief op te tree. Die nougesette vyfjaarlikse hersiening en toepassing van 'n NWHS is 'n belangrike aangeleentheid waaroor die openbare trustee tot verantwoording geroep sou kon word.

Dit is duidelik dat die regering oor interne procedures en ingrypingsplanne beskik om ander regeringsfere verantwoordelik te hou, en dat die howe deur belangegroepe gebruik kan word om die openbare trustee se verantwoordingspligtigheid af te dwing. 'n Derde opsie sou ook oorweeg kon word, maar weens die omvang van die onderwerp en 'n gebrek aan ruimte kan dit nie hier in besonderhede bespreek word nie. Dié opsie behels die moontlikheid om die sogenaamde

Hoofstuk 9-instellings (wat die Openbare Beskermer en die Menseregtekommisie insluit; Hoofstuk 9 van die Grondwet) te nader ten einde die regering tot verantwoording te roep.

5. SAMEVATTENDE OPMERKINGS

Suid-Afrika is 'n waterarm land, en toegang tot en die toestand en regulering van water is al 'n geruime tyd kritiek, en wel in so 'n mate dat dit op 'n ramp afstuur. Die regering het, in 'n poging om die land se skaars hulpbron doeltreffend te bestuur, bykans twee dekades gelede alle water volgens die openbaretrusteeskap-beginsel in openbare trust geplaas. Die vraag wat in hierdie artikel aan die orde gekom het, is of die rede vir hierdie agteruitgang in 'n moontlike gebrek of leemte in die waterreguleringsraamwerk geleë is, en of daar moontlik ander redes daarvoor is. Hierdie vraag is beantwoord deur 'n interdissiplinêre studie van die betekenis van, en regsontwikkeling wat die konsep van openbare trusteeskap in die watersektor van Suid-Afrika meebring het.

Alhoewel sommige skrywers argumenteer dat die wetgewer, met die inkorporering van die konsep van openbare trusteeskap, die gemeenregtelike beginsel van *res publicae* statutêr (her-)inkorporeer het, toon hierdie artikel dat dit nie die geval kan wees nie. Die betekenis van die konsep van openbare trusteeskap blyk veel wyer te strek as dié van *res publicae*. Die konsep van openbare trust bring 'n paradigmaskuif in die watersektor mee (1) wat alle water uit die privaat regsfeer verwyder en onder die gesentraliseerde beheer van die openbare trustee plaas sodat individue nie private regte in water kan vestig nie, (2) tensy toestemming, met toepaslike beperkings en gebruiksvoorwaardes, deur die betrokke instansie daartoe verleen is, terwyl (3) die openbare trustee sy fidusière verantwoordelikheid nakom deur te verseker dat die Republiek se water beskerm, gebruik, ontwikkel, bewaar en beheer word op 'n billike en volhoubare wyse, tot voordeel van alle mense vir huidige en toekomstige generasies. Die konsep van openbare trusteeskap skaf nie net eksklusiewe eiendomsregte in die watersektor af nie, maar as teenpool van die fidusière verantwoordelikhede, stel die konsep 'n nuwe bedeling daar wat verantwoordingspligtigheid skep. In hiérdisie nuwe openbare-trustee bedeling vestig sekere regte in die burgers van die land waarin hul, as individue, daarop kan aandring dat die staat hul regte van toegang tot water beskerm, bevorder en verwesenlik, en dat die publieke belang beskerm word.

Die analise van die verantwoordelikhede en bevoegdhede wat in terme van die konsep van openbare trusteeskap aan die openbare trustee verleen word, dui daarop dat hoewel die openbare trustee watergebruikers reguleer, moniteer en verantwoordingspligtig hou aan die hand van byvoorbeeld lisensievoorwaardes, die verantwoordelikheid wat met hierdie bestuursgesag gepaardgaan, dikwels nie deur die regering self nagekom word nie. Hierdie artikel het vanuit die interpretasie van die betekenis van die konsep van openbare trusteeskap, 'n aantal moontlike oplossings vir die land se waterkrisis geïdentifiseer.

Nie net kan verskillende regeringsfere mekaar deur die toepassing van die beginsel van samewerkende regering tot verantwoording dwing deur ingrypingsplanne nie, maar doeltreffende samewerking kan die administratiewe las wat met lisensiëring gepaardgaan, verlig en vergemaklik. 'n Verdere oplossing is die feit dat die konsep van openbare trusteeskap, binne die spesifieke staatsbestel van Suid-Afrika, deur ander regeringstakke of staatsorgane in stand gehou kan word. Deur die howe te nader, het enige belanghebbende party die reg om die openbare trustee en sy gedelegeerde verantwoordingspligtig te hou wat die verwesenliking van sy fidusière verantwoordelikheid betref, wat die vereiste van proaktiewe optrede (soos die ontwikkeling van 'n NWHS) insluit.

Die waterreguleringsraamwerk vir Suid-Afrika, wat berus op die beginsel van openbare trusteeskap, is daarom van spesifieke belang vir die verligting van die land se waterkrisis. Die regsonderkking wat betref die betekenis en impak van die konsep van openbare trusteeskap, toon dat die Suid-Afrikaanse waterreguleringsraamwerk die nodige meganismes verskaf vir toereikende beskerming van die land se waterhulpbronne, maar ook om uiteindelik volhoubare bestuur deur die openbare trustee te verseker.

BIBLIOGRAFIE

- Barradas S., Shepherd D. & Theron R. (eds). 2016. A review of South Africa's water sector. *Creamer Media's Water Report*, 1-35.
- Besproeiings- en Waterbewaringswet 8 van 1912.
- Boccaletti, G., Stuchtey, M. & Van Olst, M. 2010. Confronting South Africa's water challenge. <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability-and-resource-productivity/our-insights/confronting-south-africas-water-challenge> [20 March 2018].
- Bosman, C. & Boyd, L. 2008. Compliance and enforcement in a co-operative governance structure – challenges and some solutions for the South African situation. *8th International Conference on Environmental Compliance and Enforcement, Conference Proceedings*: 485-500.
- Creamer Media. 2017. Water 2017: A review of South Africa's water sector. <http://www.creamermedia.co.za/article/water-2017-a-review-of-south-africas-water-sector-pdf-report-2017-08-25> [20 March 2018].
- Department of Water Affairs. 2013. National Water Resources Strategy (2nd edition). <http://www.wrc.org.za/SiteCollectionDocuments/Acts%20for%20governance%20page/DWS%20National%20Water%20Resources%20Strategy%20LinkClick.pdf> [20 March 2018].
- Department of Water Affairs and Forestry. 2004. National Water Resource Strategy. <http://www.dwa.gov.za/Documents/Policies/NWRS/Sep2004/pdf/Chapter2.pdf> [24 April 2018]
- Department of Water and Sanitation. 2017. Blue Drop Green Drop Report: Department of Water and Sanitation briefing to the Parliamentary Monitoring Group. <https://pmg.org.za/committee-meeting/23873/> [20 March 2018].
- Department of Water and Sanitation. 2018. National water & sanitation master plan (draft). <http://www.dwa.gov.za/National%20Water%20and%20Sanitation%20Master%20Plan/Documents/20180312%20NWSMP%20Call%20to%20Action%20v9.2.pdf> [19 March 2018].
- Du Plessis, A.A. 2010. A government in deep water? Some thoughts on the state's duties in relation to water arising from South Africa's Bill of Rights. *Review of European Community & International Environmental Law*, 19(3): 316–327.
- DWA – sien Department of Water Affairs.
- DWAF – sien Department of Water Affairs and Forestry
- DWS – sien Department of Water and Sanitation.
- Exxaro Coal (Mpumalanga) (Pty) Ltd and Another v Minister of Water Affairs and Another* (63939/2012) [2012] ZAGPPHC 354.
- Federation for Sustainable Environment and Others v Minister of Water Affairs* (2012) ZAGPPHC 128.
- Feris, L. 2012. The Public Trust Doctrine and Liability for Historic Water Pollution in South Africa. *Law Environment and Development Journal*: 1-18.
- First National Bank of SA Ltd t/a Wesbank v Commissioner, South African Revenue Services* 2001 3 SA 310 (K) 329.
- Fuo, O.N. 2013. The right of access to sufficient water in South Africa: Comments on *Federation for Sustainable Environment and Others v Minister of Water Affairs* [2012] ZAGPPHC 128. *Murdoch University Law Review* 20(2):21-37.
- Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika, 1996.
- Haldenwang, BB. 2009. The state of water in South Africa – are we heading for a crisis? Institute for Futures Research 7(01), April. <http://scholar.sun.ac.za/handle/10019.1/42425> [20 March 2018].
- Hall, CG. 1939. *The Origin and Development of Water Rights in South Africa*. Kaapstad: Juta.

- HTF Developers (Pty) Ltd v Minister of Environmental Affairs and Tourism & Others* [2006] ZAGPHC 132.
- Kaser, M. 1968. *Roman Private Law*. Durban: Butterworths.
- Kohler, M. 2016. Confronting South Africa's water challenge: A decomposition analysis of water intensity. *Economic Research South Africa: Working Paper No 605*. https://econrsa.org/system/files/publications/working_papers/working_paper_605.pdf [20 March 2018].
- Kotzé, L.J. 2010. Phiri, the plight of the poor and the perils of climate change: Time to rethink environmental and socio-economic rights in South Africa? *Journal of Human Rights and the Environment*: 135-160.
- Liebenberg, S. 2010. *Socio-economic rights: Adjudication under a transformative Constitution*. Claremont: Juta.
- Marchesini, T. 2016. South Africa's water is in crisis. *H₂O International*. <http://h2o.co.za/south-africa-water-crisis/> [20 March 2018].
- Matthews, M.W. & Bernand, S. 2015. Eutrophication and cyanobacteria in South Africa's standing water bodies: A view from space. *South African Journal of Science* Vol 111 No 5/6.
- Mazibuko v The City of Johannesburg and Others* 2010 (3) BCLR 239 (KH).
- Nasionale Waterwet 36 van 1998.
- NWW – sien Nasionale Waterwet 36 van 1998.
- Pawson, M. & Boshoff, C. 2017. Afriforum Branch Project Report for the Blue and Green drop project for 2017. <https://www.afriforum.co.za/blue-green-drop-project-2017/> [24 April 2018].
- Pienaar, GJ. & Van der Schyff, E. 2007. The reform of water rights in South Africa. *Law Environment and Development Journal*, 3(2):181-194.
- Residents of Bon Vista Mansions v Southern Metropolitan Local Council* 2002 (6) BCLR 625 (W).
- Retief v Louw* 1874 4 Buch 165.
- Proklamasie van 16 Desember 1661.
- Proklamasie van 2 Januarie 1687.
- SANS – sien South African National Standard.
- South African National Standard 241-1. 2015. South African Bureau of Standards. <https://store.sabs.co.za/pdfpreview.php?hash=d3d0b4e624a31e2a7a68cf1a3f4fb181b864dcdf&preview=yes> [24 April 2018].
- Saxer, SR. 2010. The fluid nature of property in water. *Duke Environmental Law & Policy Forum* 21:49-112.
- Takacs, D. 2016. South Africa and the human right to water: Equity, ecology, and the public trust doctrine. *Berkeley Journal of International Law*: 34:55-108.
- Tewari, DD. 2009. A detailed analysis of evolution of water rights in South Africa: An account of three and a half centuries from 1652 AD to present. *WaterSA* 35:693-710.
- Thompson, H. 2006. *Water law: A practical approach to resource management & the provision of services*. Cape Town: Juta.
- Turton, AR. 2008. Three strategic water quality challenges that decision-makers need to know about and how the CSIR should respond. Keynote Address: A Clean South Africa. Presented at the CSIR Conference "Science Real and Relevant", 18 November 2008, Pretoria. <http://researchspace.csir.co.za/dspace/bitstream/handle/10204/2620/?sequence=1> [24 April 2018]
- Turton, A. 2015. The looming water crisis, and its causes. *Politicsweb*. <http://www.politicsweb.co.za/news-and-analysis/water-the-next-eskom--irr> [20 March 2018].
- Van der Schyff, E. 2003. Die Nasionalisering van waterregte in Suid-Afrika: Ontneming of Oenteining? (ongepubliseerde LLM verhandeling, PU vir CHO).
- Van der Schyff, E. 2010. Unpacking the Public Trust Doctrine: A Journey into Foreign Territory. *Potchefstroom Electronic Law Journal* 13(5):122-159.
- Van der Schyff, E. 2013. Stewardship doctrines of public trust: Has the eagle of public trust landed on South African soil? *The South African Law Journal*: 369-389.
- Van der Schyff, E. & Viljoen, G. 2008. Water and the public trust doctrine – a South African perspective. *The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa*: 339-354.
- Van Koppen, B. & Schreiner, B. 2014. Priority general authorisations in rights-based water use authorisation in South Africa. *Water Policy* 16:1-19.

- Viljoen, G. 2016. Water as public property: A parallel evaluation of South African and German law (ongepubliseerde LLD proefskrif, Noordwes-Universiteit).
- Viljoen, G. 2017. South Africa's water crisis: The idea of property as both a cause and solution. *Law Democracy & Development* 21:176-200.
- Vos, WJ. 1978. *Principles of South African water law*. Kaapstad: Juta.
- Wet op Nasionale Omgewingsbestuur 107 van 1998.
- Wet op Waterdienste 108 van 1997.
- Waterwet 54 van 1956.
- Young, CL. 2014 Public Trusteeship and Water Management: Developing the South African concept of public trusteeship to improve management of water resources in the context of South African water law (ongepubliseerde PhD proefskrif, Universiteit van Kaapstad).

Morele leierskap noodsaaklik vir versoening – toegepas op die Israel-Palestina konflik

Moral leadership necessary for reconciliation – applied to the Israel-Palestinian conflict

CHRIS JONES

Fakulteit Teologie
Universiteit Stellenbosch
E-pos: chrisjones@sun.ac.za

Chris Jones

CHRIS JONES was vir byna 20 jaar 'n gemeente-predikant in Ceres voordat hy en sy gesin aan die begin van 2008 Stellenbosch toe verhuis het om die Eenheid vir Morele Leierskap aan die Fakulteit Teologie, Universiteit Stellenbosch, op die been te bring. Hy staan tans aan die hoof van hierdie Eenheid en is ook 'n navorsingsgenoot binne die dissiplinegroep Sistematiese Teologie en Ekklesiologie, deeltydse dosent in Etiek en studieleier (ook eksaminator) vir nagraadse studente.

Hy lewer op gereeld basis referate by konferensies en is die skrywer van 'n verskeidenheid boeke, hoofstukke in boeke en artikels. Ook help hy met eweknie-evaluering van artikels. Hy is betrokke by verskeie gemeenskapsontwikkelingsprojekte.

CHRIS JONES was a church minister in Ceres for close to 20 years before moving to Stellenbosch with his family at the beginning of 2008 to establish the Unit for Moral Leadership at the Faculty of Theology, Stellenbosch University. He currently heads this Unit and is also a research fellow within the discipline group Systematic Theology and Ecclesiology, part-time lecturer in Ethics and supervisor (also examiner) for post-graduate students.

He regularly presents papers at conferences and is the author of a variety of books, chapters in books and articles. He also helps with peer reviewing of articles. He is involved in various community development projects.

ABSTRACT

Moral leadership necessary for reconciliation – applied to the Israel-Palestinian conflict
This article seeks to show that reconciliation, especially in conflict-stricken areas, is very difficult without moral leadership. Moral leadership is meant to bring wholeness and reconciliation and give people a chance to live according to their full potential and rights. It usually brings about deep and lifelong changes, not only to individuals, but also to communities and societies. The presence or absence of true moral leadership is usually inextricably linked to the emotional maturity as well as the discerning ability of leaders and a country's people. It also depends on spiritual maturity, although morality is not primarily determined by this. Moral leadership, however, must be brought in line with certain biological key drivers, as evolutionary determined in human beings. Where this is not in line, long-term transformation,

based on prosperity for all, justice, trust and knowledge, is not really possible. In light of this, the focus falls on reconciliation that is indispensable if we want to co-exist humanely. Reconciliation, however, is radical. It creates a new kind of humanity. It involves more than the veiling of evil. It is about addressing injustice. Radical reconciliation means the establishment of real relationships, actually life-long relationships, especially with people who are marginalised, powerless and outraged, and whose dignity you did not previously recognise. It is about confession and forgiveness. It is a call to exchange places with the other. Within this framework, the historical and contemporary perspectives of the Israeli-Palestinian conflict are explored, and I try to prove how this moral leadership model, integrated with certain important aspects regarding this conflict, may help bring about peace and reconciliation in this age-old Middle East conflict-torn area, obviously in line with international law and human rights (although not discussed). This model is also very briefly related to certain ethical theories and principles. The article reasons that no conversation about the conflict in Palestine is meaningful without asking among others the following questions: To whom does Palestine really belong? Who has the greatest historical claim on this territory? Why is it so difficult to settle the conflict between Israel and the Palestinians? To better understand the decades of conflict in the Middle East the article helps to try and grasp the historical roots that gave rise to this conflict. In this process, it is also necessary to reconsider many of the accepted dogma about, for example, the Zionist movement and their historical claim on the Palestinian territory. The article indicates how land on which the Palestinians lived for more than 1 000 years, was with the emergence of the Israeli state, taken away from them mostly by violence and without their consent. From the beginning it was the Zionist's goal to alienate the non-Jewish Palestinians from their land. Zionism, however, was based on an erroneous colonialist view of the world in which there is no sense for the rights of indigenous people. The refusal to recognize the Palestinian's right to self-determination and an own state, appears to be for many years the main causes of violence and bloodshed in this area. It is not good enough for politicians to just manage this crisis, it has to be solved. Activist's role in this regard, must not be underplayed too. However, this can only be done by moral leadership in accordance with international law and human rights. This is the only way in which sustainable peace will be possible. In this regard, Israel has a lot of work to do. The prospects for peace talks are slim because many UN resolutions, under the diplomatic cloak of the United States, are denied, even rejected. The US supplies provisions of billions of dollars to Israel. This does not even include fighter-planes, technology and weapons. Another last important thought mentioned regarding this conflict has to do with the influence of religion on the current state of affairs. This conflict just shows us how strong age-old (religious) traditions, dividing decisions and discriminatory actions still function in our modern societies.

KEY WORDS: moral leadership; evolutionary determined key drivers of behaviour; core values; prosperity; justice; trust; knowledge; reconciliation; new humanity; Israel-Palestinian conflict; Jewish fundamentalism; Zionism; religious influence

TREFWOORDE: morele leierskap; ingebore drywers van gedrag; kernwaardes; voorspoed; geregtigheid; vertroue; kennis; versoening; nuwe mensheid; Israel-Palestynse konflik; Joodse fundamentalisme; Sionisme; godsdiensinvloed

OPSOMMING

Hierdie artikel poog om uit te wys dat versoening, veral in konflik-geteisterde gebiede, moeilik is sonder morele leierskap. Morele leierskap moet egter in lyn met sekere biologiese kerndrywers, soos evolusionêr in die mens bepaal, gebring word. Waar dit nie in lyn hiermee is nie, is transformasie op die langtermyn nie werklik moontlik nie. In die lig hiervan word daar stilgestaan by versoening wat onontbeerlik is as ons menslik wil saamleef. Binne hierdie raamwerk van morele leierskap asook versoening word die historiese en eietydse perspektief op die konflik tussen die Israeli's en Palestyne in oënskou geneem en hoe hierdie morele leierskapsmodel, geïntegreerd hiermee, moontlik kan help om, in lyn met internasionale wetgewing en menseregte (alhoewel dit nie bespreek word nie) vrede en versoening in hierdie eeu-eue Midde-Oosterse konflik-geteisterde gebied te bring. Hierdie model word ook baie kortlik met sekere etiese teorieë en beginsels in verband gebring.

1. INLEIDENDE OPMERKINGS OOR MORELE LEIERSKAP

Leierskap wat nie uit gesonde, morele kernwaardes spruit nie, kan nie werklik tot versoening lei nie. Ware morele leierskap is radikaal; dit kós 'n mens. Dit kan nie deur magsbeheptheid en met mooi woorde as rookskerm om huigelary te verbloem, bepaal word nie. Mense raak agterdogtig oor leierskap wat net gerig is op eie politieke voordeel, sosio-ekonomiese beskerming en nepotisme. Hulle betreur hardvogtige optrede – wat geregverdig word – maar waarvan die wreedaardigheid onbeskryflike gevolge vir die "ander" inhoud. Sulke soort leierskap voed normaalweg net die wêreld van die magtiges, want transformerende geregtigheid, wat aanleiding gee tot versoening, lê selde in die hart van hul pogings. Egte, radikale versoening volgens Allan Boesak en Curtiss de Young, word selde in die skadu van die "troon" gevind (Boesak & De Young 2012:4).

Morele leierskap is veronderstel om heelheid en versoening te bring en mense 'n kans te gee om volgens hul volle potensiaal en regte te leef. Dit bring normaalweg diep en lewenslange veranderinge nie net by individue nie, maar ook in gemeenskappe en samelewings. Die aan- of afwesigheid van ware morele leierskap is gewoonlik onlosmaaklik verbind met die emosionele volwassenheid asook onderskeidingsvermoë van leiers en 'n land se mense. Dit hang ook saam met spirituele volwassenheid, alhoewel moraliteit nie primêr hierdeur bepaal word nie.

Die pad van 'n oordrewe, grysugtige gees en 'n allesoorheersende narsistiese mentaliteit het die vermoë om die siel van gemeenskappe en 'n nasie uit te droog. Die wêreld sal vinniger op die pad van radikale morele leierskap moet vorder as ons werklik diepgaande versoening, veral in konflik-geteisterde gemeenskappe, wil hê. 'n Mens besef egter die omvang en "koste" van hierdie taak. Daar is niiks romanties daaroor om onregverdig, skynheilige, immorele optrede uit te daag nie – om ambisieuse en opportunistiese leiers te konfronteer met die waarheid nie.

Morele leierskap is 'n pad waar die binnekring bereid moet wees om van buite te kyk. Dit behoort 'n pad van aanleer én afleer te wees. Dit moet 'n pad wees waar elkeen met hul héle menswees moet kan loop. Morele leierskap waak daarteen dat sekere denke se drakrag oorskot word, want waar dit wel gebeur, kan dit so maklik soos afgode word. En afgode, weet ons, moet eers sterf voor die (W)aarheid werklik omarm kan word. Wanneer feite, soos wat die individu of groep dit ten alle koste wil verstaan, méér waar gemaak word as wat dit is, word hierdie weg uiteindelik 'n skyn-waarheid wat nie die toets van die tyd kan deurstaan nie.

In hierdie artikel word 'n baie definitiewe (evolusionêr-bepaalde) morele leierskapsmodel gekies. Alhoewel dit nie spesifiek binne 'n breër oorsig van etiese teorieë en beginsels geplaas

en bespreek gaan word nie (vanweë beperkte ruimte), word hier wel kortlik verwys na sekere belangrike aspekte van verskillende breë etiese teorieë en beginsels, wat in hierdie model ingebied lê. So byvoorbeeld word die belangrike deontologiese kenmerk naamlik, dat 'n mens jou plig/verpligtinge teenoor jou naaste of 'n gemeenskap moet nakom, ter wille van etiese korrektheid en integriteit, deeglik gehandhaaf. Dit is egter baie versigtig vir utilitarisme wat leer dat iets eties korrek is as dit bruikbaar is deur en tot voordeel is van die meerderheid. Hierdie model het nie (noodwendig) die meerderheid mense op die oog nie, maar word gerig deur biologiese kerndrywers wat mag beteken dat dit nie 'n ander keuse het as om in belang van 'n spesifieke minderheidsgroep op te tree nie. Hierdie model vra deurgaans, ongeag persoonlike gevoelens of die moontlike inperking deur wetgewing soos gedryf deur 'n spesifieke groep of individue, wat billik en regverdig is, en wat jy kan doen om volgens jóú innerlike oortuigings, dapper etiese leierskap te openbaar. Dit is baie sterk in menseregte en bepaalde deugde gegrond. Dit gaan daaroor om die meeste "goed", heilsaamheid en voordeel vir mense te beding, veral daar waar mense benadeel word en dalk in die minderheid is – en waar die goeie verhoed word, te sorg dat die minste skade aan daardie mense berokken word. Dít kan gebeur deur geregtigheid te laat geskied en om mense die reg tot outonomie te gun. In hierdie model, wat homself kies op die spoor van evolusie, word van hierdie geselekteerde etiese beginsels en kenmerke van etiese teorieë verreken, met die uitsluitlike doel om morele leiding te gee, en waar daar byvoorbeeld benadeling en konflik is, oplossings te probeer bewerkstellig. Hier word dus 'n voorkeurmodel op grond van biologiese kernbeginsels aangebied om onder andere onmin, onreg en konflik aan te spreek. Alhoewel dit as normatief en deduktief ervar sou kon word, hou dit, soos hierbo aangedui, wel ander etiese besluitnemingstyle, keuses, reëls en modelle in gedagte. Daar word besef dat hierdie model, soos alle ander etiese teorieë, leemtes in sy mondering mag hê, maar dit word aangebied as 'n morele vertrekpunt en rigtingwyser vir individue en gemeenskappe wat belangrike etiese besluite moet neem.

In die volgende afdeling gaan huis stilgestaan word by hoe morele leierskap in die proses van evolusie in die mensspesie *Homo sapiens sapiens* vasgelê is. Indien leiers hulle doelbewus hieraan steur, mag dit bydra tot versoening tussen groepe.¹

2. INGEBORE DRYWERS VAN GEDRAG

Miskien is die mees noemenswaardige afleiding rakende menslike gedrag wat voortspruit uit Charles Darwin se wetenskaplike studies, wat meer as 150 jaar gelede gepubliseer is, die idee van die vier ingebore, evolusionêr-bepaalde drywers van gedrag. Mense het ontwikkel om

¹ Ek sou graag in hierdie afdeling méér oor die evolusie van ons spesie (en meer spesifiek oor die reptielbrein wat die mens so dikwels pootjie deurdat dit onder andere net vir homself opeis en toe-eien) wou uitbrei, maar volstaan vanweë beperkte ruimte, met die aanbeveling van die volgende boeke – wat meer lig hierop kan werp: David Eagleman, *The Brain: The story of you* (2015), en Dick Swaab, *Ek is my brein: Van baarmoeder tot Alzheimer* (2014).

Daar is heelwat mense deur die geskiedenis wat daarin geslaag het om regtig "menslik" op te tree en wat nie toegelaat het dat hul reptielbrein hul neo-korteks lamlê nie, naamlik Martin Buber, Mahatma Ghandi, Martin Luther King, Nelson Mandela en Desmond Tutu, om enkeles te noem.

Vir verdere toelighting oor die evolusie van ons spesie en hoe moraliteit hierdeur beïnvloed word, kan die werke van Francisco Ayala, *The Big Questions: Evolution* (2012); David Stamos, *Evolution and the Big Questions: Sex, Race, Religion, and Other Matters* (2008); Marc Hauser, *Moral Minds* (2006); en Paul Lawrence en Nitin Nohria, *Driven: How Human Nature Shapes Our Choices* (2002), geraadpleeg word. In hierdie artikel word daar net op baie beperkte wyse by hulle bydraes aangesluit.

anders as diere te oorleef. As spesie het ons oorleef omdat ons geleer het om in groepe te werk en op probleemoplossingsvaardighede eerder as brute krag, staat te maak.

Paul Lawrence, eertydse professor aan die Harvard-sakeskool, reken dat Darwin se insigte oor menslike drywers rakende gedrag oor baie jare heen grootliks geïgnoreer is. Hy en Nitin Nohria stel in *Driven: How human nature shapes our choices* (2002), 'n teorie van menslike gedrag voor wat gebaseer is op 'n "renewed Darwinism" en vier sleutel-drywers (Lawrence 2017), wat ook deur Marc Hauser in sy boek *Moral Minds* (2006), verduidelik word.

Hulle skryf dat alle diere op grond van twee belangrike, ingebore drywers oorleef. Dit het te doen met (1) die verkryging van hulpbronne en 'n nageslag, en (2) om hulself en hul grondgebied (eiendom) te beskerm. Die mens het deur middel van evolusie twee bykomende drywers ontwikkel, wat ook in sekere ander soogdiere na vore kom, maar soveel sterker in die mens manifesteer, naamlik (3) die drywer om met vertroue langtermyn-verhoudings te vestig en daarin te belê, en (4) die drywer om te kan verstaan – om te leer, te skep, kreatief te wees, en 'n breër begrip van sake te ontwikkel. Mense weeg en balanseer botsende eise en belang, terwyl hulle op die menslike brein se merkwaardige potensiaal hiervoor staatmaak; die brein wat in staat is tot goeie, morele leierskap, maar, helaas, ook tot slegte, verkeerde, misleidende en bose optrede (Lawrence 2017).

2.1 Kernwaardes

Lawrence sluit aan by Marc Hauser (2006), wat in sy genoemde boek *Moral minds* nadink oor hoe gedrag lyk wat hierdie drywers of basiese natuurwetmatighede, nie net in 'n mens se eie lewe nie, maar ook in die lewe van ander mense versterk en bevorder. Volgens Lawrence hou goeie leiers al vier hierdie geëvolueerde drywers in 'n dinamiese balans. Hierdie vier drywers, asook die spesifieke gedrag wat dit moet versterk, wanneer uitgedruk as selfstandige naamwoorde eerder as werkwoorde – lewer vier uiters belangrike kernwaardes op, naamlik voorspoed/florering, geregtigheid, vertroue, en kennis (Lawrence 2017).

2.1.1 Voorspoed

Hierdie kernwaarde korrespondeer met die drywer rakende die verkryging van hulpbronne. Dit poog om, sover moontlik, alle mense se vermoë om die nodige hulpbronne te bekom, te verbeter. Dit fokus nie net op eie voorspoed nie. Dit vra eerlik waarop ander mense geregtig is, en bevorder dit tot elke prys, al ontlok dit wrewel en woede. Dít vra natuurlik selfbeheersing en selfopoffering, eenvoud en tevredenheid. Dit is 'n uitdaging om nié deel te word van die heersende neiging tot opeis, hebsug en magsug nie. Dít word moontlik deur ander mense aktief te help om te floreer en hulle 'n kans op 'n goeie of beter lewe te gee. Daar moet egter gewaak word teen "vals vrygewigheid" om gewetes te sus (Boesak & De Young 2012:146-147).

2.1.2 Geregtigheid

Dít korrespondeer met die drywer van beskerming. Hiervoor is moed en dapperheid nodig. Geregtigheid hou die ander veilig, beskerm hul naam, identiteit, idees en oortuigings, bewaar hul integriteit, hul geliefdes en eiendom – nie net die eie nie. Dit sluit kwesbare kinders in wat soms blootgestel en uitgelewer word aan destruktiwiese planne en vernietigende besluite van volwassenes. Waar geregtigheid nagestreef word, word daar nie net 'n sluier oor onreg getrek nie – en onreg word nie in die magtiges se belang geprioritiseer nie. Versoening kan nooit by

neutraliteit begin nie. Dit begin deur volledig aan die kant van geregtigheid te gaan staan – veral by diep gewondes en geviktimiseerde (Boesak & De Young 2012:101-102). Versoening moet gebaseer wees op die verwydering van ongeregtigheid – op persoonlike en sistemiese vlak.

2.1.3 Vertroue

Vertroue het goeie en langtermynverhoudings of sosiale kohesie in die oog. Hiervoor is eerlikheid, integriteit, asook die bevordering en bou van vrede nodig. Die Britse historikus Anthony Seldon sê in hierdie verband: “we believe that trust is innate, and that we flourish in a trusting world. Performing trustful acts makes us feel happy: there is a natural compulsion to give and receive trust, and to be honest” (Seldon 2009:25).

2.1.4 Kennis

Kundigheid en inligting is in hierdie opsig ontsettend belangrik. Dit vereis om leerbaar, kreatief en innoverend te bly sin maak van die wêreld en die mens se plek daarin. Alhoewel Stamos (2008:9-10) oordeel dat spesialisasie in enige veld of situasie uiterligting belangrik is, oordeel hy ook dat interdissiplinêre studie met ’n oop gemoed uiterligting noodsaaklik is om die wêreld en hoe dit werk, (beter) te verstaan. As ’n mens werklik deur ’n ondersoekende gees en ’n dors na inligting en kennis vervul en gedryf word, kan baie moontlikhede ontkiem. Alhoewel rasionaliteit ’n belangrike rol in hierdie opsig speel, word inligting ook oorgedra deur storievertelling, narratiewe en verskillende interseksionele ontmoetings met mense. Stories is kragtig – soos ook deur kinders vertel – en kan mense uit hul gemaksones verskuif. Dit kan dominante magte en kragte verander. Dit kan betekenisvol en doelgerig wees asook verskillende menings effektiel oordra. Oorheersende stories kan egter ook grense skep en ander nodige inligting blokkeer. Die dominante verhaal of storie is nie die enigste nie. Daar is ook ander stories wat gehoor moet word vir nuwe, maksimale insigte en om te kan transformeer.

Kennis en inligting (goed nagevors en getoets) weet hoe noodsaaklik dit is om te alle tye met integriteit die waarheid te praat. Dit weerhou nie, maar openbaar; dit bespot nie, maar respekteer; dit intimideer nie, maar inspireer; dit manipuleer nie, maar motiveer. Hoe groter die eiland van kennis, hoe langer die kuslyn van respek, vertroue en bewondering.

Die beste morele leiers gee aan al vier hierdie kernwaardes gelyktydig aandag, sodat daar vir die meeste mense gepaste voordeel kan wees. Hulle weeg en balanseer dit, veral as daar konflik is (Lawrence 2017). As leiers vir soveel as moontlik mense voorspoed begeer en onderhandel, maksimum geregtigheid laat geskied, belê in gesonde, betekenisvolle langtermynverhoudings en soveel as moontlik persone blootstel aan kennis, inligting en vaardighede, móét dit lei tot die oorbrugging van groot ongelykhede, asook tot sosiale kohesie en diepgaande versoening. In teenstelling hiermee lê slechte leiers uitermate klem op net enkele van hierdie aspekte (dikwels eie voorspoed en beskerming van net hulself en hul bates) ten koste van die ander en gevolglik ook ten koste van versoening en heling.

Volgens Francisco Ayala moet die uitdaging wees om hierdie waardes so goed/effektief as moontlik in lyn met die natuurlike drywers te bring. Waar dit nie in lyn gebring word nie, sal spesifieke waardes, kodes of kultuur op die lang termyn nie oorleef nie (Ayala 2012:174-175). Hoe nader hierdie waardes aan die mens se biologiese samestelling kom, hoe groter is die kans op gesonde, versoende gedrag. Iets wat nie daarmee strook nie, kan nie (onbepaald) oorleef nie en bring wrywing en konflik.

Ek glo in 'n geïntegreerde teorie van menslike gedrag: 'n leierskapsteorie wat toetsbaar is en hopelik sal help om sekere gebeure beter te analyseer en uitkomste (goed en nadelig) beter te antisipeer. Waar morele waardes in ooreenstemming is met die mens se biologiese aard, kan realistiese volhoubare nie-diskriminerende veranderinge geskep word. Een verwagting in hierdie verband is dat vrese en wanopvattinge onder mense rakende ánder op hierdie wyse oorkom sal kan word; dat mense op vreemde maniere verbaas sal staan; dat hierdie model mense sal help om oor grense heen te dink en 'n innerlike oog sal ontwikkel met betrekking tot die pyn, gebrokenheid en marginalisering van ander om sodoende hoop te bring en die wêreld 'n nuwe manier van mens-wees te wys (Jones 2017).

2.2 Koste vir die afwesigheid van morele leierskap

Morele leierskap spruit uit 'n mens se diepste bronne van menswees. Dit is in hierdie dieptes, in die "siel", vanuit die biologiese samestelling van die mens waar kernwaardes hul oorsprong het, van waar dit moeisaam groei, gevorm en gelouter word. Wat benodig word, is rolmodelle, figure wat kernwaardes modelleer. Morele leierskap is 'n baie moeilike pad. Min mense stap dit regtig. Die prys vir die afwesigheid van morele leierskap is egter baie duur.

"Bereken ons ooit dié koste? Vir ons ekonomie en politiek, plaaslike bestuur en dienslewering? Vir onderwys en kerk? Firmas en banke? Vir ons kinders, ons toekoms? Wonder ons ooit oor dié koste, dié prys – van ons gebrék aan morele leierskap" vra Dirkie Smit so treffend in een van sy rubriekie (Smit 2013:12).

Na hierdie kort bespreking van wat morele leierskap is, en hoe dit inlyn met ons evolusionêre samestelling gebring behoort te word, gaan daar kortlik gekyk word na wat met versoening bedoel word, met die oog op die konflik tussen die Israeli's en Palestyne. Die rede hiervoor is dat 'n belangrike oogmerk asook gevolg van hierdie morele leierskapmodel juis versoening behoort te wees.

3. VERSOENING

3.1 'n Nuwe mensheid²

Radikale versoening beteken die vestiging van egte verhoudings, eintlik lewenslange verbintenisse metveral mense wat gemarginaliseer, magteloos en verontreg is, en wat mens dalk vroeër nie geduld het nie. Dit gaan oor belydenis en vergifnis. Dit is 'n oproep om plekke met "die ander" te ruil.

Vir Brian Bantum lei radikale versoening tot 'n plek

where persons can no longer return to their former people for they speak with a new accent, their lives are marked by new rhythms, enemies have become friends, and friends have become enemies ... we become sutured into a new people and become surprised by the people we become in the process. (Bantum 2010:184,192)

² Sien ook in aansluiting hierby Ched Myers en Elaine Enns, *Ambassadors of reconciliation, Volume 1: New Testament reflections on restorative justice and peacemaking* (2009); Neil Elliot, *The arrogance of nations: Reading Romans in the shadow of empire* (2008); Fanie du Toit en Erik Doxtader, *In the balance: South Africans debate reconciliation* (2010); en Desmond Tutu, *No future without forgiveness* (1999).

Versoening lei tot 'n nuwe mensheid. Tydens die versoeningsproses, na die opspraakwakkende Reitz-4 episode op die Kovsie kampus (2008), is daar aan 'n swart manstudent gevra watter oomblik in die versoeningsproses het hom die diepste geraak. Hy sê toe:

When Mama Emma Koko [een van die werkers] told the white students ‘we forgive you, you are our sons’, I really understood the depth and meaning of their forgiveness. As Africans we understand if the mothers claim them as their sons, we cannot refuse them as our brothers. (Boesak & De Young 2012:110-111)

Om ons te help met hierdie soort verandering en perspektief, het ons egter profete nodig. Profete vra moeilike vragen en eis eerlike antwoorde ter wille van integriteit en geloofwaardigheid. Die Joodse denker en rabbi, Abraham Heschel, sê profete is

some of the most disturbing people who have ever lived ... The prophet indict those who create or benefit from oppression. The role of the prophet, as the old saying goes, is to afflict the comfortable and comfort the afflicted. Prophets express the anger of God at injustice while communicating God’s compassion to the oppressed. (Heschel 2001:xxi,4)

Die geskiedenis wys wel dat mense wat die mantel van profesie aantrek, wat die wêreld aan die noodsaaiklikeheid van morele leierskap bly herinner, dikwels nie goed ontvang word nie. Moderne samelewings kry dit alte dikwels reg om profete stil te maak deur verwering, vervolging, tronkstraf en selfs die dood. Dit lyk of daar 'n patroon in die menslike kultuur is: ons is baie gemakliker met profete wanneer hulle dood is as wanneer hulle leef. Dán eer ons hulle in die publiek en stal hul bydraes in museums en heilige plekke uit. In Luk 11:47 sê Jesus: “Ellende wag vir julle, want julle bou grafmonumente vir die profete, maar julle voorvaders het hulle vermoor”. Profete en radikale versoener moet aanvaar dat hulle nooit, wanneer hulle die waarheid verkondig, deur hulle familie, tuisdorp, nasie en etniese groep geëer sal word nie (Boesak & De Young 2012:124-125). En waar profete stilgemaak word, seëvier ongeregtigheid.

Een van die redes hoekom profetiese woorde en dade so ongemaklik is, is omdat dit werklike verandering vereis. Versoening sonder geregtigheid, onpartydigheid, eerlikheid en menswaardigheid, is hoegenaamd nie versoening nie. Ook is vergifnis, wat so belangrik vir versoening is, nie maar net 'n kwessie van vergeet en aanbeweg asof niks werklik gebeur het, of niks verder gedoen hoef te word nie. Prof Willie Esterhuyse vertel dat hy by 'n gesprek oor sosiale kohesie in Kliptown opnuut bewus geword het dat versoening nie oor *vergewe en vergeet* gaan nie, maar eerder oor *onthou en vergewe*. Boesak en De Young bevestig dit: “Forgiving is ... holding the memory as holy before God, so that the victim is honoured and the atrocity is never repeated again” (Boesak & De Young 2012:154).

Hierdie soort versoening het egter niks met sentimentaliteit te doen nie. Daar is niks romanties daarvan om onregverdige, immorele politieke en ekonomiese beleidsrigtings, wat vernietigende armoede skep en inkomste-ongelykheid bevorder, uit te daag en te omvorm tot volhoubare politieke en ekonomiese geregtigheid nie. Radikale versoening ontstaan feitlik nooit vanuit die sentrum van politieke en godsdiensstige mag nie. Dit begin selde, indien ooit, by die binnekring of leierskap. Dit ontspring eerder aan die periferie – by mense wat op profetiese wyse teen die grense lê – en wat magsbehepte en grysugtige leiers konfronteer met die waarheid. “Cheap reconciliation, in pretending to be more and more like God, becomes less and less like God” (Boesak & De Young 2012:157).

Vervolgens word daar aandag geskenk aan 'n historiese blik op die jarelange konflik tussen Israel en Palestina, en hoe bogenoemde leierskapsmodel moontlike versoening in hierdie

gebied sou kon bring, sou leiers en aktiviste doelbewus hieraan aandag skenk en in lyn hiermee probeer optree.

4. HISTORIESE AANLOOP TOT DIE ISRAEL-PALESTINA KONFLIK

Alhoewel hier heelwat kritiese aspekte rakende Sionisme uitgelig word, moet hierdie perspektief nie as anti-Semitic beskou word nie. Hier word gekyk na moontlike wortels wat hierdie konflik veroorsaak met die oog daarop om te probeer vasstel in watter mate morele leierskap, soos in hierdie artikel beredeneer, rigting vir moontlike oplossings en/of versoening in hierdie gebied kan aandui.

4.1 Die vroeë geskiedenis van die streek

Van die vrae wat sou kon help om hierdie konteks beter te verstaan, sluit in: Aan wie behoort Palestina? Wie het die grootste historiese aanspraak op die grondgebied? Waarom is dit so moeilik om die konflik tussen Israel en die Palestyne te besleg? Om die dekades-lange konflik in die Midde-Ooste beter te verstaan, help dit om die historiese wortels wat hertoel aanleiding gegee het beter te verstaan. In die proses is dit ook nodig om baie van die aanvaarde dogma oor byvoorbeeld die Sionistiese beweging en hul historiese aanspraak op Palestynse grondgebied in heroënskou te neem.

Die grond waarop die Palestyne vir méér as 1 000 jaar gewoon het, is met die totstandkoming van die Israelse staat meestal met geweld en sonder hul instemming van hulle afgeneem. Van die begin was dit die Sioniste se doelwit om die nie-Joodse Palestyne van hul grond te vervreem. Sionisme was egter op 'n foutiewe kolonialistiese wêreldbeskouing gegrond waarin daar min ag geslaan is op die regte van inheemse mense.

Tussen 3 000 en 1 100 v.C. het die Kanaäniete op die grond gewoon wat vandag as Israel, die Wesoewer, Libanon en die grootste dele van Sirië en Jordanië bekend staan. Die Hebreërs het teen ongeveer 1 250 v.C. hierheen migreer. Volgens opgrawings was Jerusalem teen hierdie tyd reeds 'n gevestigde stad. 'n Baie gesofistikeerde waterstelsel wat in daardie stadium moontlik al agt eeuë oud kon wees, getuig hiervan (Washington Report On Middle East Affairs 2011).

Die Joodse koninkryke was slegs een van baie tydperke in antieke Palestina. Die uitgebreide koninkryke van Dawid en Salomo waarop die Sioniste hul grondeise baseer, het in totaal net 78 jaar (1000–922vC) geduur. En sou 'n mens die algehele duur van die Joodse koninkryke – vandaag Dawid Kanaän in 1 000 v.C. verower het tot die uitwissing van Juda in 586 v.C. – as onafhanklik beskou, het die Jode vir 'n totaal van (net) 414 jaar regeer (Beatty 1957:45).

Palestina, die bakermat van die Christendom, het in die 7de eeu reeds 'n oorheersend Arabiese land geword. In 1516 word Palestina 'n provinsie van die Ottomaanse Ryk, maar dit was steeds nie minder Arabies nie. Sedert 1882 het Joodse koloniste in Palestina begin vestig, maar tot en met die lente van 1948, toe Israel as staat gevestig is, was Arabiere verreweg in die meerderheid. In 1931 byvoorbeeld was daar 174 606 Jode teenoor 'n totale bevolking van 1 033 314 (Said 1992:11). Daar was egter steeds ook afstammelinge van die Semiete – die oorspronklike inwoners van die landstreek – wat Christene, Jode, of Moslems was.

In 1858 word die Ottoman-grondkode van krag wat vereis dat landbougrond in die naam van individuele eienaars geregistreer word. Vir die eerste keer kon 'n landbewoner ontneem word van sy reg om op grond te bly, dit te bewerk en oor te dra aan 'n volgende geslag. Voorheen was hierdie regte onvervreembaar. Hierdie kode het egter dikwels gemeenskapsregte op eiendom geignoreer (Said & Hitchens 2001:211). In 1919 sê Weizman, Sionistiese leier op daardie stadium, die volgende tydens 'n vredeskonferensie in Parys: "The Arabs will be

our problem for a long time... It's not going to be simple. One day they may have to leave and let us have the country. They're ten to one, but don't we Jews have ten times their intelligence?" (Wilson, 2003).³

Ná die val van die Ottomaanse Ryk en die Eerste Wêreldoorlog word Palestina 'n Britse mandaatgebied.

4.2 Britse mandaatperiode: 1920–1948⁴

Die Balfour-deklarasie van November 1917 wat deur die Britse regering uitgevaardig is, het 'n Joodse huisland in Palestina belowe. Dit beteken 'n Europese krag het 'n besluit geneem oor 'n nie-Europese gebied sonder inagneming van die teenwoordigheid en wense van die grootste meerderheid inwoners van daardie gebied – die Palestyne. In 1921 het dr Eder, 'n lid van die Sionistiese Kommissie, hulle intensies baie duidelik gemaak: "There can be only one National Home in Palestine, and that a Jewish one, and no equality in the partnership between Jews and Arabs..." (Hadawi 1991:51). Van 1936 tot 1939 het die Palestyne in opstand gekom, maar is met brutale Britse mag onderdruk. Oor die 1938 Palestynse konflik word Ghandi soos volg aangehaal:

Palestine belongs to the Arabs in the same sense that England belongs to the English or France to the French. ... What is going on in Palestine today cannot be justified by any moral code of conduct. ... Jews can settle in Palestine only by the goodwill of the Arabs. ... As it is, they are co-sharers with the British in despoiling a people who have done no wrong to them... According to the accepted canons of right and wrong, nothing can be said against the Arab resistance in the face of overwhelming odds. (Mendes-Flohr 1984:108)

In 1947 toe die Verenigde Nasies se partisieplan aangekondig is, het dit grond wat onwettig deur Jode bekom en besit is, amptelik aan hulle toegeken. Die destydse Sioniste-leier, David Ben-Gurion, was uiterlig ongelukkig hieroor, want hy wou nog méér grond hê as wat deur die VN bepaal is – ten koste van die Palestyne, natuurlik (Morris 1998). Teen hierdie tyd was Amerika een van die mees aggressiewe voorstanders van partisie. Die Verenigde Nasies het met dié partisieplan een van hul eie kernbeginsels, naamlik dié van die reg tot selfbeskikking vir alle mense, geweld aangedoen (Hadawi 1991:76).

In Desember 1947 het Britannje aangekondig hy gaan op 15 Mei 1948 uit Palestina onttrek. Palestyne in Jerusalem en Jaffa het toe 'n protest teen die partisie uitgeroep en gevegte het feitlik onmiddellik in die strate van Jerusalem uitgebreek. In April 1948 was agt uit die 13 groot Sionistiese militêre aanvalle gemik op Palestyne in die gebied wat aan die Arabiese staat toegeken was (Emerman et al. 1981:68,71). Met hul sterk militêre mag het die Europese Jode teen 15 Mei 1948 die meeste Arabiese stede in Palestina ingeneem. In teenstelling hiermee het die Palestyne nie beslag gelê op een van die gebiede wat deur partisie vir die Joodse staat gereserveer was nie (Cattan 1969:37).

³ Sien ook Ella Winter se *And not to yield: An autobiography* (1963) en Don Peretz se *The Arab-Israel dispute* (1996).

⁴ Vir verdere perspektiewe rakende (verbandhoudende) aspekte wat in hierdie afdeling aangeraak word, sien: David Hirst se *The gun and the olive branch: The roots of violence in the Middle East* (2003); Benjamin Beit-Hallahmi se *Original sins: Reflections on the history of Zionism and Israel* (1993); Simha Flapan se *The birth of Israel: Myths and realities* (1987) en Ilan Pappe se *The making of the Arab-Israel conflict, 1947-1951* (2006).

Ná 15 Mei 1948 het die Arabiere toegetree tot die stryd, maar dit was die tweede fase van die oorlog – in reaksie op die massamoorde, uitsettings en onteiening wat oor tyd deur Sioniste aan hulle gedoen is (Hadawi 1991:92). Joseph Weitz, direkteur van die Joodse Nasionale Grondfonds, het op 19 Desember 1940 gesê: “It must be clear that there is no room for both peoples in our country...” (Said 1992:99). Hy het gereken alle Arabiere moes na naburige lande verplaas word, behalwe miskien dié in Bethlehem, Nasaret en Ou Jerusalem. Daar is honderde sulke stellings gemaak (Said 1992:100). Edward Said sê verder: “Israel has negated the possibility of return... systematically and juridically made it impossible, on any grounds whatever, for the Arab Palestinian to return, be compensated for his property, or live in Israel as a citizen equal before the law with a Jewish Israeli” (Said 1992:49). Die weiering om Palestyne se reg tot selfbeskikking en 'n eie staat te erken, blyk oor jare van die belangrikste oorsake vir die geweld en bloedvergieting daar te wees.

In die winter van 1949 was meer as 750 000 Palestyne in ballingskap. In die koue het families in grotte, hutte en tente gebly – uitgehonger, dikwels binne sigafstand van hul eie groentetuine in Palestina, wat tóé deel was van die nuwe staat van Israel (Emerman et al. 1983:75,77-78).

4.3 Die 1967 oorlog, die Israeliese besetting van die Wesoewer en Gaza, en die tyd daarna⁵

Egipte het nie die 1967-oorlog begin soos aanvanklik deur Israel beweer is nie. Dít is deur 'n voormalige bevelvoerder van die Lugmag, Generaal Ezer Weitzman, bevestig: “In June 1967, we again had a choice. The Egyptian Army concentrations in the Sinai approaches do not prove that [Egyptian president Gamal Abdel] Nasser was really about to attack us. We must be honest with ourselves. We decided to attack him” (Chomsky 1983:100). Yitzhak Rabin, Stafhoof van Israel, beaam dit: “I do not think Nasser wanted war. The two divisions he sent to The Sinai would not have been sufficient to launch an offensive war. He knew it and we knew it” (Quigley 1990:164). Moshe Dayan, Verdedigingsminister in 1967 wat die bevel gegee het om die Golan Hoogland in te neem, sê:

[M]any of the firefights with the Syrians were deliberately provoked by Israel, and the kibbutz residents who pressed the Government to take the Golan Heights did so less for security than for the farmland. ... They didn't even try to hide their greed for the land. ... And then we would use artillery and later the air force also, and that's how it was. (Schmemann 1997)

Sedert die Sesdaagse Oorlog van 1967 het Israel min gevoel vir internasionale wetgewing. Hulle het 52% van die grond in die Wesoewer beset en 30% van die Gasastrook, vir óf militére gebruik óf die vestiging van Joodse burgers. Tans is dit veel meer. Net tussen 1967 en 1982 het Israel se militére regering 1 338 Palestynse huise op die Wesoewer vernietig. Sedertdien het hierdie vernietiging voortgegaan. Gedurende dieselfde tydperk is meer as 300 000 Palestyne sonder verhoor deur Israel se geheime magte aangehou (Lockman & Beinin 1990:104,108). Die VN se Algemene Vergadering het hom intussen wel uitgespreek teen Israel se besetting van die Wesoewer, Oos-Jerusalem en Gaza – en teen Israel se ontkenning van selfbeskikking

⁵ Sien ook in hierdie verband Israel Shahak se *Jewish history, Jewish religion: The weight of 3000 years* (1994), en Zachary Lockman en Joel Beinin se *Intifada: The Palestinian uprising against Israeli occupation* (1990).

en dat dit 'n ernstige en groeiende bedreiging vir internasionale vrede en sekuriteit inhoud (Quigley 1990:220).

Die jongste geskiedenis is/word gekenmerk deur die bou van 'n sogenaamde "apartheidsmuur" tussen die Palestynse gebied in die Wesoewer, Oos-Jerusalem en Israel, met gepaardgaande inperking van die beweging van mense in hul eie staat. Palestynse huise, ander infrastruktuur en grond word in die Wesoewer en Oos-Jerusalem onteien of vernietig en nuwe Israelse nedersettings brei steeds in die besette gebiede uit. Voorts is daar die onwettige verbruik van water deur Israelse setlaars en daarmee saam die inkorting van watervoorsiening aan die Palestyne in die Wesoewer, asook Israelse militêre intimidasie in die besette Palestynse gebiede. Ons lees steeds daagliks van ernstige beserings wat Palestyne opdoen tydens demonstrasies in die Gaza strook. Dikwels word hulle deur Israeli magte gedood. Daar is soveel humanitaire behoeftes, eintlik krisisse, veroorsaak deur onder andere 'n dekade lange Israel blokkade. Die lys van huidige menseregte-vergrype (sien ook 4.6) kan verder aangevul word.⁶ Dit lyk of Israel hul militêre stewels stewig in die gesigte van die Palestyne wil hou. Dít is natuurlik olie op die konflik-vuur in Palestina. Weerstandsbewegings word gevoed deur diskriminasie en menseregteskendings. 'n Mens kan weerwraak op grond van historiese onreg nooit regverdig nie; tóg sal dit 'n logiese gevolg wees – partykeer tot die uiterste gedryf, soos Hamas wat kort ná hul stigting in 1987 erken het hy wil Israel vernietig. Tog is dit nie genoem in sy Palestynse parlementsverkiesingsmanifes van 2006 nie.

Dit is nie goed genoeg dat politici net hierdie krisis bestuur nie; dit moet opgelos word. Natuurlik lê die oplossing nie net in die hande van politici nie. Ons hoor en lees ook van aktivisme in hierdie Palestynse stryd soos onder andere deur siviele drukgroepe, digitale aktivisme, en deur die wêreld te vra om Israel met sanksies te boikot. Maar oplossings, op watter maniere ook al nagestreef, is net moontlik as dit gemotiveer en gedryf word vanuit morele waardes en leierskap in ooreenstemming met internasionale wetgewing. Dit is al hoe ware, volhoubare vrede moontlik is. In hierdie oopsig het Israel veral baie werk om te doen. Sporadiese teenwoordigheid van Jode in historiese Palestina sedert die vroegste tye, hef nie die feit op dat die voorsate van die huidige Palestyne vir die afgelope 1 000 jaar in die gebied tussen die Middellandse see en die Jordaanrivier by verre in die meerderheid was nie. Toe die eerste Joodse nedersetting byvoorbeeld gedurende die tweede helfte van die negentiende eeu in Palestina gestig is, het die Joodse teenwoordigheid slegs 3% van die bevolking uitgemaak teenoor 97% van die Palestyne. Geen wonder nie dat 'n afvaardiging van Joodse Rabbi's uit Oostenryk wat deur Theodor Herzl gestuur is om die geskiktheid van Palestina vir 'n Joodse tuiste te ondersoek, terugrapporteer het: "The bride is beautiful, but married to another man" (Sethi 2014). Om dié rede het Herzl selfs Argentinië en Uganda as alternatiewe vir 'n Joodse tuiste oorweeg.

In 1918 het Jode slegs 56 000 van die totale bevolking van 700 000 uitgemaak, teenoor die 574 000 Moslem Arabiere en 70 000 Christene, terwyl hulle (die Jode) slegs 2% van die grondgebied besit het. Ten tye van die partisievoorstelle van 1947, het die Jode slegs 5.67% van die grondgebied besit. Aan die einde van die Britse mandaat in 1948, tydens die stigting van die staat van Israel, het die Jode slegs sowat 'n derde van 'n bevolking van ongeveer 2 miljoen uitgemaak (Cattan 1969:18-30). Hierdie feit van 'n sterk Palestynse teenwoordigheid is allerweé deur belangrike Joodse leiers self aanvaar. David Ben-Gurion, latere eerste minister sê: "Let us not ignore the truth among ourselves...politically we are the aggressors and they defend themselves. ... The country is theirs, because they inhabit it" (Chomsky 1983:91). Die

⁶ Meer hieroor kan op die webwerf van die Verenigde Nasies gelees word: <https://www.ochaopt.org>

gerespekteerde Joodse historikus Bennie Morris skryf: “A Jewish state would not have come into being without the uprooting of 700 000 Palestinians” (Hammond 2014). Moshe Dyan is van mening “[t]here is not a single Jewish settlement that was not established in the place of a former Arab village” (Hallaj 2011:102).

4.4 Kritiek teen Sionisme⁷

Erich Fromm reken dat as elke nasie skielik die grond waarop hul voorvaders 2 000 jaar gelede gewoon het, moet teruggeis, sal die wêreld 'n "malhuis" wees (Hadawi 1991:95). Martin Buber reken: "Only an internal revolution can have the power to heal our people of their murderous sickness of causeless hatred. ... It is bound to bring complete ruin upon us." Hy wonder hoe 'n nasie met soveel bloed op hul hande kan "babble and rave about being the People of the Book and the light of the nations" (Washington Report On Middle East Affairs 2011). In 1978 sê Rabbi Hirsch van Jerusalem die volgende oor Sionisme:

Zionism is diametrically opposed to Judaism. Zionism wishes to define the Jewish people as a nationalistic entity. The Zionists say, in effect, 'Look here, God'. We do not like exile. Take us back, and if you don't, we'll just roll up our sleeves and take ourselves back. ... This, of course, is heresy. (Hadawi 1991:38)

4.5 Joodse fundamentalisme

Joodse fundamentalisme was nooit verteenwoordigend van die breë Judaïsme⁸ nie, maar het tog 'n invloed gehad, veral wat die ideologiese basis vir die setlaar-beweging in die Wesoewer en Gasa betref. Dit het ook die ideologiese basis vir rassisme in Israel gevorm. Rabbi Kook sê by geleenheid: "The difference between a Jewish soul and the souls of non-Jews ... is greater and deeper than the difference between a human soul and the souls of cattle" (Shahak & Mezvinsky 1999:ix). Nog verdere voorbeeld sou genoem kan word soos 'n versoek deur die Gush Emunim rabbi's dat Jode wat Arabiere doodmaak nie gestraf moes word nie, en dat grond van Palestyne waarop daar beslag gelê word, nie as steel nie, maar as heililing/wyding gesien moet word (Shahak & Mezvinsky 1999:71-72).

4.6 Israel eis respek, maar bewys min aan Palestina⁹

Volgens Adam Omar (2014:17) is daar tans steeds vele optredes van Israel wat die internasionale reg oortree. Daar vind land-, see-, lug- en grondblokkades plaas wat geen basis of regverdiging onder internasionale reg het nie. Mense word geskiet wanneer hulle probeer om vis te vang

⁷ Sien ook William Brinner en Moses Rischin, *Like all the nations? The life and legacy of Judah L. Magnes* (1987).

⁸ Dit is belangrik om hier aan te toon dat die Jode Judaïsme as 'n kulturele en sosiale identiteit verstaan wat nie noodwendig 'n geloof insluit nie. Die meeste Jode is nie gelowig nie.

⁹ Vir verdere inligting oor die Israeli's se vergrypte, is die volgende twee bronne veral insiggewend: Susan M. Akram et al., *International law and the Israeli-Palestinian conflict: A rights-based approach to Middle East peace* (2011). Deur die lens van internasionale wetgewing en geregtigheid, verwerp hierdie boek die mite dat wetgewing nie bruikbaar kan wees in die aansprek en oplos van hierdie konflik nie. Verskeie kundiges gee 'n in-diepte analise van sleutelkwesties wat in hoofstroombesprekings rakende hierdie konflik dikwels gemarginaliseer word. Neil Caplan, *The Israeli-Palestinian conflict: Contested histories* (2010) bied 'n insiggewende en waardevolle oorsig van die kwessies wat die afgelope 130 jaar die onopgeloste Israeli-Palestynse konflik gekarakteriseer en gedefinieer het.

om daaruit 'n bestaan te maak. Geen medisyne, toerusting en ander benodighede word toegelaat om Gasa binne te kom nie.

Die Palestyne word kollektief gestraf om hulle tot onderwerping te dwing. Mans, vroue en kinders word in tronke geplaas sonder verhoor – tot onlangs meer as 7 000. Gedwonge uitsettings en beskadiging van huise en plaasgrond vind plaas om etniese suiwing te bereik. Dan is daar die voortdurende bou van Joodse nedersettings op besette Palestynse grond. Die Verenigde Nasies het dit onwettig verklaar, maar die verowering en besetting van Palestynse grond vind steeds plaas – onder die dekmantel van vredesgesprekke wat al die afgelope 20 jaar gevoer word. Die elektrisiteits- en die watersuiweringsinstellings word gebombardeer. Menseregte word selfs in die howe ontken. Protes in enige vorm word wreed onderdruk. Baie word erg beseer in betogings, en die dood van betogers, soos vroeër na verwys, is alledaags. Volgens die internasionale reg het mense die reg om te protesteer en om te veg vir hul regte en vryheid. Dit is presies wat die Palestyne doen: hulle voer 'n stryd om vryheid en nasionale onafhanklikheid. Israel het die vierde magtigste weermag ter wêreld, gevorderde tegnologie, wapens en vliegtuie en bombardeer huise na willekeur. Die dodetal is hemelhoog en sluit babas, jong kinders, vroue en bejaardes in. Feitlik die hele Oos-Gasa is 'n ruïne (Omar 2014:17).

Israel straf die Palestyne omdat hulle 'n eenheidsregering met Hamas gevorm het (en wat 'n sterker teenstand teen Israel se aggressie skep). Israel voer voortdurend aan Hamas is terroriste en regverdig hierdeur Israel se invalle en oorlog teen Palestynse opstand. Hierdie strategie word gereeld gebruik om wêrelmnening stil te maak en stel Israel as 'n slagoffer voor. Die Israel-Palestina konflik is nie (net) 'n botsing tussen Jode en Moslems nie – 15% van die Palestyne is Christene. Daar is ook nie-gelowige Palestyne. Die eintlike en ware saak is dié van grondbesit.

Israel gryp openlik grond. Ten spyte daarvan dat Israel hom vroeër (2005) van die Gasa strook ontkoppel het, beheer hy dit steeds van buite. Israel het egter vir sy eie Joodse setlaars aangesê om Gasa te verlaat (daar is tans geen setlaars in Gasa nie) om sodoende die Wesoewer digter te bevolk. Die setlaar-beweging bestaan nie net in die Wesoewer nie, maar ook in die besette Oos-Jerusalem. Israel wil nou 'n gedemilitariseerde Gasa bewerkstellig. Hulle wil Gasa beheer omdat natuurlike gas langs die kus gevind is, en Israel is reeds besig met planne om dié hulpbron te ontgin (Omar 2014:17).

Die vooruitsigte vir vredesonderhandelinge is skraal omdat talle VN-resolusies, onder die diplomatieke dekmantel van die VSA, verworp word. Die VSA verskaf voorrade van miljarde dollar aan Israel, en dit sluit nie eens die vegvliegtuie, tegnologie en wapens in nie.

Daar moet benadruk word dat Moslems nie anti-Joods is nie, maar teen die moderne Sionisme. Dit geld ook Christene en nie-gelowige Palestyne. In hierdie oopsig het Khalid Mishal, 'n vorige leier van Hamas, bevestig dat die Palestyne nie die Jode haat nie. In 'n onderhoud met 'n Kanadese televisiejoernalis het hy gesê: "The liberation of Palestine does not mean Hamas want to kill the Jews or want to throw them into the sea – we do not want to fight the Jews because they are Jews. We fight them because they stole our land".

Daar is egter weinig begrip vir die feit dat gewapende verset teen enige vorm van onregmatige besetting in ooreenstemming is met internasionale reg. Die enigste voorwaarde is dat burgerlikes nie geteiken mag word nie. Tydens die Tweede Intifada met die klem op selfmoordbomaanvalle, het Hamas egter nie aan hierdie voorwaarde voldoen nie. Maar daar kan nie 'n oplossing vir hierdie konflik wees tensy Hamas nie ook betrek word nie. Hamas is intussen van die Hof van die Europese Unie se lys van terroriste afgehaal. Hamas het by verskeie geleenthede te kenne gegee dat hulle 'n tweestaat-oplossing, gebaseer op die 1967

grense, sal aanvaar – maar wat onhaalbaar lyk as gevolg van die wydverspreide nedersetting en bouery op besette Palestynse grond.

In hierdie oopsig moet beklemtoon word dat die Palestyne verdeeld is oor hierdie politieke oplossing. Die meeste Palestyne ondersteun wel egter die welbekende BDS¹⁰ oproep. Dit staan vir “Boycott, Divestment, Sanctions”. Dit is 'n Palestynse beweging wat hom beywer vir vryheid, geregtigheid en gelykheid. Dit bevorder die belangrike beginsel dat die Palestyne dieselfde regte het as alle ander mense. Dit is geïnspireer deur die Suid-Afrikaanse apartheidsbeweging en roep mense internasionaal op om Israel te dwing om volgens internasionale wetgewing op te tree.

Dit is egter belangrik om hier kennis te neem van die feit dat hierdie sogenaamde oplossings bemoeilik word deur die verskuilde belang van Palestynse politici, die Israeli agenda en die doelwitte van imperialistiese en gierige wêreldmagte.

4.7 Die invloed van godsdiens op die huidige situasie

Anders as wat algemeen vermoed word, het die stigting van die staat van Israel nie 'n godsdienstige of Bybelse motief gehad nie. Die vader van die Sionisme, Theodor Herzl en die latere Eerste Minister van Israel na wie reeds vroeër verwys is, David Ben-Gurion, was albei erkende ateïste. Tog kan mens nie die rol van godsdiens in hierdie konflik tussen Israel en Palestina geringskat nie. Juis hierom is onder andere die tempelterrein in Jerusalem so omstrede.

Vir die Jode is die westelike- of klaagmuur hulle heiligste plek. Dit word beskou as 'n oorblyfsel van die oorspronklike tempel. Ook beskou die Palestyne hierdie selfde tempelterrein as heilig, aangesien twee bekende en prominente heiligdomme hier op die tempelberg aangetref word, naamlik die Al Aqsa moskee en die “Dome of the Rock”. Beide hierdie groepe eis Jerusalem dus op as hul hoofstad. In die lig hiervan het die onlangse opening van die VSA se ambassade in Jerusalem beslis nie vrede en versoening in hierdie gebied (en elders) bevorder nie. Inteendeel dit het tot protesaksies geleid en binne enkele dae na hierdie opening is ten minste 106 Gaza-inwoners gedood, 11 000 beseer en is 3 000 deur skerp ammunisie getref. Geen ongevalle aan Israel se kant is aangemeld nie. Die dag waarop die ambassade geopen is – 14 Mei 2018 – was die 70ste herdenking van die Palestynse Nakba, oftewel “katastrofe”. Dit is wat die Palestyne die totstandkoming van Israel in 1948 noem toe hulle self uit die gebiede moes vlug wat nou die oostelike grens van Israel vorm. Hierdie skuif van die Amerikaanse ambassade van Tel Aviv na Jerusalem maak die Palestyne woedend omdat hulle Oos-Jerusalem as die hoofstad van 'n toekomstige Palestynse staat beskou.

Die blinde toegeneentheid van baie Westerse lande teenoor Israel berus dikwels op 'n misplaasde vertolking van die Bybelse profesieë oor die terugkeer uit die ballingskap. Die terugkeer uit die ballingskap het egter reeds in die tyd van Esra en Nehemia plaasgevind en het niks met die grootskaalse verhuis van Jode na die staat van Israel te doen nie. Die sterk invloed van millennium Christene op veral die Amerikaanse presidente versterk hul bevooroordelheid teenoor die Palestyne. Die millennium Christene is naamlik van mening

¹⁰ Lees meer hieroor onder andere by: <https://bdsmovement.net/what-is-bds>

dat die terugkeer na die staat van Israel 'n voorvereiste is vir die tweede komst van Christus wat dan ook die duisendjarige vredesryk sal voorafgaan.

Israeliese leiers het inlyn hiermee oor jare heen meesterlik daarin geslaag om die sogenoemde "Dawid en Goliat" verhaal sodanig te verpak dat die wêreld se simpatie grotendeels by Israel lê.

Bogenoemde aspekte dui maar net weer aan hoe sterk eeueoue (godsdienst) tradisies, verdelende besluite en diskriminerende optrede in moderne samelewings funksioneer.

5. SLOTOPMERKINGS

Bogenoemde vier kerndrywers, wat evolusionêr bepaal word, asook die vier belangrike waardes wat daarmee korrespondeer, behoort in die hart van morele leierskap te lê, veral wat betref 'n konflik-geteisterde situasie soos tussen Israel en Palestina. Dit is al hoe daar moontlik vrede tussen die groeperinge aldaar bewerkstellig en bevorder kan word; en hoe die volgende woorde van Hans Küng – al is dit net op 'n beperkte wyse – aangespreek sou kon word:

When will the endless dispute over the Holy Land ever be settled? When will the war be ended, the tragedy – which deeply depresses all the friends of the state Israel ... be over? In the present world situation, inflamed by 11 September 2001 and Iraq War of 2003, the Jewish state is, unhappily, in danger of remaining even more fixated on the past, instead of facing the present and being open to the future. (Küng 2007:4)

As mens die belangrikste kwessies wat deur Israel geweier word, en deur die Palestynse geëis word, in oënskou neem, kan bogenoemde morele leierskapmodel sonder om die situasie te oorvereenvoudig, in die volgende opsigte help. Die Palestynse se situasie kan verbeter en bevorder word as Israel (1) aan hulle die nodige bronne gee om voorspoedig te wees en te floreer. Dit sou onder anderé kon beteken dat die oostelike deel van Jerusalem aan die Palestynse afgestaan word, omdat hulle dit baie graag as hul hoofstad wil hê, wat sodoende hul besigheids- en kultuursentrum kan word. Voor dít nie gebeur nie, sal wrywing en konflik voortgaan. (2) Daar sal meer effektiewe verhoudings deur Israel en Palestina met mekaar aangegaan en gevëstig moet word – wat onder anderé gekenmerk sal moet word deur omarming, empatie, insluiting, vertroue, respek, eer en erkenning. Maniere waarop dít in hierdie konflik-geteisterde situasie sou kon geskied, is vir Israel om 'n volkome onafhanklike Palestynse staat op hul spreekwoordelike voorstoep te aanvaar en die skandmuur af te breek. Deur die skandmuur te behou, word menslike verhoudings in "ons" en "hulle" gedefinieer. Dit is verdelend en teen internasionale wetgewing. (3) Die Palestynse se situasie behoort beter deur Israel begryp te word deur, met die nodige inligting en kennis waaroor hulle beskik, nie net op rasionelevlak nie, maar ook op grond van stories en narratiewe soos deur mense vertel, te verreken om beter sin van die Palestynse leefwêreld en psige te maak. Nie net word hieroor in die media berig nie, maar die benadeling en verontregting van Palestynse kom ook na vore in geïntegreerde gespreksruimtes tussen die Israeli's en Palestynse. Stories besit die vermoë om dominante kragte en magte te verander. In hierdie opsig kan Israel ophou om Palestynse grond te beset; al die Joodse vestings en dorpies in die besette Palestynse gebiede kan ontruim word; en verwoeste geboue kan herstel of nuut opgebou word. (4) Israel kan ook heelwat meer doen om geregtigheid na te jaag in belang van Palestina deur alle Palestynse vlugtelinge en ballinge toe te laat om na hul land terug te keer en in vryheid rond te beweeg (Geering 2001:63). Dit sal baie moed en dapperheid verg, maar dit sal die Palestynse hul reg op selfbeskikking (asook ander menseregte) teruggee. As hierdie belangrike kwessies onder anderé aandag sou kry,

behoort mense se houdings, ingesteldheid en persepsies van mekaar positief beïnvloed en verander te word. Dit sluit ook die Palestyne se ingesteldheid teenoor Israel in.

Waar al vier hierdie geëvolueerde waardes gelyktydig bevredig word, sal Israeli's en Palestyne ongetwyfeld meer vervuld, in vrede en suksesvol kan saamleef, omdat botsende eise en belangte opgeweeg sal word.

Hierdie evolusionêre lens waardeur 'n mens na moraliteit en morele leierskap kyk, sou baie kon help om die konflik tussen Israel en Palestina aan te spreek, maar dit sou ook ander moondhede kon help om universele waarhede in belang van soveel as moontlik mense te soek – oor generasies en grense heen. Volkome objektiwiteit is egter nie altyd moontlik nie. Mense bly vasgevang in hul eie kulturele en godsdienstige oortuigings, wat weer hul besluite en gedrag bepaal. Mense bly geneig om hierdie drywers en dienooreenkomslike waardes slegs in terme van die verstaan van hul eie wêreld te interpreteer en te ekstrapoleer. Dit beteken egter nie dat refleksie oor morele waardes en leierskap wat betref 'n eietydse situasie sonder waarde is as daar nie onmiddellik sukses is nie. Die uitdaging is om aan te gaan om hieroor te reflekter en aksies te loods, nie net vir ons eie voordeel of tot voordeel van ander nie, maar ook vir hulle wat ná ons kom.

BIBLIOGRAFIE

- Akram, S.M., Dumper, M., Lynk, M. & Scobbie, I. 2011. *International law and the Israeli-Palestinian conflict: A rights-based approach to Middle East peace*. Abingdon: Routledge.
- Ayala, F.J. 2012. *The big questions: Evolution*. London: Quercus.
- Bantum, B. 2010. *Redeeming mulatto: A theology of race and Christian hybridity*. Waco: Baylor University Press.
- Beatty, I. 1957. *Arab and Jew in the land of Canaan*. Chicago: Henry Regnery Company.
- Beit-Hallahmi, B. 1993. *Original sins: Reflections on the history of Zionism and Israel*. New York: Olive Branch Press.
- Boesak, A.A. & De Young, C.P. 2012. *Radical reconciliation. Beyond political Pietism and Christian quietism*. Maryknoll: Orbis Books. <https://bdsmovement.net/what-is-bds> [2 June 2018].
- Brinner, W. & Rischin, M. 1987. *Like all the nations? The life and legacy of Judah L. Magnes*. Albany: State University of New York Press.
- Caplan, N. 2010. *Israeli-Palestinian conflict: Contested histories*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Cattan, H. 1969. *Palestine, the Arabs and Israel*. London: Longman.
- Chomsky, N. 1983. *The fateful triangle: The United States, Israel and the Palestinians*. Boston: South End Press.
- Du Toit, F. & Doxatader, E. 2010. *In the balance: South Africans debate reconciliation*. Johannesburg: Jacana Media.
- Eagleman, D. 2015. *The brain: The story of you*. New York: Pantheon.
- Elliot, N. 2008. *The arrogance of nations: Reading Romans in the shadow of empire*. Minneapolis: Fortress.
- Rupert, P., Johnson, P., Emerman, J., John, L. & People's Press Palestine Book Project Staff. 1981. *Our roots are still alive: The story of the Palestinian people*. New York: Institute for Independent Social Journalism.
- Flapan, S. 1987. *The birth of Israel: Myths and realities*. New York: Pantheon.
- Geering, L. 2001. *Who owns the Holy Land?* Wellington: St Andrew's Trust.
- Hadawi, S. 1991. *Bitter harvest: A modern history of Palestine*. New York: Olive Branch Press.
- Hallaj, D. 2011. *Born a refugee: A novel of one Palestinian family*. Google Books.
- Hammond, J.R. 2006. Benny Morris's untenable denial of the ethnic cleansing of Palestine. *Foreign Policy Journal*. <https://www.foreignpolicyjournal.com/2016/11/14/benny-morris-untenable-denial-of-the-ethnic-cleansing-of-palestine> [17 November 2017].
- Hauser, M.D. 2006. *Moral minds: How nature designed our universal sense of right and wrong*. London: Abacus.

- Heschel, A.J. 1962. *The prophets*. New York: Harper & Row Publishers.
- Hirst, D. 2003. *The gun and the olive branch: The roots of violence in the Middle East*. London: Faber & Faber.
- Jones, C. 2017. The importance of moral leadership with regard to gender, race, poverty and sexual orientation. Unpublished Paper: Cultivating change agents: mainstreaming gender and health in Africa, Gender Unit Conference, Stellenbosch University, 28-29 March 2017.
- Küng, H. 2007. *Islam: Past, present & future*. Oxford: Oneworld Publications.
- Lawrence, P. Moral leadership as shaped by human evolution. Harvard Business Review. <https://hbr.org/2010/05/moral-leadership-as-shaped-by> [15 March 2017].
- Lawrence, P.R. & Nohria, N. 2002. *Driven: How human nature shapes our choices*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Lockman, Z. & Beinin, J. 1990. *Intifada: The Palestinian uprising against Israeli occupation*. London: I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Mendes-Flohr, P.R. 1983. *A land of two peoples: Martin Buber on Jews and Arabs*. New York: Oxford University Press.
- Morris, B. 1998. Looking back: A personal assessment of the Zionist experience. *Tikkun*, 13(2):40-49.
- Myers, C. & Enns, E. 2009. *Ambassadors of reconciliation, Volume 1: New Testament reflections on restorative justice and peacemaking*. New York: Orbis Books. <https://www.ochaopt.org> [2 June 2018].
- Omar, A. 2014. Israel se tien leuens. *Die Burger*, 21 Augustus.
- Peretz, D. 1996. *The Arab-Israel dispute*. New York: Facts on File.
- Pappe, I. 2006. *The making of the Arab-Israel conflict, 1947-1951*. London: I.B. Tauris & Co Ltd.
- Quigley, J. 1990. *Palestine and Israel: A Challenge to Justice*. Durham & London: Duke University Press.
- Said, E.W. 1992. *The question of Palestine*. New York: Vintage Books.
- Said, E.W. & Hitchens, C. 2001. *Blaming the victims: Spurious scholarship and the Palestine question*. London: Verso.
- Seldon, A. 2009. *Trust: How we lost it and how to get it back*. London: Biteback Publishing Ltd.
- Schmemann, S. 1997. General's words shed a new light on the Golan. *The New York Times*, 11 May.
- Sethi, R. 2014. The bride is beautiful, but is married to another man. *Newslaundry.com*. <https://www.newslaundry.com/blogs/the-bride-is-beautiful-but-is-married-to-another-man> [8 December 2017].
- Shahak, I. 1994. *Jewish history, Jewish religion: The weight of 3000 years*. London: Pluto Press.
- Shahak, I. & Mezvinsky, N. 1999. *Jewish fundamentalism in Israel*. London: Pluto Press.
- Smit, D. 2013. Al gewonder oor die koste van morele leierskap? *Die Burger*, 23 Februarie, p. 12.
- Stamos, D.N. 2008. *Evolution and the big questions: Sex, race, religion, and other Matters*. Oxford: Blackwell.
- Swaab, D. 2014. *Ek is my brein: Van baarmoeder tot Alzheimer* (vertaal deur Daniel Hugo). Pretoria: Protea Boekhuis.
- Tutu, D. 1999. *No future without forgiveness*. London: Rider.
- Washington Report on Middle East Affairs*. Jews for Justice. 15 March 2011 [5 December 2017 & 8 January 2018].
- Wilson, R. 2003. Palestine. <http://users.physics.harvard.edu/~wilson/HUMANRIGHTS/PALESTINE/history/considerations.html> [8 January 2018]
- Winter, E. 1963. *And not to yield: An autobiography*. New York: Harcourt, Brace & World.

Emansipatoriese leer en Opvoedkundenavorsing

Emancipatory learning and Educational research

CATHERINE ODORA HOPPERS

SARCHI-leerstoel in Ontwikkelingsonderwys
Universiteit van Suid-Afrika
E-pos: hoppeco@unisa.ac.za

Catherine Odora
Hoppers

Gert van der
Westhuizen

GERT VAN DER WESTHUIZEN

Departement Opvoedkundige Sielkunde
Universiteit van Johannesburg
E-pos: gertvdw@uj.ac.za

CATHERINE ODORA HOPPERS is professor en die NRF/SARCHI Voorsitter in Ontwikkelingsopvoedkunde aan Unisa. Sy het internasionale bekendheid verwerf as navorser en spreker oor onderwerpe soos die transformasie van hoër onderwys, ontwikkeling van inheemse kennis, en Afrika-perspektiewe in 'n geglobaliseerde wêreld.

GERT VAN DER WESTHUIZEN is professor in Opvoedkunde aan die Universiteit van Johannesburg. Sy veld van spesialisering is die rol van kennis en leer in onderwysersopleiding en sy onlangse aanbiedings en publikasies handel oor die interaktiewe aard van professionele en skoolleer.

CATHERINE ODORA HOPPERS is professor and NRF/SARCHI Chair in Development Education at Unisa. She is an internationally renowned researcher and speaker on topics such as the transformation of higher education and the academy, development of indigenous knowledge, and African perspectives in a globalised world.

GERT VAN DER WESTHUIZEN is professor of Education at the University of Johannesburg. His field of specialisation is the role of knowledge and learning in teacher education and his recent presentations and publications are about the interactive nature of professional and school learning.

ABSTRACT

Emancipatory learning and educational research

Educational research plays a critical role in bringing about social change in South Africa. The knowledge contributions made by researchers not only shape what is accepted as the science of teaching, but also forms the basis of the education systems, policies and practices.

The recent calls for decolonisation can be accepted as symptomatic of the crisis of relevance and applicability of among others, knowledge in curricula and school education. This is not a technical crisis of low pass rates and the improvement of academic performance by educational authorities, but a crisis of collapse and reproduction of social inequalities still prevalent in society, reminding educators and researchers that schools are sites of struggle, as they have been considered in the past by community activists such as Neville Alexander.

In this context, the imperative is to consider the role of educational research in educational change. We approach this challenge in terms of the problematic and possibilities of emaci-

patory learning, as espoused by among others, Neville Alexander. He is the South African who has, as independent socially-critical thinker, advanced interpretations of education transformation still relevant today. He recognized the complexities of social change in South Africa and acknowledged the imperative of emancipatory learning in everything education, including the use of theories in educational research at universities. The rethinking we propose here is about relevance, complexities, and inconsistencies of educational research as bases for policies and practices. We question the processes and dominance of research, policies, and underlying theories and argue for the emancipatory and generative function of theory. The purpose is to encourage conversations about dominant paradigms and alternatives to educational actions.

KEY WORDS: Emancipatory learning; educational research; dominant paradigms; generative theories; social-critical thinking; educational crisis; Neville Alexander

TREFWOORDE: Emansipatoriese leer; opvoedkundenavorsing; dominante paradigmas; generatiewe teorieë; sosiaal-kritiese denke; onderwyskrisis; Neville Alexander

OPSOMMING

Opvoedkundenavorsing speel 'n toenemend-belangrike rol in sosiale verandering en die opbou van die demokratiese bestel in Suid-Afrika. Kennisbydraes oor onderwys en opvoeding is hoofsaaklik universiteitsgebaseerd, en dra nie alleen by tot wat bekend staan as die wetenskap van die onderwys nie, maar vorm ook die basis van beleide en kurrikula van die skoolstelsel.

Die onlangse oproepe om dekolonisering van kennis in die onderwys kan aanvaar word as simptomaties van wesenlike stelseltekorte, tot dié mate dat mens kan praat van 'n krisis van relevansie en toepaslikheid. Hierdie is nie 'n tegniese krisis van slaagsyfers waar onderwysowerhede leerprestasies wil verbeter nie, maar eerder 'n krisis van maatskaplike ineenstorting of reproduksie van sosiale ongelykhede. Laasgenoemde bestaan steeds in die samelewing en noop opvoekundiges om opnuut skole as plekke van strydvoering te beskou, soos dit in die verlede bepleit is deur aktiviste soos Neville Alexander, Dirk Meerkotter, Aslam Fataar, en ander.

In hierdie konteks is dit sinvol om ondersoek in te stel na die rol van Opvoedkundenavorsing en die mate waartoe dit bydra tot onderwysverandering. Ons fokus op die vraagstuk van emansipatoriese leer en die moontlikhede van navorsing om bevryding en transformasie te bewerkstellig, en by te dra tot onderwysverandering. Die geskrifte en nalatenskap van Neville Alexander is vir hierdie doel 'n gesikte vertrekpunt, aangesien hy as onafhanklike en sosiaal-kritiese denker rigtinggewende uitsprake oor emansipatoriese leer vir onderwys in Afrika gemaak het, wat nie die aandag wat dit verdien gekry het nie. Deur erkenning te gee aan die kompleksiteit van maatskaplike verandering, beklemtoon ons in hierdie teoretiese artikel die belangrikheid van emansipatoriese leer in navorsers se hantering van opvoekundige teorieë. Ons bevraagteken die wyses waarop teorieë gebruik word in opvoedkundenavorsing en stel dan die emansipatoriese en generatiewe gebruik van teorieë voor. Die doel is om gesprekke oor dominante paradigmas en teorie aan te moedig ter wille van alternatiewe aksies wat kan bydra tot onderwysverandering in die konteks van die oproepe om die dekolonisering van kennis.

INLEIDING

Emansipatoriese leer is 'n sleutelkonsep wat internasionaal geassosieer word met bevrydingsonderwys soos geïdealiseer deur Paulo Freire (1972), en uitgebrei in die tradisie van die Kritiese Pedagogiek deur mense soos Apple (2014), Giroux (1992), Popkewitz (1997), Miedema (1997) en Biesta (2012). Emansipatoriese leer was 'n prominente konsep in onderwysdebatte in Suid-Afrika tydens die voor-1994 era. Dit was 'n slagspreuk wat deel uitgemaak het van die oproepe om "People's Education" en die beleidsdebatte van die National Education Crisis Committee (Van den Berg & Meerkotter 1993; Meerkotter 2001), en is in Freiriaanse terme beskryf as bevryding van politieke en sosiale onderdrukking en onreg. Sedert die aanvang van die demokratiese bestel van 1994, het die fokus op emansipatoriese leer 'n minder prominente plek gekry in beleidsdokumente en -diskoerse (Fataar 2006). Laasgenoemde stand van sake is problematies aangesien iets van die gees van transformasie in die demokratiese onderwysstelsel verlore gegaan het, soos uitgewys is deur onder andere Badat (2010), Soudien (2012), Aslam Fataar (2000), en Fataar en Subreenduth (2015).

Die oproepe in Suid-Afrika sedert 2015 om die dekolonisering van kennis, lei 'n nuwe era van onderwysverandering in, en is 'n uitdaging om konsepte van emansipatoriese leer as beleidsideaal en -beginsel opnuut te oorweeg, ook ten opsigte van opvoedkundenavorsing. Emansipatoriese leer het wesenlik te doen met ontkomming van onderdrukking en bevryding (Freire 1972), en in die geval van Opvoedkundenavorsing behels dit 'n herbedinking van kennisontwikkelingspraktyke en -aannames (Popkewitz 1997) wat 'n groter mate van kognitiewe geregtigheid behels (Visvanathan 2009).

In hierdie artikel argumenteer ons dat emansipatoriese leer, dit wil sê, leer wat sosiale onreg teenstaan en bevrydend werk (Freire 1972) in Opvoedkundenavorsing onder meer toepaslik is wanneer die gebruik en ontwikkeling van teorieë ter sprake is. Dit behels meer as 'n oppervlakkige evaluering van teorieë om hulle reg of verkeerd te bewys. Die problematiek het te make met die verskuiwing van die grense van teoretiese assessering. Dit gaan oor die vind van nuwe maniere om teorieë te herskep sodat hulle verwantskap tot werklike en alledaagse lewenservarings duideliker kan word, en die generatiewe visies van lewe wat uit sodanige uitbreiding/herskepping na vore kan kom, onderskei kan word.

NOODSAKE VAN EMANSIPATORIESE LEER

Oorwegings van emansipatoriese leer in Suid-Afrika is onvolledig sonder verrekening van die intellektuele bydraes van Neville Alexander. Onderwysdebatte tydens die aanloop tot en vestiging van die demokratiese bestel in die land is sterk geïnspireer en gevorm deur sosiaalkritiese denkers soos Alexander (2002). Hy het hom ten doel gestel om Afro-pessimisme te beveg en om 'n bewustheid van Pan-Afrikaanse ideale te skep (Vally 2007). Hy het deur die onafhanklike posisie wat hy teenoor beleidsformulering ingeneem het, sy begrip van die dinamika van die onderwys met die oog op die versterking daarvan in verskeie insette gedokumenteer (Sien die lys van publikasies in die bibliografie van hierdie artikel). Sy oproepe was uitdagend en van uiterste belang en verdien daarom heroerweging (Motala & Vally 2009; Soudien 2012; Vally 2014). Deel van Alexander se nalatenskap is te lese in sy skryfstukke oor die konkrete erkenning van inheemse tale in die onderwys en die bevordering van veeltaligheid (1995; 2003; 2005), die belangrikheid van 'n "radikale humanisme" (Vally 2014) en 'n humanistiese kultuur in gemeenskapsorganisasie (Alexander 2010), die noodsaak dat akademici en intellekturels die werking van die samelewning verstaan en tot die uitbou daarvan moet

bydra in die nuwe Suid Afrika (2013), Afrika-fokusse in die kurrikulum (2005), en moraliteit en waardes in die postapartheid Suid-Afrika (2002).

Die ondersoek na emansipatoriese leer in Opvoedkundenavorsing is 'n taak wat voortgesette strategiese aktivisme en volharding in kritiese denke ter wille van alle belanghebbendes vereis. Dit is die uitdaging in Afrika om onderwys en opvoeding as geheel te herkonseptualiseer, veral ten opsigte van die artikulasie van alternatiewe scenario's en verwysingsraamwerke in navorsing en beleidsontwikkeling (Odora Hoppers 2013). Hierdie herkonseptualisering is nodig in die lig van die feit dat Suid-Afrika steeds 'n onderwysstelsel het wat onvoldoende is, en nie die kulturele en kennisbelange van almal in die samelewing dien nie (Sayed & Soudien 2003). Dit is 'n onderwysstelsel waarvan die grondbeginnels 'n omvattende hersiening vereis, sodat dit kan begin reageer op die kontekste waarbinne die stelsel fungeer. Dit is 'n stelsel wat, soos blyk uit oproepe om dekolonisering deur Mbembe (2015) en vele ander, geïsoleerd begin raak het; 'n "heilige koei" wat deur die instandhouding van die akademie nie die sosiaal-maatskaplike belange van almal dien nie (Odora Hoppers 2013). Soos blyk uit die onlangse kritiek en oproepe om dekolonisering, is dit duidelik dat die onderwysstelsel steeds die dryfkrag is agter die bevordering van gebrekkige psigo-sosiale ontwikkeling van mense, en verteenwoordig die westerse oriëntering 'n verdraaiing van die sosiale konstruksie van werklikhede hier in Afrika (vergelyk Hoppers & Richards 2012).

Literatuur en diskourse oor die onderwys in Suid-Afrika is sedert 1994 vasgevang in narratiewe wat behep is met die sukses van onderwys wat deur die koloniale proses teweeggebring is (Fataar & Subreenduth 2015). Die heersende siening is dat alles wel is met die onderwys en dat die beleide en implementerings en aanpassings gepas is vir 'n demokratiese Suid-Afrika. Die realiteit is egter dat die onderwys nie vir almal is nie, en dat nie almal presteer soos hulle verdien nie (Sayed & Ahmed 2011). Die hoë uitvalsyfers van die skoolstelsel is 'n aanduiding van die wyse waarop die stelsel mense uitwerp, met die gevoglike "psigologiese selfmoord" en permanente stigma van mislukking waarmee kinders hulle volwasse lewens voortsit (Odora Hoppers 2013).

Gesprekke oor die dekolonisering van kennis kan, met oorwegings van wat emansipatoriese leer is en hoe dit in opvoedkundenavorsing 'n verskil kan maak, bydra tot die ideaal van onderwys vir almal. In die oorwegings van emansipatoriese leer is dit sinvol om, soos uitgewys deur Alexander, aandag te fokus op Afrika se koloniale verlede en hede, asook die staat se rol in die voortdurende intellektuele en kulturele verweesdheid ("orphanage"), en "xenophilia" en die wyses waarop afhanglikheid tussen derdewêreld-mense gevestig bly (vergelyk Alexander 2002, 2012, 2013). Sentraal tot hierdie uitdaging is die historiese werklikheid van die onderwys wat in samewerking met koloniale en wetenskaplike inisiatiewe, 'n sistematiese wurggreep op en permanente onderwerping van inheemse kennis meegebring het, en steeds doen, soos wat die geval is in omgewingswetenskappe en maatskaplike stelsels in Afrika en in ander Derdewêreldlande (Odora Hoppers 2009). Hierdie is onderwys en opvoeding met verskriklike, indien nie onherstelbare gevolge vir die ontwikkeling van Afrika, en daarmee saam die gevolge vir menslike en gemeenskapsontwikkeling weens die voortsetting van 'n status quo houding en dat daar nie rede is om die onderwys te verander nie.

STELSELVERANDERING EN -VERNUWING

Volgens Kuhn (1962) begin die ontdekking van en die begeerte vir verandering, soos in hierdie geval prakteke en aannames van Opvoedkundenavorsing, met 'n bewustheid van onreëlmatichede. Dit word gevolg deur 'n min of meer uitgebreide ondersoek van die area van die

onreëlmatigheid. By tye kom nuwe idees eers na 'n duidelike mislukking van die normale probleemoplossingsaktiwiteit na vore. Fundamentele veranderinge in stelsels of perspektiewe vereis egter die rekonstruksie van dieselfde studieveld volgens nuwe grondbeginsels, en is 'n proses waarvan die studieveld en vakgebied se mees elementêre teoretiese veralgemenings, asook metodes en toepassings, verander (Kuhn 1962).

In hul optimistiese ontleding van vernuwing en verandering, meld Havelock en Huberman (1977) dat menslike wesens nie net merkwaardig is nie, maar ook tot ontelbare kreatiewe handelinge, eie nadanke, selfverbetering en manipulasie van baie ander fisiese en biologiese stelsels in staat is, ten einde hulle welstand te verbeter. Dit is in die soek na hierdie verbetering dat mense altyd hulself in maatskaplike stelsels en substelsels organiseer en herorganiseer, in ag genome dat stelsels voortdurend na of weg van voltooiing beweeg (Havelock & Huberman 1977).

Hieruit kan afgelei word dat stelselverandering te make het met enige gebeure wat die vlak van voltooidheid of ewewig verander, terwyl stelselontwikkeling na 'n transformasie vanaf 'n status wat uiteraard as minder bevredigend beskou word, verwys. Opvoedkundenaars kan in die lig hiervan gesien word as 'n stelsel binne 'n stelsel, en derhalwe moet die intensiteit en kwesbaarheid van die vernuwingsproses nie onderskat word nie.

EMANSIPATORIESE LEER AS HERBEDINKING

Soos reeds hierbo genoem, het emancipatoriese leer nie slegs te make met 'n bo-langse gesprek oor teorieë om dit verkeerd of reg te bewys nie. Dit handel oor die verskuiwing van die grense van teoretiese waardebepaling en ondersoeke na die wyses waarop teorieë omvorm kan word om die verwantskap met die werklike wêreld aan te dui. Dit handel ook oor die ontwikkelingsvisies oor die lewe wat met sodanige uitbreiding gepaardgaan (Odora Hoppers & Richards 2012).

Gergen (1985, 1994) is 'n outeur wie se artikels oor die uitdagings en prosesse van kennistransformasie sterk herinner aan die nalatenskap van Neville Alexander. Hierdie nalatenskap daag ons uit om na te dink oor die vraag hoe moeilik dit is om afstand te doen van historiese aannameswanneer dit reeds begin deel uitmaak van mense se alledaagse kennis ("common sense"), en hoe moeilik dit dan is om veral dit wat reeds opgeskryf is, uit te wis. Tog, soos Gergen, argumenteer Alexander ten gunste van die belangrikheid van 'n positiewe ingesteldheid (Alexander 2013). Die verlede se sondes kan immers die voorloper van môre se oplossings wees.

Vir die herbedinking van Opvoedkundenaars in die lig van 'n emancipatoriese leerperspektief, moet ons duidelikheid probeer kry oor die toekoms en wat vir ons voorlê. Hier kan ons put uit Dewey (1897) se verwysings na bekende filosofiese beskouinge oor die natuur en kennis wat vir tweeduwend jaar geheers het en wat tot 'n groot mate die grondslag geword het van hoe die wetenskap beskou word: dit wat vas en finaal is, kan ons aanvaar, is superior; verandering en oorsprong word as tekens van tekortkomming en onwerklikheid hanteer, en: die Heraklitiese uitspraak dat alle dinge vloeibaar is, kan gelykgestel word aan nihilisme. Verganklikheid het sterk verbintenis met die dood, en verandering word te dikwels deur gevoelens van bedreiging of gevaar oorheers. Daarenteen is nuutheid en onreëlmatigheid deurentyd 'n bedreiging vir voortgaande patronen van aanpassing, en kan hulle voortbestaan te eniger tyd in gevaar stel. Dit is hierdie romanse met permanensie wat as die primêre impetus vir die ontwikkeling van die moderne wetenskap gedien het:

...The more systematic observations of science reveal certain repetitions or regularities in the world... The laws of science are nothing more than statements expressing these regularities as precisely as possible... (Carnap & Gardner 1995:3)

Bogenoemde is op sigself nie problematies nie. Die produkte van sodanige ontdekings kan onnoembare voordele vir die mensdom inhoud. Indien die wetenskap sistematiese en herhalende patronne identifiseer, kan die samelewung wel sy pad verander en die voorspelbaarheid tot sy voordeel gebruik, en sodoende die menslike vermoë om sy lotsbestemming te beheer, versterk – ook deur Opvoedkundenavorsing. Die eenvoud van hierdie misleidende argument is netso optimisties as wat dit oortuigend is, en die resultaat is die formidabele wetenskaplike establishment wat grootliks ingespan word vir die opspoor, dokumentering en verduideliking van permanensie en verbygaande ervaring (Richards 2015).

Die werklike lewe vertel egter 'n ander storie. Die mens word deurentyd blootgestel aan die pynlike bewustheid van die veelvuldige ongeorganiseerde en onderbroke vorms van lewe wat buite die wetenskaplike of die heiligdom van die akademie bestaan. Buite die laboratorium waarin die sosio-gedragswetenskaplikes hulle eksperimente uitvoer, maak hulle uitsluitlik staat op 'n keuse van afgebakende en begrensde ervarings in 'n arena wat uit oorloë, revolusies, internasionale trou, ekonomiese opwellings, nasionale en plaaslike beleid, godsdiestige instellings, kulturele helde, estetiese bewegings, intellektuele insigte, waardeverbintenis, huwelike, liefdesverhoudings, familiebande en persoonlike oortuigings bestaan. Hierdie lewenswerklikhede dra tot 'n mindere of meerdere mate by tot die vorming van mens se bewustheid en geheue (Gergen 1994).

Die oproepe van Gergen (Gergen 1994, 2013) fokus die aandag op die realiteit dat die grondbeginsels van wat menswees is, van wat dit beteken om mens te wees, nie bestaan as transhistories-geldige beginsels in die wetenskap nie, maar dat navorsing binne hierdie realiteit en kontemporêre historiese konteks uitgevoer word, 'n konteks waarbinne die wetenskaplike boonop verplig voel om keuses van sekere waarnemings te maak en ander uit te sluit. Geskiedenis, soos Feyerabend dit karakteriseer, konfronteer ons steeds met 'n dinamiese poel van kompleksiteite:

...History is full of accidents and conjectures, and curious juxtaposition of events, and it demonstrates to us the complexity of human change and the unpredictable character of the ultimate consequences of any given action or decision of men. (Feyerabend 1976)

Met hierdie uiteensetting argumenteer ons ten gunste van die noodsaak dat die herbedinking van Opvoedkunde as wetenskap, moet insluit die herformulering van die tradisionele doel van die wetenskap, op wyses wat die verganklikheid van wetenskapsmodelle en die lewe in berekening bring. Indien hierdie opgaaf nie met erns opgeneem word nie, sal die doeltreffendheid van die wetenskaplike strewe aanhou wankel, ook in die Opvoekunde. 'n Ernstige konfrontasie met verganklikheid van menslike optrede impliseer, ofthewel vereis, 'n herformulering van die wese van gedragswetenskappe, asook 'n kritiese heroorweging van die ware potensiaal daarvan. Ter wille hiervan ondersoek ons vervolgens die wyse waarop teorieë hanteer word en die basis vorm van die hele wetenskapsonderneming.

DIE WETENSKAPLIKE EN DIE KARAKTERISERING VAN TEORIE

Gronde vir die generatiewe kriterium van teoretiese konstruksie en waardebepaling is moontlik wanneer teorie as verklarende beginsel gekarakteriseer word (Gergen 2012; Gergen & Zielke 2006). Die uitdaging in teorievorming, en die wetenskaplike konstruksie van die werklikheid

in die 21ste eeu, behels dat eenhede van die begrip van menslike optrede nie deur waarnemings alleen verskaf word nie, maar eerder deur deelname aan die kulturele sisteem van kennis en begrip. Maar, in hulle aanbod van ontologie-onderwys, blyk dit dat sosio-gedragswetenskaplikes alleenlik, via die beskrywende metode, gefikseer is op die opstel van inventarisie van "wat daar is". Deur verskeie fenomene te etiketteer, skenk die wetenskaplike aandag aan nog die sosio-kulturele aspekte van betekenis, nog die logika van aksie/optrede wat in die keuse van beskrywende terme vervat is.

Die probleem is egter groter as slegs die beskrywende en etiketterende karakter van wetenskaplike werk. By die spesifisering van sekwense van gedrag (nie slegs die vraag "wat is daar" nie, maar "wat lei waartoe"?), bly die wetenskaplike nie net by die beskrywing van die fenomeen nie. Hy/sy werk daaraan om openbare verwagtings te verander, wat terselfdertyd die tafel dek vir die verandering van optrede; 'n modifikasie wat normaalweg tot 'n selfvervullende profesie lei.

Met verwysing na die bespreking van selfvervullende profesieë, stel Merton (1957) dit dat voorspellings, deur verspreiding en disseminasie, die voorspelde resultate kan bespoedig. Hy haal as voorbeeld aan die ondergang van 'n private bank in New York in 1928. Die bank het geen ernstige probleme ondervind nie, maar toe die deponeerders begin glo het dat die bank sou ineenstort as hulle hul fondse onttrek, het die bank insolvent geraak. Op dieselfde trant het politici en openbare meningsnavorsers kommer oor die uitwerking van verkiesingsvoorspellings op die uitkoms van die verkiesing uitgespreek. Wenvoorspellings kan diegene ontmoedig wat vir die aangewese verloorder stem en sodoende sy/haar nederlaag verseker.

Ter uitbreiding van hierdie redenasie kan aangevoer word dat die implementering van teorie dien om gedrag mee te bring wat met sy vooronderstellings strook, soos Schwartz, Lacey en Schuldenfrei (1978) betoog:

...a society that employs a theory of environmental reinforcement, whether it be in terms of broad programs of social change or on the interpersonal level, may undermine the system of intrinsic motives that previously existed. In implementing a theory of extrinsic reinforcement one may essentially create an artificial and arbitrary dependence on a system of extrinsic rewards. The theory becomes predictive because of its application. Applications (adds Lacey 1977), change the world. If the applications of one theory predominate, then the world will increasingly exemplify the principles of this theory... . (in Gergen 1994:25)

Die wetenskaplike vra egter nie slegs "wat is daar?" en "wat lei waartoe?" nie, maar gaan ook voort met die vraag "waarom". Spesifikasie van 'n toevallige bron vir 'n gegewe fenomeen verskaf ook 'n logika vir reaksie, terwyl wetenskaplike optrede meestal neig om psigologiese verklarings vir die optrede voor te staan (Gergen 2001). Op hulle beurt verskaf sodanige psigologiese verklarings normaalweg die basis vir persoonlike blaam en die uiteindelike resultate kan heel moontlik die spesifieke optrede wat as gevolg van die navorsing moes afneem, vererger.

Indien die navorsing, in teenstelling hiermee, poog om die verrekening van faktore soos politieke en ekonomiese onderdrukking na te gaan, sal die verantwoordelikheid vir dieselfde optrede implisiet voor die deur van die breë maatskaplike bestel gelê word (stelselblaam), en nie dié van die daders nie. Veranderings aan die sisteem sal dus voorgestaan word terwyl strafmaatreëls onderbeklemtoon word. Anders gestel: die keuse van die navorsingsparadigma en -metodologie vorm die verklarende lokus wat op sy beurt die daaropvolgende maatskaplike beleid beïnvloed (vgl. Van der Westhuizen 2013).

Die wetenskaplike paradigma gaan egter een tree verder. Dit is nie alleen gebonde aan 'n deterministiese vorm van verklaring wat gedragsgebeure as wetlike gevolge van spesifieke

voorafgaande gebeure sien nie, maar beskou die hele intensie en vrywillige optrede as misleidend en uitgedien. Die wetenskaplike paradigma beskik oor hierdie besondere, maar gevaaarlike geneigdheid om die werklike oorsaak van menslike gedrag te verbloem – wat in die vrywillige beheer van individue oor hulle optrede geleë is. In hierdie raamwerk word die hele kwessie van morele verantwoordelikheid verwerp, soos Gergen, wat vir Shotter (1975) aanhaal, dit stel:

...to abandon the concept of personal responsibility maybe to undermine the basis for organized society. If people cannot be punished for their maleficence and rewarded for their virtues, and if guilt and self-reward cease to play a role in human affairs, then the basis for social order may be severely weakened. The essential question is not whether the deterministic view of science is a valid one; its validity is fundamentally indeterminant... In accepting the scientific form of understanding, the culture may be modified in a substantial degree. (Gergen 1994:26-27)

DIE WETENSKAPLIKE AS MORELE AGENT

Vermelding behoort hier gemaak te word van die wetenskaplike as “morele agent”. Ons het reeds daarop gewys dat wetenskaplike aktiwiteit en wat daarvan saamgaan, die begrip van kultuur oproep. Hierop wil ons uitbrei deur die argument te ondersoek dat die waardebepaling van wetenskaplike kennis, asook die vermoë van wetenskaplike kennis om die samelewing te verander, plaasvind deur inherente en onafwendbare morele voorspraak.

Hierdie voorspraak fokus op ’n verdieping van die skeidslyn tussen feit en waarde, veral aangesien die gepaste wetenskaplike houding wesenlik objektief behoort te wees. Nogtans aanvaar die wetenskaplike geen verantwoordelikheid vir die uiters passievolle of selfs verdagte gebruikte waarvoor die resultate van wetenskaplike studies aangewend word nie.

Die probleem met hierdie raamwerk is dat, indien gedrag werlik wesenlik van “stimulusgebeure” afhanglik is, suksesvolle funksionering in verhoudings sal vereis dat ’n mens beheer verkry oor die stimuli wat ander se optrede beheer. Hierdie paradigma suggereer dat ’n mens ’n manipulerende houding teenoor ander moet aanneem, ten einde voordeel uit die lewe te trek.

In hierdie verband, ter illustrasie, het Chris Argyris (1975) aangedui hoe die stimulus-respons oriëntering tot ’n kennistype geleï het wat staatsmanipulasie van die publiek aangemoedig het. Hiervolgens is dit die beleidvormer se taak om die veranderlikes te manipuleer ten einde beheer oor die publiek uit te oefen. Dit is voor die hand liggend wat hierdie paradigma in ’n konteks van ongelyke verhoudings, rassistiese vooroordele of koloniale onderwerping beklemtoon het. Dit is die onderdruktes wat die “swape”, “proefkonyne” of “robotte” word (Visvanathan 1998).

In die alledaagse sosiale samelewing verskaf hierdie omstandighede eindeloze, maar dikwels ook ’n beledigende bekoring vir die sogenaamde “armes” deur die dominante groep. Dit gaan om wetenskaplikes wat hulle deskundigheid oor jare opgebou het deur die lewens van die armes, die “ander”, te ontleed sonder om aansluiting by hulle te vind, sonder om hulle te ken of te wil ken, ’n praktyk wat die verhoudings tussen die dominante en onderdrukte groepe kenskets (Keet 2014). Dit is vanuit hierdie paradigmatische raamwerk wat die paternalistiese uitsprake van Blanke sosiale wetenskaplikes oor Swartes, die Noordelike deskundiges bō die Suidelike deskundiges afkomstig is. Wat hierdie wetenskaplikes se aandag gevange hou, is geïsoleerde, onbeduidende of bemarkbare elemente van die swart ervaring.

...Black clientele are treated as commodities – useful for a time, but ultimately undeserving of genuine consideration except as may be required to ensure the attainment of investigatory goals. (Gordon 1973:89)

Dumont voeg by:

...There has been a vampirish quality to the manner in which researchers sucked the data from their subjects.... Moreover, they did so with a sense of righteousness as if every monograph partook of Galileo's divinity. (Dumont 1969:19-20)

DIE EMANSIPATORIESE EN GENERATIEWE FUNKSIE VAN TEORIE

'n Teorie het ten doel om dit wat fundamenteel ongestruktureerd is, momenteel te struktureer. As analitiese lense, het alle teorieë egter belangrike beperkings. Elke lens verblind soos dit verlig. Alhoewel 'n mens met behulp van die teorie optrede kan ontleed, vrae beantwoord en planne formuleer, verskaf elke gegewe teorie slegs beperkte begrip en dus 'n beperkte omvang van moontlike implikasies. Om hierdie rede behoort 'n premie op veelvuldige teoretiese perspektiewe gestel te word, ter wille van emansipatoriese leer wat met die gebruik van teorieë gepaardgaan. Vanuit 'n veelvuldige perspektief kan die teoretikus potensieel 'n enorme invloed op die verloop van die samelewning uittoefen. Dit geskied omrede die teoretikus wat oortuigende teorie skep, by 'n vorm van ontologiese onderwys betrokke is, aangesien wenslike optrede deur die formulering en gebruik van teorie waarneembaar raak.

Gegewe die mag van teorie om beide begrip en optrede te vorm, kan die Opvoedkundenavorser hom/haarself nou afvra: "Watter vorme van teorie kan as wenslik beskou word?" en "Op watter stadium behoort 'n teorie verwerp te word?" Hoe kan die gebruik van teorieë emansipatories werk? In hierdie verband behoort 'n mens vas te stel of jy binne 'n gegewe konteks na 'n teorie moet soek wat bestaande lense dupliseer, of een wat sodanige lense vervang. Wanneer 'n mens met situasies te make het waar eng opvattingen binne 'n konteks van heerskappy mekaar awissel (as die algemene siening), behoort 'n mens generatiewe teorie en die vooruitsigte en moontlikhede om veelvuldige perspektiewe daarmee aan te spreek, verder te ondersoek.

Generatiewe teorie daag rigtinggewende aannames van die kultuur uit, stel grondliggende vrae oor die eietydse lewe, bevorder heroorweging van die bestaande opvatting van die werklikheid en verskaf sodoende nuwe alternatiewe vir optrede (Gergen 1994). Vir die Opvoedkundenavorser wat byvoorbeeld onderzoek doen na die uitdagings van leer op skool, beteken dit dat teorieë soos dié van Piaget en Vygotsky geëvalueer moet word in terme van opvatting oor die werklikheid, kulturele aannames, sowel as die "waarhede" wat daarmee gepredik word.

Generatiewe teorie funksioneer op twee kernwyses: eerstens is daar die **generering van onsekerheid**. Om mee te begin, hou enige teorie wat wydverspreide geloofwaardigheid afdwing en wat as die ondubbelzinnige siening van die werklikheid binne 'n gegewe kultuur dien, 'n bedreiging vir daardie spesifieke kultuur in. Dit geskied omdat 'n mens se optrede dikwels konsekwent met jou begrip is, en omdat gedeeltelike begrip deur afgebakende grense en dikwels onbuigsame optrede vergesel word. Indien 'n teorie generatief gebruik word, sal dit onsekerheid in sodanige opvattingen genereer en sigself daardeur oopstel vir nuwe terreine van buigsaamheid. Generatiewe teorie kan die aanpassingspotensiaal van 'n individu of 'n kultuur verhoog.

Die tweede eienskap van generatiewe teorie is die **vorming van alternatiewe**. Generatiewe teorie behoort nie slegs 'n rede te verskaf om stil te staan by huidige wyses van optrede en

sodanige optrede te heroerweeg nie, maar behoort ideaal gesien, op ander vorme van optrede en die gevolge daarvan te dui. Indien 'n mens byvoorbeeld in die heropbou van maatskaplike instellings geïnteresseerd is, is dit een manier om aan niks te verander nie, en te hou by die blote beskrywing van eietydse modelle. As die Opvoedkundenavorser byvoorbeeld openbare beleid wil verander, word oortuigende teoretiese rasionale vereis om alternatiewe vorme van optrede op die konseptuele of intellektuele vlak te regverdig.

Ter opsomming dus: die historiese positivistiese, empiristiese, meta-teoretiese beskouing van wetenskaplike navorsing, ook in die Opvoedkunde, het besondere teoretiese oriëntering tot menslike optrede meegebring en gehandhaaf. In hierdie paradigmatische raamwerk:

- dryf die eksterne omgewing die gewaarwordinge en is objektief gegrondde kennis oor hierdie omgewing moontlik. Vanuit 'n endogene uitgangspunt word kennis egter hoofsaaklik beskou as 'n **produk van die ontwikkelingsproses** en navorsingsinstrumente. Tradisionele positivistiese begrippe van objektiwiteit word dus as verdag beskou.
- behoort regdenkende mense algemene ooreenstemming te bereik en behoort die wetenskap konsensus tussen praktisyne na te streef. Meningsverskille word verontagsaam. As alternatief beskou endogene denkers normaalweg **veelvuldige interpretasies** van ervaring as beide geregtig en wenslik.
- is die realiteit onafhanklik van die waarnemer en lei waardes tot 'n gebrek aan wetenskaplike procedures; maar vir die endogene denker is waarnemings van die werklikheid nie soseer reg of verkeerd nie, maar **skeppinge van die waarnemer**. Die moontlikheid van wetenskaplike neutraliteit word bevraagteken.
- is die lokus van menslike optrede die omgewing en is menslike optrede afhanklik van of word dit bepaal deur voorafgaande omgewingsgebeure. Die endogene denker aanvaar dat 'n individu **gewaarwordingsdata** vanuit die omgewing of geheue kan **konstrueer en interpreteer**. Determinisme word deur voluntarisme vervang.
- is en behoort feite en waardes verskillend van mekaar te wees. Vanuit 'n endogene uitgangspunt is persoonlike gewaarwording van die realiteit en die **onskeibaarheid van feite en waardes** feitlik onafwendbaar. Om voorgenooemde as irrelevant af te maak, is moreel ontoerekenbaar.
- is meting en beheer die waarmerk van positivistiese empirisme, maar vir die endogene wetenskaplike vorm "korrekte assessering" deel van die instandhouding van bestaande posisies terwyl **metodes** eerder **retoriiese** as ontologiese **ondersteuning** aan die wetenskaplike behoort te verskaf.

Afrika-opvoeders moet hulle verhouding met Afrika-sisteme hernu en nuwe mandate tot optrede, sowel as omskrywing en konseptualisering van die werklikheid daaruit af te lei. Die uitdagings waarvoor Opvoedkundenavorsers op hierdie vasteland te staan kom, is om die betekenisse en omskrywings van voorgeskrewe realiteit te ontrafel en om nuwe begrippe en teorieë op 'n hoër vlak te rekonstrueer sodat dit kan meewerk tot emansipasie. Afrika-kultuur en -identiteit, ook in die Suid-Afrikaanse konteks, moet as 'n lewende en organiese werklikheid beskou word; nie slegs as iets wat ontken en verontgaan kan word nie.

Navorsers en praktisyne in Afrika moet aanvaar dat nagraadse kwalifisering uiteindelik in ons vermoë lê om verder as die sertifisering te kyk wat deur die menslike produseringsindustrie, genaamd onderwys, aan ons toegeken is. Opvoedkundenavorsers produseer kennis wat die basis is van hierdie onderwys en in die stelsel geïnkorporeer word. Daar is 'n noodsak vir nuwe "nagraadse" vaardighede van navorsing en kennisontwikkeling van Opvoedkunde-

navorsers – vaardighede wat ons in staat kan stel om individueel of gesamentlik self-nadenke, aktivisme en voorspraak te kombineer, en dit te gebruik as beginpunt op die lang pad na die ontwikkeling van generatiewe teorieë van maatskaplike realiteit wat die kompleksiteit van die hedendaagse werklikhede in Afrika kan vasvang.

BIBLIOGRAFIE

- Alexander, N. 1985. *Sow the wind: Contemporary speeches*. Johannesburg: Skotaville Press.
- Alexander, N. 1995. Multilingualism for empowerment. *Multilingual education for South Africa*. Johannesburg: Heinemann, pp. 37-41.
- Alexander, N. 2002. *An ordinary country: Issues in transition from Apartheid to democracy in South Africa*. New York: Berghahn Books.
- Alexander, N. 2003. *The African Renaissance and the use of African languages in tertiary education*. Cape Town: PRAESA.
- Alexander, N. 2003. *Language education policy, national and sub-national identities in South Africa*. Strasbourg: Council of Europe.
- Alexander, N. 2005. Multilingualism, Cultural Diversity and Cyberspace. An African Perspective. *PRAESA Occasional Papers*. Cape Town: University of Cape Town.
- Alexander, N. 2013. *Thoughts on the new South Africa*. Auckland Park: Jacana Media.
- Badat, S. 2010. *The challenges of transformation in higher education and training institutions in South Africa*. Johannesburg: Development Bank of Southern Africa.
- Carnap, R. & Gardner, M. 1966. *Philosophical foundations of physics* (Vol. 966). New York: Basic Books.
- Dewey, J. 1897. *The significance of the problem of knowledge* (Vol. 1). Chicago: University of Chicago Press.
- Fataar, A. 2000. Engaging the narrowing education policy trajectory in South Africa. *Southern African Review of Education*, 6:19-30.
- Fataar, A. & Subreenduth, S. 2015. The search for ecologies of knowledge in the encounter with African epistemicide in South African education: articles. *South African Journal of Higher Education*, 29(2):106-121.
- Freire, P. 1972. Education: domestication or liberation? *Prospects*, 2(2), 173-181.
- Gergen, K. J. 1994. Exploring the postmodern: Perils or potentials? *American Psychologist*, 49(5):412.
- Gergen, K. J. 2001. Psychological science in a postmodern context. *American Psychologist*, 56(10):803.
- Gergen, K. J. 2012. *Toward transformation in social knowledge*. New York: Springer Science & Business Media.
- Gergen, K. J. 2013. Qualitative Inquiry and the Challenge of Scientific Status. In Denzin, N.K. & Giardina, M.D. (Red). *Global Dimensions of Qualitative Inquiry*, 29-45. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Gergen, K. J. & Zielke, B. 2006. Theory in action. *Theory & Psychology*, 16(3):299-309.
- Havelock, R. G. & Huberman, A. M. 1977. *Solving educational problems*. Paris: Unesco.
- Popkewitz, T. S. 1997. A changing terrain of knowledge and power: A social epistemology of educational research. *Educational researcher*, 26(9):18-29.
- Richards, H. 2015. Modernity's 'other' and the transformation of the university. *International Journal of Development Education and Global Learning*, 7(2):6-25.
- Sayed, Y. & Ahmed, R. 2011. Education quality in post-apartheid South African policy: balancing equity, diversity, rights and participation. *Comparative Education*, 47(1):103-118.
- Soudien, C. 2012. Neville Alexander: Political philosopher (1936-2012). *South African Journal of Science*, 108(11-12):24-26.
- Visvanathan, S. 1998. A celebration of difference: science and democracy in India. *Science*, 280(5360):42-43.
- Visvanathan, S. 2009. *The search for cognitive justice*. Paper presented at the Knowledge in Question: A Symposium on Interrogating Knowledge and Questioning Science, Seminar.

'n Longitudinale oorsig van Suid-Afrikaanse bestuurders se houdings oor besigheidsetiek: Tendense van 2007 tot 2016

A longitudinal view of the attitudes on business ethics of South African managers: Trends from 2007 to 2016

CHRISTO BISSCHOFF

Bemarkingsbestuurder
NWU Besigheidskool
Noordwes-Universiteit
Potchefstroom
E-pos: Christo.Bisschoff@nwu.ac.za

Christo Bisschoff

CHRISTO BISSCHOFF het sy loopbaan as landbou-ekonoom begin waarna hy as dosent in Ondernemingsbestuur by die Universiteit van Pretoria aansluit. Hy studeer deeltjds en behaal die grade MCom (1990) en DCom (1992) aan die Universiteit van Suid-Afrika. Sy spesialiteitsvelde is Bemarkings- en Landboubestuur. Christo fokus later op handelsmerkstrategie, bestuurstiek en doen verder steeds navorsing oor sy gunstelingonderwerp, landboubestuur. Sy navorsing behels vergelykende studies wat hy saam met sy internasionale medewerker-netwerk doen en hy het reeds verskeie geakkrediteerde artikels gepubliseer en internasionale konferensies oor die wêreld toegespreek. Hy tree verder op as referent vir verskeie plaaslike en internasionale tydskrifte, het gedien op die tegniese paneel van die Bemarkingsassosiasi van Suid-Afrika en was ook die voorsteer van die Internasionale Besigheidskonferensie. Hier was hy redakteur van die konferensiebundel en dien steeds op die akademiese paneel. Christo doseer Bemarkingsbestuur aan die Noordwes-Universiteit se NWU Besigheidskool op Potchefstroom.

CHRISTO BISSCHOFF started his career as an agricultural economist whereafter he joined the University of Pretoria as a lecturer in Business Management. He studied part-time at the University of South Africa and obtained the degrees MCom (1990) and DCom (1992), specialising in Marketing and Agricultural Business Management. Christo focuses his research on brand loyalty, business ethics and still does research on his favourite topic, agricultural business management. He collaborates with his international network and also focuses on comparative research. He has published a wide array of accredited articles and has addressed audiences at international conferences, has acted as reviewer for a number of accredited journals and has served on the technical panel of the Marketing Association of South Africa. He was the chairman of the International Business Conference and published the conference proceedings as editor; he still serves on the academic committee. Christo lectures Marketing Management at the North-West University's NWU Business School at Potchefstroom.

ABSTRACT

A longitudinal view of the attitudes on business ethics of South African managers: Trends from 2007 to 2016

This study aimed to identify trends in ethical attitudes of managers in South Africa from 2007 up to 2016. The literature basis of the study deals with defining business ethics in South Africa from the recent past up to 2017, investigates the contentious issue of using student groups as populations, and then also particularly ascertained the suitability of experienced part-time managers in training (or retraining) as a population for business studies. Here, sufficient evidence cleared population for a focused study such as this. The empirical study then proceeded to employ all managers who crossed paths with a South African business school through the years, i.e. part-time MBA students and managers entering into advanced executive education. In total, 1 929 managers partook in the longitudinal study where they had to evaluate the behaviour described in a set of 12 business ethical scenarios. Their attitudes towards the ethical business scenarios were annually recorded on a balanced six-point scale. The data showed high reliability with a Cronbach alpha coefficient of 0.873. The validated questionnaire developed by Fullerton in 1993 was adapted and used to fit South African conditions. This questionnaire is widely used and has collected business ethics data successfully in more than nine countries across six continents. Data were captured and analysed professionally by the North West University's Statistical Consultation Services. In general, the trend analyses on the scenarios indicate that, in 2007, 11 of the 12 scenarios displayed unacceptable ethical attitudes by the managers. Then, up to 2011/12, ten of these scenarios displayed similar, or even worse, managerial ethical attitudes. Since then, the trends show a steep improvement in the ethical attitudes of the managers in nine of the original unacceptable attitude scenarios. The scenario not fitting the trend of the other nine deals with obtaining a benefit from loopholes in a system. This scenario was deemed as strongly unacceptable behaviour in 2007; however, up to 2016, it has steadily deteriorated up to a point where managers believe that to benefit from loopholes in the system is only marginally unacceptable. More specific scrutiny of this analysis is required for the categorisation of the results. Here, the results were categorised into three categories. They are: 1) Unacceptable in 2007, but acceptable in 2016; 2) Acceptable in 2007 and remained so in 2016; 3) Unacceptable in 2007 and remained unacceptable in 2016. A total of nine scenarios were characterised belonging to the first category. All of these scenarios improved and they all show similar trends (as indicated in the general discussion of results) of improvement after 2011/12. Regarding the second category, two scenarios indicated acceptable ethical attitudes by managers back in 2007, and they remained so. They deal with "repeated visits to a dealer to capitalise on restricted bargains", and "using a dealer to get product information and then buy it online". It is also evident that the trends are steadily increasing towards acceptable behaviour. This means the attitudes of the managers at present towards these scenarios are pointing towards acceptance of such actions, and consequently more towards unethical business practices. Although limited to two scenarios only, and despite their being categorised as unethical practices, these trends are worrisome. The final category is represented by only one scenario. This is where unacceptable ethical attitudes were recorded in 2007, and it is still unacceptable in 2016. Here, the results show that the practice of buying incorrectly priced goods was, and still is, deemed acceptable (thereby indicating an unethical attitude). It was deemed marginally acceptable to take advantage of a dealer's mispriced goods in 2007, but then ethical attitudes seriously declined up to 2014 when it became very acceptable to do so. It is encouraging to see that since 2014 the attitudes pertaining to this scenario improved, where this behaviour is once again marginally acceptable. The value of the longitudinal study

resides in attitude being a strong behavioural driver. This means that ethical business behaviour can be positively influenced if attitudes are showing an inclination towards ethical business practices. Here, the measurement of attitudes is important to provide a barometer of the business ethical atmosphere of South African managers; this could be useful in ethical business behaviour alteration.

KEY WORDS: attitude, ethics, business, managers, unethical, trend, scenarios

TREFWOORDE: houding, etiek, besigheid, bestuurders, oneties, tendens, scenario's

OPSUMMING

Dié studie ondersoek die etiese tendense wat sedert 2007 tot 2016 onder Suid-Afrikaanse bestuurslui heers. Dieselfde reeks van 12 twyfelagtige individuele besigheidscenario's is deur die jare aan vergelykbare groepe bestuurders voorgehou om hul houdings teenoor die voorgestelde gedragsscenario's te bepaal. Deur die jare is die houdings van 1 929 bestuurders so gedokumenteer. Die tendense toon dat die bestuurders nou meer krities is teenoor die scenario's in tien van die gevalle. Dit beteken dat sekere besigheidsgedrag wat vroeër as aanvaarbaar geag is, nou bevraagteken of as nie meer as aanvaarbaar geag word nie. Dit is 'n positiewe skuif in die regte rigting van etiese besigheidspraktyke. Dit toon ook aan dat bestuurders in 2016 meer bewus is van etiese gedrag en wat dan as eties korrekte besigheidsgedrag beskou word as hul voorgangers in 2007. Interessant is dat daar 'n hele paar gedragsscenario's is wat vanaf 2007 tot en met ongeveer 2011/12 eers verswak het, voordat dit daarna skerp verbeter het. Die bepaling van die etiese houdings is belangrik aangesien houding 'n sterk drywer van gedrag is; gevvolglik behoort verbeterde etiese houdings na verbeterde etiese gedrag deur bestuurders te lei.

INLEIDING

Etiese houdings en gevolglike gedrag is gewortel in Afrika waar gereelde berigte van korruksie en selfverryking oopgevlek word. Meer spesifiek het Suid-Afrika stadig maar seker geval vanaf die 43ste plek in 2009 tot die 64ste posisie in 2016 op die internasionale Korruksie Persepsiëindeks (Corruption Perception Index) (hierna verwys as die KPI) (Global Corruption Report, 2017). Die KPI is 'n gradering van die Suid-Afrikaanse bestuurder-leiers in internasionale indekse ontwerp op die basis van lande se waargenome vlakke van korruksie, en hou verband met die mate van korruksie of onetiese gedrag soos gesien deur sakelui en analiste regoor die wêreld, gebaseer op drie komponente van die land, naamlik die polisie, sowel as besigheids- en politieke onetiese gedrag. In 2010 het die indeks getoon dat Suid-Afrika 45ste uit 159 lande geplaas was (Rapule, Bisschoff & Botha 2013:22). Die afwaartse wenteling van lande in hierdie indeks word gesamentlik veroorsaak deur die onetiese optrede van bestuurder-leiers in organisasies, regeringsbeamptes en politici (Global Corruption Report, 2017).

Suid-Afrika as 'n ontwikkelende land worstel om homself te bevry van die ongeregtighede van die verlede, demokratisering, en pogings om te voldoen aan die vereistes van sy Nasionale Groeiplan (Gordhan 2017). Om sake verder te kompliseer, is Suid-Afrika dualisties van aard. Aan die een kant besit die land uitstekende finansiële stelsels en instrumente, terwyl, aan die ander kant, die land ook onder tipies ontwikkelende land-probleme ly, waaronder sekuriteit, swak gesondheidsorg, sanitasie en behuisingsprobleme, en onaanvaarbare diensverskaffing deur die openbare sektor wat poog om 'n beter toekoms vir sy mense daar te stel ten spyte van die strukturele slagyster waarin hulle hul bevind (Bhuiyan 2018). Met bewyse wat dui op etiese

aspekte en korruptie wat aan die orde van die dag is in die land (Global Corruption Report, 2017), vereis vrae aan toekomstige besigheid egter antwoorde ooreenkomstig die siening en houding van die toekomstige generasie opgevoede leiers ten opsigte van etiese gedrag.

PROBLEEMSTELLING

Die vernaamste probleem wat homself voordoen is om te bepaal wat die etiese houdings van die volgende generasie leiers in Suid-Afrika is (Abratt, Nel & Higgs 1992; Bisschoff et al. 2008; Fullerton et al. 2017). Vanselfsprekend bied die meting van etiese houdings sommige leidrade ten opsigte van hierdie saak (Fullerton & Neale 2008a; 2008b), maar wat beteken dit werklik? Meting sonder 'n basis vir internasionale vergelyking verskaf steeds die siening van Suid-Afrikaners in isolasie (Bisschoff et al. 2005; Fullerton et al. 2017). Dit impliseer dat studente wat as toekomstige leiers die mark betree met spesifieke sienings van etiek, hul ekonomiese en besigheidsaktiwiteite volgens hul etiese houdings gaan uitvoer (Fullerton & Neale 2008a; 2008b). Dit bied egter nie riglyne oor hoe hierdie aktiwiteite met ander lande vergelyk nie (Palich, Neubert & McKinney 2016; Fullerton et al. 2017). Dit skep die ruimte vir die vra van verskeie vrae. Sien die huidige Suid-Afrikaanse sienings anders daar uit as huidige etiese standpunte of sienings van dié in die verlede? En, indien dit wel verskil, op welke gronde en tot welke mate (Fullerton & Neale 2008a; 2008b)? Verder, hoe het hierdie etiese sienings deur die afgelope aantal jare verander? Dus, verskil 'n tipiese Suid-Afrikaanse bestuurder, met sy of haar unieke etiese profiel, houdings en sienings van dié van die tipiese bestuurder vanuit 'n ander era? Indien wel, oor welke aspekte stem hulle ooreen al dan nie, en tot welke mate?

DOEL EN DOELWITTE

Die doel van hierdie studie is om die heersende etiese houdings van Suid-Afrikaanse bestuurders te vergelyk met hul eweknieë gedurende die afgelope agt jaar. Die spesifieke doelwitte is soos volg:

1. Bepaal die etiese houding ten opsigte van twyfelagtige gedrag deur besigheidsbestuurders in Suid-Afrika; en
2. Identifiseer spesifieke etiese tendense van die bestuurders van 2007 tot 2016.

ETIESE KLARING

Die navorsingsprojek is deur die Etiekkomitee van die Fakulteit Ekonomiese en Bestuurswetenskappe aan die Noordwes-Universiteit as 'n lae-risiko-projek geklassifiseer, goedgekeur en 'n etieksertifikaat is uitgereik (No. NWU-00337-18-A4).

LITERATUROORSIG

Die literatuuroorsig fokus op twee sleutelelemente van hierdie studie. Eerstens, 'n kort oorsig van besigheidsetieknavorsing. Tweedens ondersoek die studie die gebruik van universiteitstudente as die teikenbevolking vir 'n betekenisvolle navorsingsonderneming.

Besigheidsetiek

Die werklike betekenis van etiek, en meer spesifiek besigheidsetiek, word al vir geruime tyd deur navorsers debatteer. Tipiese relevante definisies deur seminale Suid-Afrikaanse (en ander) navorsers is:

- Etiel in besigheid is nie slegs 'n saak van normatiewe evaluasie nie, maar ook 'n reeks persepsies oor hoe om in terme van daaglikse aspekte op te tree (Nel, Pitt & Watson 1989).
- Besigheidsetiek is reëls, standarde, kodes of beginsels wat riglyne bied vir moreel korrekte gedrag en waarheid in spesifieke situasies (Abratt, Nel & Higgs 1992).
- Daardie dissiplines wat homself besig hou met die gedragsreëls en -waardes wat deur die mens gehandhaaf moet word te midde van die najaag van entrepreneuriese doelstellings (De Klerk 1996).
- Etiel is die denkbild van korrekte en verkeerde optrede. Dit vertel ons of ons gedrag moreel of immoreel is en te doen het met fundamentele menslike verhoudings, hoe ons dink en optree teenoor ander en hoe ons wil hê hulle teenoor ons moet dink en optree (Post, Lawrence & Weber 2002).

Hierdie definisies verskil nie beduidend in betekenis van die moderne sienings van besigheidsetiek nie:

- Etiel is 'n tak van die sosiale wetenskappe. Dit het te doen met morele beginsels en sosiale waardes. Dit help ons om te klassifiseer wat goed en wat sleg is. Dit vertel aan ons om goeie dinge te doen en slechte dinge te vermy (Akrani 2011).
- Die studie en ondersoek van morele en sosiale verantwoordelikheid in verhouding tot besigheidspaktyke en besluitneming in besigheid (Dictionary.com 2017).
- Die kritiese, gestruktureerde ondersoek van hoe mense en instellings in die wêreld van handel moet optree. Spesifiek behels dit die ondersoek van toepaslike beperkings in die nastreef van selfbelang, of (vir ondernemings) wins, terwyl die aksies van individue of ondernemings ander affekteer (McDonald 2017).

Sentraal tot die historiese en moderne definisies is die aanvaarbare of onaanvaarbare gedrag van bestuurders in besigheid, en hoe hierdie gedrag die maatskappy en individue affekteer (Tse & Au 1997; Wyd & Jones 1997; Zim 2013). Tipies word onetiese (en selfs korrupte) gedrag soos persoonlike gewin, korupsie, staatskaping en onbillike rekeningkundige praktyke om wanvoorstellings van maatskappyywinstte te maak (soos byvoorbeeld in die gevalle van Enron (2001), (Healy & Palepu 2003) en Steinhoff (Eyewitness News 2018), ook in onetiese besigheidspaktyke geïnkorporeer.

Meting van besigheidsetiek in studentebevolkings

In hul navorsing om etiekstudies in studentebevolkings te meet, het Fullerton en Bisschhoff (2013), Palich, Neubert en McKinney (2016) en ander sommige studies van so lank terug as 1985 identifiseer ter ondersteuning van studentebevolkings. Ter opsomming is die meer relevante studies soos volg:

- Ondersoek verskille tussen besigheids- en nie-besigheidstudente ten opsigte van 30 etiese aspekte; besigheidstudente toon meer kommer ten opsigte van drie van die vyf statisties beduidende verskille (McNichols & Zimmerer 1985).
- 'n Soortgelyke analyse in 1993, onder dieselfde studentegroep, deur van 19 etiese scenario's gebruik te maak, het slegs twee beduidende verskille gevind; besigheidstudente was meer aanvaardend as die nie-besigheidstudente ten opsigte van bemarking en anti-vakbond-aktiwiteite (Fullerton 1993).
- Wyd en Jones (1997) het geen verskille tussen die etiese houdings van besigheids- en nie-besigheidstudente in hul vergelykende studie gevind nie, wat ook ondersteun is

- deur Tse en Au (1997) in hul vergelykende etiekstudie van studente in Nieu-Seeland.
- In 'n meer spesifieke studie in Suid-Afrika is besigheidstudente vergelyk met 'n groep van diverse ekonomiese wetenskappe- en ouditkunde-studente in 14 maatskappy- en 14 individuele besigheidsetiek-scenario's (Bisschoff, Fullerton & Botha 2008). Hulle het twee beduidend onaanvaarbare individuele etiese scenario's dokumenteer (beide handel oor die bekoming van produkinligting vanaf die handelaar, maar koop dan die produk goedkoper elders).
- 'n Verdere studie het soortgelyke studentegroepe longitudinaal vergelyk om te bepaal of Suid-Afrikaanse besigheidstudente hul etiese houding oor 'n tydperk van vyf jaar verander het (Rapule et al. 2013). Hierdie studie het onrusbarend getoon dat die etiese houding van drie individuele- en een maatskappy-scenario afgeneem het, terwyl slegs een van die individuele- en maatskappy-scenario's verbeter het. Dit dui op 'n afname in etiese houdings van Suid-Afrikaanse studente.
- 'n Meer resente studie het die etiese houdings van Sjinese professionele sakelui met dié in die VSA vergelyk. Hoewel daar nie van 'n studentebevolking gebruik gemaak is nie, het hierdie studie daarin geslaag om kulturele struikelblokke van sakelui te oorkom, wat daarop dui dat interkontinentale etiese studies moontlik is (Palich et al. 2016), 'n bewering wat reeds deur Bisschoff, Fullerton en Moore (2005) in hul vergelykende studie van besigheidsetiek tussen Suid-Afrikaanse en Sjinese MBA-studente gemaak is. In hierdie studie het die Suid-Afrikaanse MBA-studente 'n hoër vlak van etiese standarde as hul eweknieë in Sjina getoon.

Alhoewel die basis van vergelyking tussen hierdie studies verskil, het al hierdie studies getoon dat studentebevolkings internasionaal suksesvol gebruik en geteiken kan word. Gebaseer op sy navorsing, redeneer Peterson (2001) dat studentegroepe, en selfs studente- teenoor nie-studente-groepe, vir navorsingsdoeleindes vergelyk kan word. Phau en Kea (2007), Bisschoff et al. (2005), Fullerton en Neale (2008a, 2008b), Zin (2013) en Palich et al. (2016) het almal getoon dat interkulturele eties-vergelykende studies moontlik is en dat hierdie studies goeie resultate lewer. Die interkontinentale etiese studies deur Fullerton en Neale (2008a, 2008b) wat Suid-Afrika, Australië, Nieu-Seeland, Kanada en die VSA ondersoek het, het byvoorbeeld gevind dat slegs Nieu-Seeland meer gunstige etiese houdings as die Suid-Afrikaners het.

Gebaseer op die bogenoemde bespreking is dit duidelik dat die gebruik van studente-steekproewe onder bepaalde omstandighede toepaslik is. Verskeie studies is in ander lande onderneem en kontinente het betekenisvolle resultate op verskillende basisse gedokumenteer, soos die land van oorsprong of ander kriteria van verskille tussen groepe.

Die spesifieke gebruik van deeltydse studente in bestuur as populasies is verder deur verskeie navorsers suksesvol toegepas. So het Naidoo (2011) deeltydse MBA-studente ingespan om werkspanning van onderwysers te meet, terwyl Imandin (2014) 'n soortgelyke populasie gebruik het om werknemerverbondenheid in organisasies te meet. In nog 'n studie het Bisschoff en Moolla (2015:652) die handelsmerklojaliteit onder MBA-gekwalifiseerde bestuurders gemeet. Die suksesvolle gebruik van hierdie teikengroep impliseer dat die deeltydse MBA-studente wat deur die jare gebruik is om hul etiese houdings as bestuurders weer te gee, geregtig is. Die stand van die bestaande etiese houdings onder hierdie sleutelsegment van die Suid-Afrikaanse bevolking is belangrik om te bepaal, en dan ook verder om die tendense te identifiseer wat sedert 2007 realiseer het.

NAVORSINGSMETODOLOGIE

Navorsingsinstrument

Die etiese houdingsmeetinstrument ontwerp deur Fullerton (1993) is gebruik om data in te samel. Fullerton se meetinstrument is gekies aangesien dit al suksesvol in verskeie internasionale etiekstudies in 12 lande wat strek oor ses kontinente, gebruik is (Fullerton & Bisschoff 2013:5). Hierdie studies het lande ingesluit soos Sjina, Suid-Afrika, die VSA, Nieu-Seeland, Australië, Brasilië en ander (Fullerton & Neale 2008a:144; 2008b:193; Bisschoff et al. 2005:157; Fullerton & Bisschoff 2013:5; Rapule et al. 2013:21). Verder is die vraelys deur Fullerton (1993) gevalideer en weer gevalideer deur Bisschoff en Lotriet (2012:10745-7) as 'n toepaslike instrument om in besigheidsetiek-opnames gebruik te word. Hierdie konsekwente vermoë van die instrument om vergelykende data te bied, asook die feit dat die validiteit daarvan bo verdenking is, het in hierdie vraelys se guns getel as die gekose instrument om die data van hierdie studie in te samel. Die data se betroubaarheid word verder statisties gemeet deur die Alfa koëffisiënt van Cronbach te bereken. Hier word waardes bo 0.70 as betroubaar geag (Field 2009:686).

Hierdie instrument vereis van die bestuurders om hul opinies aan te dui ten opsigte van 12 twyfelagtige tipes gedrag van individuele verbruikers soos hulle in 'n verskeidenheid anonieme besigheidsetekteite in interaksie tree. Soos aanvaarde praktyk in etiese navorsing is, is die respondentie versoek om die vlak van aanvaarbaarheid of onaanvaarbaarheid van 'n spesifieke scenario, wat 'n potensiële etiese dilemma uitbeeld, aan te dui (Nel et al. 1989; Rapule et al. 2013). Hierdie stel scenario's vir individue dek verskeie bestuursdissiplines, insluitend bemarking, rekeningkunde, aankope en algemene bestuur. Die vraelys lê die houdings uitgespreek vas op 'n ses-punt gedetailleerde skaal, waar 'n respons van 1 = *Volledig onaanvaarbare gedrag*, en 'n respons van 6 = *Volledig aanvaarbare gedrag* beteken.

Data-insameling

Die populasie bestaan uit al die deeltydse studente wat by die Noordwes-Universiteit se Besigheidsskool gevorderde bestuursopleiding ondergaan het. Hierdie respondentie bestaan dus uit deeltydse studente wat jaarliks aan die Magister in Besigheidsadministrasie-graad (slegs finale jaar-studente), die Gevorderde bestuursprogram en die Middelbestuursprogram deelgeneem het. Hierdie seleksie van respondentie is spesifiek gedoen omdat al hierdie programme se toelatingsvereistes, onder andere, 'n minimum van drie jaar werks- en bestuurservaring vereis. Hulle het dus goeie blootstelling aan die industrie en bestuur om 'n ingeligte mening aangaande die etiese houdings wat in die besigheidsmilieu heers, te gee.

Die populasie is geteiken en geen steekproef is getrek nie. Die vraelyste is jaarliks in die verskillende klasse uitgedeel nadat die doel van die navorsing verduidelik is. Deelname was vrywillig en anoniem. Deelnemende studente het na afloop van die klas die vraelyste ingedien, waarna die vraelyste aan die Statistiese Konsultasiedienste van die Noordwes-Universiteit oorhandig is om vas te lê en te verwerk. Daar is in totaal 1 929 respondentie se etiese houdings vasgelê sedert 2007. Die jaarlikse aantal respondentie word in Tabel 1 getoon.

TABEL 1: Aantal respondenten per jaar

Jaar	Aantal respondenten	Persentasie
2007/8	206	10.7%
2009	200	10.4%
2010	260	13.5%
2011	325	16.8%
2012/13	425	22.0%
2014	203	10.5%
2015/16	310	16.1%
Totaal	1929	100.0%

Die alfa-koëffisiënt van die data is 0.873; die data is dus hoogs betroubaar en geskik vir statistiese ontleding (Field 2009:686).

Interpretasie van resultate

Die middelpunt van die ses-punt-skaal (3.5) word gebruik as 'n aanduiding van 'n neutrale houding teenoor die scenario wat gepostuleer is. Tellings hoër as die neutrale punt word deur die respondent geag as aanvaarbare gedrag; gevvolglik dui so 'n telling op laer etiese houdings, en is dus onwenslik. Netso sal die omgekeerde waar wees en dui lae tellings dan op hoë etiese houdings. 'n Mens sou dus in die grafiese graag 'n dalende tendens oor die jare wou sien, aangesien so 'n tendens sal aandui dat die etiese houdings van bestuurders verbeter het vanaf 2007 tot 2016, en dat hulle nou meer krities teenoor twyfelagtige etiese gedrag staan.

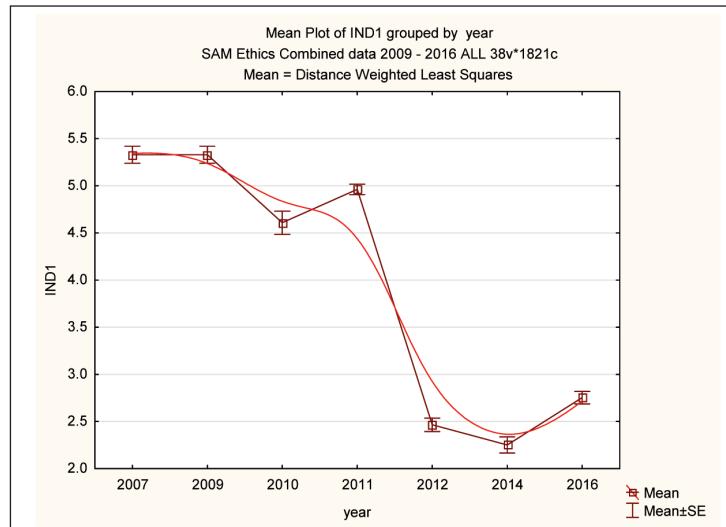
RESULTATE

In oorelog met die Statistiese Konsultasiedienste aan die Noordwes-Universiteit word die etiese gedragstendense van die afgelope agt jaar grafies voorgestel (Steyn 2017). Die figure toon beide die tendenslyn asook die spesifieke jare se gemiddelde datapunte. Die respondenten se menings is per scenario ontleed en elke scenario is ook gekategoriseer. Daar is drie hoofkategorieë; hulle word hiernaas bespreek.

Kategorie 1: Destyds onaanvaarbare houdings wat verbeter het tot aanvaarbare houdings

In hierdie kategorie word die scenario's voorgehou wat in 2007 as onaanvaarbaar (of wat onetiese houdings aangetoon het) geag is (met tellings bo die middelpunt van 3.5), maar wat deur die jare verbeter het tot waar die etiese houdings in 2016 as aanvaarbaar bestempel kan word (tellings onder 3.5). Hierdie scenario's en hul meegaande tendense is:

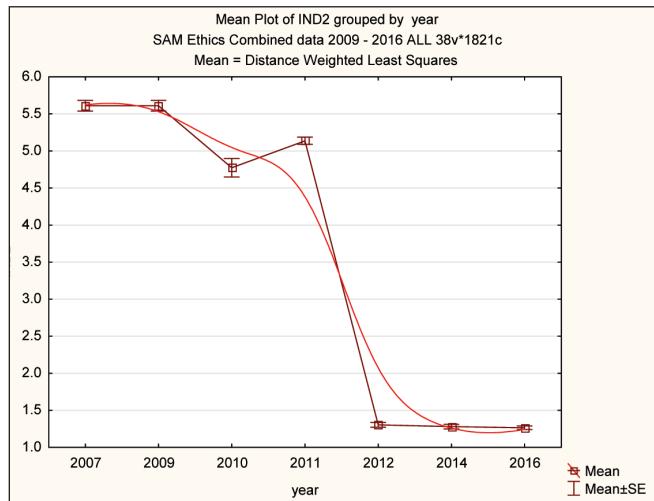
Scenario 1: Ontvang te veel kleingeld na 'n transaksie en steek dit in jou sak eerder as om dit terug te gee

Figuur 1: Lae waarde etiese houdings

Die respondent se houding teenoor dié scenario het deur die jare skerp verander van hoogs aanvaarbaar na onaanvaarbaar; dit dui op verbeterde eerlikheid en etiese gedrag ten opsigte van lae waarde-items (kleingeld).

Scenario 2: Dien oordrewe versekeringseis in deur fiktiewe items by eis te voeg

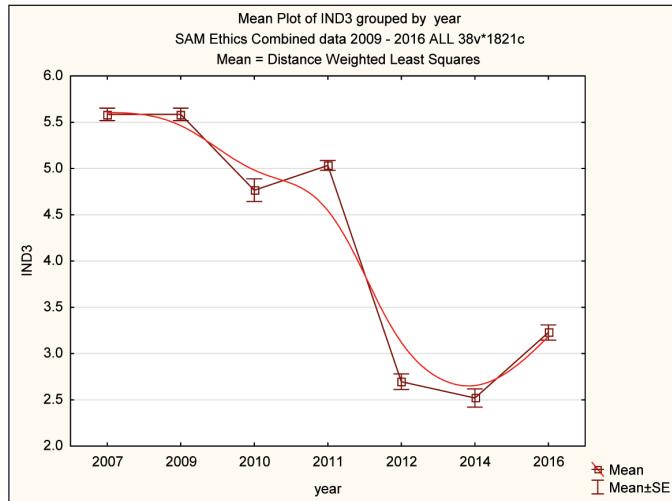

Figuur 2: Hoë waarde etiese houdings

'n Skerp verbetering in die etiese gedrag van die respondent realiseer ten opsigte van hoë waarde-items sedert 2007. Die respondent toon duidelik dat om 'n vals versekeringseis in te dien nie meer as aanvaarbare gedrag geag word nie. Dit dui op 'n positiewe neiging in die etiese houdings van die respondent.

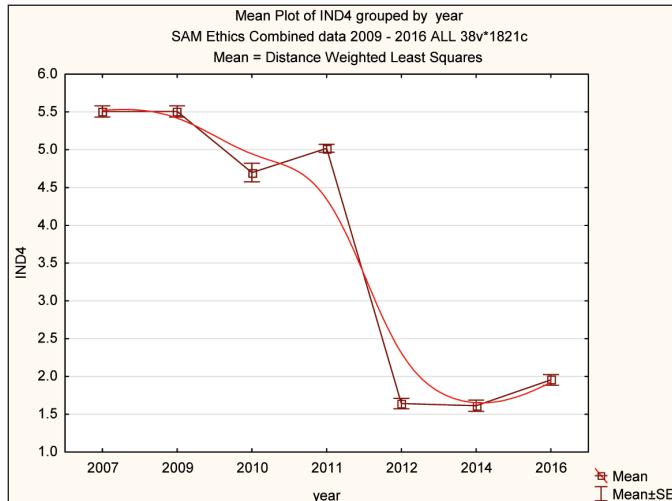
Beide scenario's drie en vier spreek oneerlike gedrag aan om onverdiende kortings of voordele te kry deur te jok oor ouderdom (Sien Figure 3 en 4).

Scenario 3: Jok oor eie ouderdom om afslag te kry

Figuur 3: Etiese houdings rondom eie ouderdom om afslag te bekom

Scenario 4: Jok oor kinders se ouderdom om ouderdomsbeperkings te oorkom en/of afslag te kry

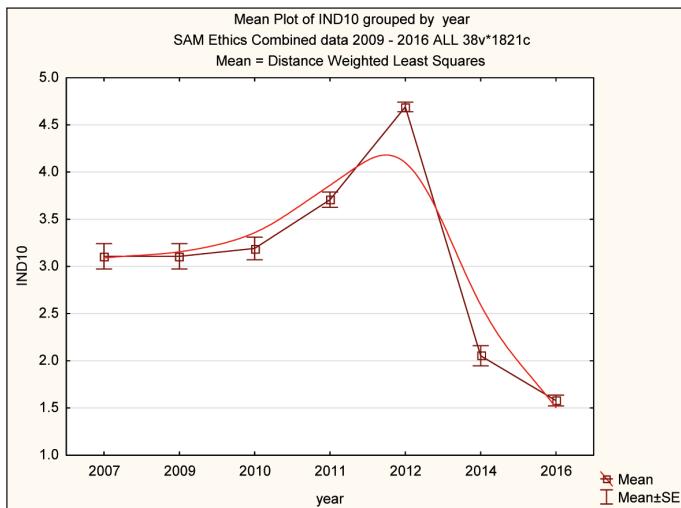

Figuur 4: Etiese houdings rondom kinders se ouderdom om afslag te bekom

In die verlede is leuenagtige gedrag oor ouerdom as aanvaarbaar beskou, maar die houdings het skerp gedaal en is tans neutraal ten opsigte van afslag, maar onaanvaarbaar as dit kom by die ouerdom van die kinders. Duidelik is die respondenten nou meer sensitief om kinders se ouerdom valslik in te span tot eie gewin.

Scenario 5: Jok oor die prys van mededinger en beding so afslag op huishoudelike goedere

Dié scenario ondersoek die gebruik om ongeverifieerde prys van mededingers aan 'n handelaar te stel om verdere afslag te beding.

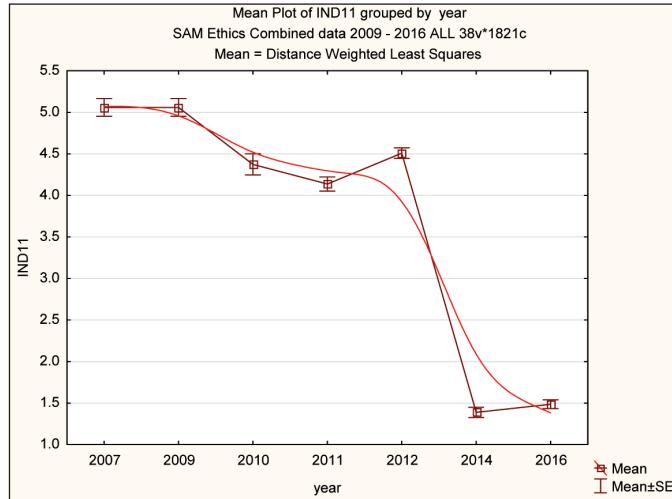

Figuur 5: Etiese houdings teenoor prysbedinging

In hierdie scenario word die gebruik van vals prysverwysings om afslag te bekom as onaanvaarbaar beskou. Sedert 2007 tot en met 2011 was die verskille marginaal en dui hoofsaaklik neutrale etiese houding aangaande dié metode om aankope te doen. In 2012 dui die respondenten aan dat dit wel aanvaarbaar is om op so'n wyse 'n beter prys te beding, maar teen 2016 het die respondenten sterk gevoel dat die metode nie meer aanvaarbare gedrag voorstel nie.

Scenario 6: Gebruik produk-afslag-koepons om afslag op aankope te kry al is die spesifieke produk nie gekoop nie.

Hier word beide die etiese gedrag van die kliënt en die kassier beoordeel. Indien die kassier die koepon neem as afslagbewys, wetend dat die spesifieke produk nie in die kruidenierswaremandjie is nie, tree hy of sy ook onaanvaarbaar op. Die scenario poog egter om te bepaal hoe die kliënt daaroor voel en of die koepon wel aangebied word vir afslag aan die kassier.

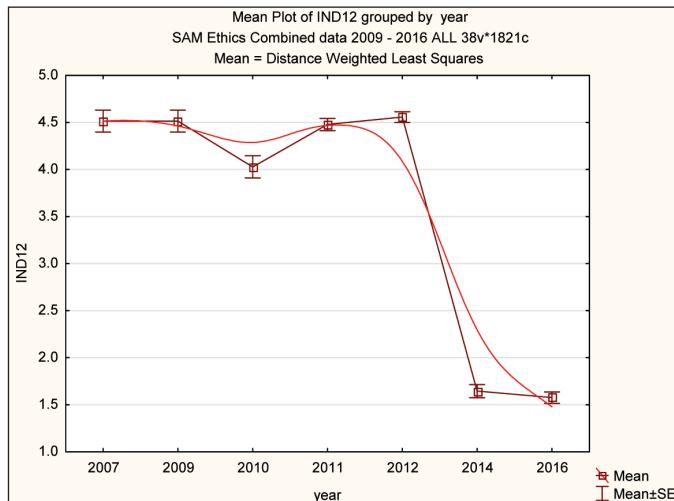

Figuur 6: Etiese houdings teenoor koepon-misbruik

Die tendens is duidelik; vanaf 2007 tot 2012 is hierdie onaanvaarbare gedrag deur kliënte as heeltemal aanvaarbaar beskou en het tellings tussen 4 en 5 aangedui dat hulle sterk voel dat dit aanvaarbaar is om enige koepon in te dien vir afslag al word die gespesifieerde produk nie gekoop nie. In 2014 was daar egter 'n sterk ommeswaai in houdings en het die respondentie aangedui dat dit nie aanvaarbaar is om dit te doen nie. Die 2016-respondente handhaaf hierdie positiewe neiging dat die gedrag onaanvaarbaar is.

Scenario 7: Jok oor kwaliteit en waarde van die items wat jy verkoop tydens 'n straatverkoping

Hierdie scenario beoordeel die eerbaarheid van die eienaar tydens verkoop van oorskot-huisraad of ander huishoudelike items. Uiteraard is sulke items gebruikte items en kopers is afhanklik

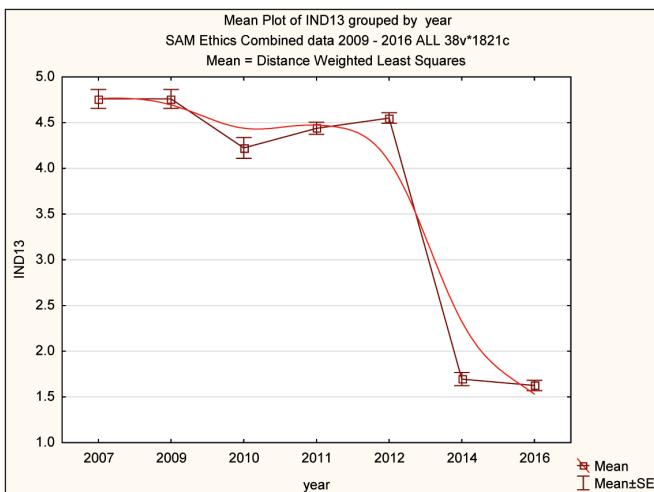
Figuur 7: Etiese houdings teenoor onmiddellike gemeenskap

van die eienaar om die geskiedenis en toestand van die items te bepaal. Oneerlikheid hier dui verder op bereidwilligheid om die gemeenskap waarin die eienaar bly, om die bos te lei vir eie gewin.

Weereens dui die tendens dat dié eens aanvaarbare gedrag na 2012 beskou word as onaanvaarbaar. Die positiewe neiging in etiese houding en die stawende gedragskurwe dui aan dat die respondentie dit as sterk onaanvaarbaar vind om jouself te verryk ten koste van jou onmiddellike gemeenskap.

Scenario 8: Verskaf vals of misleidende inligting in markopnames

In dié scenario word die eerlikheid of aanvaarbare gedrag gemeet ten opsigte van inligting wat verskaf word. Belangrik is die aspek dat die respondent hier geen voordeel ontvang of prysgee deur óf akkurate- óf vals inligting te verskaf nie. Daar is dus geen persoonlike motivering betrokke nie.

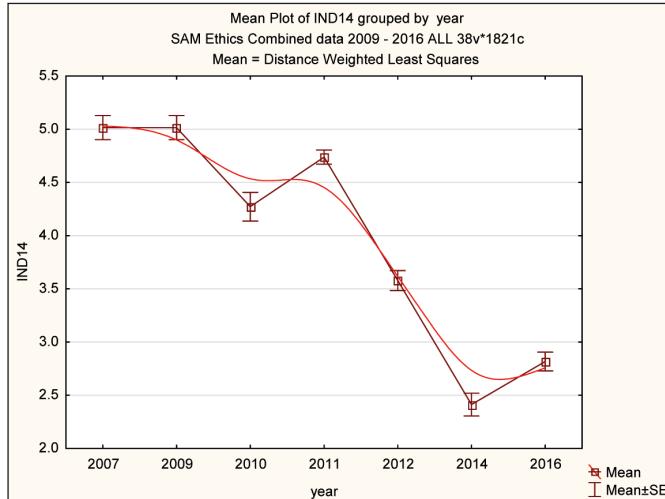

Figuur 8: Etiese houdings teenoor markinligting

Die tendens hier volg die neiging wat deur die vorige scenario's aangedui is; die gedrag is aanvaarbaar in 2007, maar in 2014 het die respondentie begin aandui dat dit nie aanvaarbaar is om vals inligting tydens markopnames te verskaf nie.

Scenario 9: Koop klere op sig, dra dit vir spesiale geleentheid, maar gaan gee dit dan terug

Die onaanvaarbare gedrag om klere te "koop" met die doel om dit die volgende dag terug te neem nadat dit gedra is na daardie spesiale geleentheid toe, is al jare lank 'n kopseer vir boetiekeienaars.

Figuur 9: Etiese houding teenoor onregmatige gebruik van ander se besittings

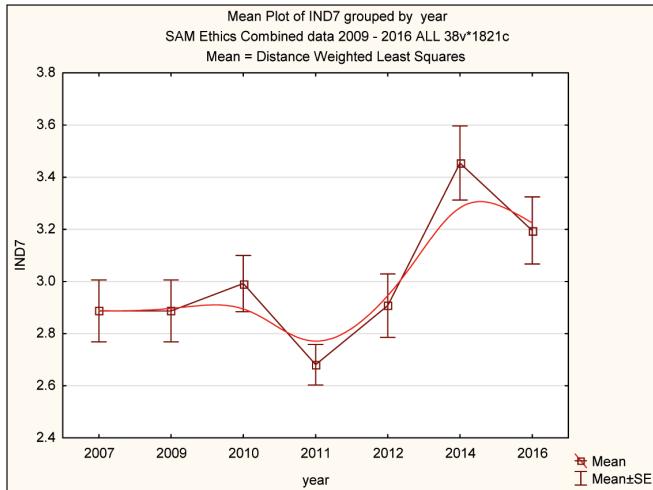
Ongelukkig het die respondentie eers teen 2011 begin besef dat hierdie gedrag onaanvaarbaar is. Hier toon die tendens 'n stadige jaarlikse positiewe neiging na meer aanvaarbare gedrag. Tog is die telling van 2016 naby aan 3, wat marginaal beter is as die neutrale middelpunt op die skaal. Dit is kommerwekkend aangesien sulke onaanvaarbare gedrag sterker verdoem behoort te word, veral gesien in die lig van wie die respondentie is. As bestuurders van ondernemings behoort hulle te besef dat ondernemings finansiële skade ly weens hierdie gedrag.

Kategorie 2: Destydse aanvaarbare etiese houdings wat nog steeds aanvaarbaar is

Slegs twee scenario's behoort tot hierdie kategorie, waar die scenario in 2007 as onaanvaarbaar geag is (met tellings onder die middelpunt van 3.5), en wat deur die jare getoon het dat dit steeds in 2016 as onaanvaarbaar bestempel kan word.

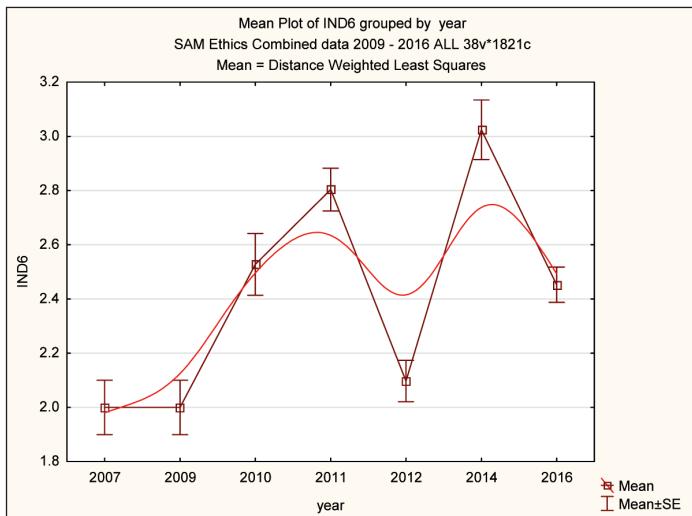
Scenario 10: Besoek 'n handelaar herhaalde kere om die winskopie te herhaal aangesien daar 'n beperking op die aantal items per persoon is.

In teenstelling met die tendens van die scenario's in die eerste kategorie, toon hierdie scenario 'n opwaartse neiging en dui op 'n onaanvaarbare etiese houding teenoor die uitbuit van skuiwergate tot eie gewin. Die beginpunt is egter laag wat daarop dui dat die bestuurders 'n sterk etiese houding teenoor dié scenario openbaar. Hierdie houding is egter stadig maar seker aan die verswak. Dit bly steeds onder die middelpunt van 3.5 (dus is die houding steeds eties aanvaarbaar). Dit is egter bemoedigend dat die tendens effens in 2016 gedaal het tot 'n meer aanvaarbare etiese houding in die scenario.

Figuur 10: Etiese houdings om voordeel uit skuiwergate te trek

Scenario 11: Gebruik 'n gemagtigde handelaar om produkinligting en advies in te win, maar bestel dan die produk aanlyn

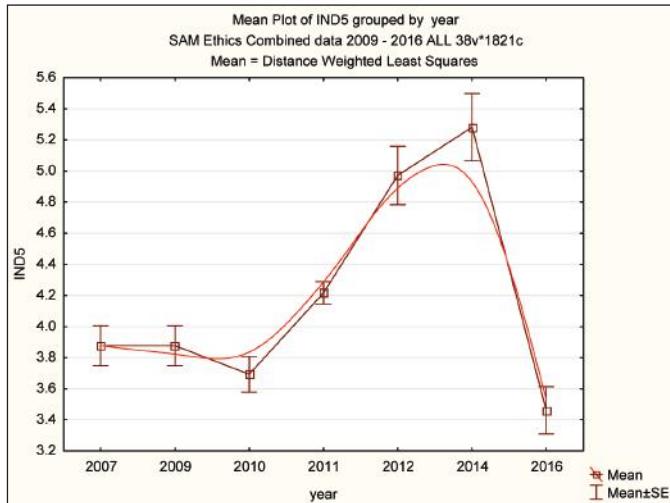
Figuur 11: Etiese houdings teenoor handelaars

In hierdie scenario word die handelaar gebruik om die nodige produkinligting te bekom voor die produk aangekoop word. Aanvanklik is hierdie scenario as sterk onaanvaarbaar beskou, maar die tendens is duidelik dat meer bestuurders minder sterk voel dat dit onaanvaarbaar is om wel inligting by die handelaar te bekom en dan die produk elders aan te koop. Die tellings duif steeds daarop dat die scenario onaanvaarbare gedrag voorstel, selfs in 2014 waar die telling na aan die middelpunt neig. Daar is egter 'n meer eties aanvaarbare houding in 2016 aangeteken, wat die opwaartse neiging stuif. Toekomstige navorsing sal egter die nuwe afwaartse tendens moet staaf.

Kategorie 3: Destyds onaanvaarbare etiese houding wat steeds onaanvaarbaar is of selfs verder onaanvaarbaar neig

In hierdie kategorie word die een scenario voorgehou wat in 2007 as aanvaarbaar geag is (met 'n telling bo die middelpunt van 3.5), en wat deur die jare getoon het dat die etiese houdings steeds as onaanvaarbaar bestempel kan word.

Scenario 12: Koop 'n item wat duidelik verkeerd geprys, is teen die laer prys

Figuur 12: Etiese houdings teenoor handelaarsfoute

Die aankoop van items teen duidelik verkeerd gemerkte prys is as aanvaarbaar geag, en selfs as meer aanvaarbare gedrag tot in 2014. Dit dui duidelik dat die respondentie 'n houding handhaaf van eie gewin indien handelaars foutiewe pryse sou aanbring op items. In 2016 het die respondentie egter neutraal op die scenario reageer.

GEVOLGTREKKINGS EN SAMEVATTING

Die longitudinale studie toon dat 10 van die 12 scenario's aandui dat die respondentie meer krities is ten opsigte van die gepaardgaande gedrag. Waar hulle verskeie scenario's in 2007 aanvaarbaar gevind het, voel hulle nou dat die gedrag onaanvaarbaar is. Sodoende word die volgende gevolgtrekkings gemaak:

- Die ooreenstemmende groep respondentie in 2016 is meer krities as hul voorgangers in 2007 teenoor die scenario's wat gestel is. Gedrag wat in 2007 aanvaarbaar geag is, is nie meer aanvaarbaar in 2016 nie.
- Daar het 'n duidelike verskuiwing in gedragsbeoordeling gekom tydens ongeveer 2012. Verskeie van die beoordelings oor die aanvaarbaarheid al dan nie van die scenario's het daadwerklik verander.
- Die positiewe tendens na meer aanvaarbare gedrag dui aan dat die respondentie van 2016 'n sterker etiese houding handhaaf as hul voorgangers in 2007.

Betreffende die groeiende onaanvaarbare etiese gedrag in Scenario 12 het daar tog in 2016 'n draaipunkt gekom en het die respondentie die scenario meer krities beoordeel. Hulle dink egter steeds nie dat dié scenario verkeerde gedrag voorstel nie.

Een scenario het onveranderd gebly. Die gebruik om 'n handelaar te besoek, advies in te win en selfs van demonstrasies gebruik te maak waarna die identiese produk aanlyn bestel word, was sedert 2007 onaanvaarbaar.

Die studie is belangrik omdat dit dien as 'n barometer vir die besigheidsetiek-atmosfeer waarin die hedendaagse bestuurder in Suid-Afrika funksioneer. Houdings is 'n belangrike dryfveer van gedrag, en positiewe etiese houdings behoort dus tot beter etiese bestuursbesluite en gedrag te lei. Metings van houdings kan dus belangrik wees indien gedragsmodifikasie op die spel kom om die Suid-Afrikaanse bestuurders tot beter etiese besigheidsgedrag aan te spoor.

BEPERKINGS VAN DIE STUDIE

Hierdie studie meet die kritiese beoordelings van gedrag soos daargestel deur die scenario's wat geformuleer is. Sodoende kan die respondentie se houdings teenoor etiese gedrag bepaal word. Die studie het egter belangrike beperkings, naamlik dat dit nie aandui wat die gedrag van die respondentie is nie. Byvoorbeeld, die studie dui wel aan dat die respondentie krities staan teenoor aanlyn aankope nadat 'n handelaar besoek is en produk-inligting so bekom is, maar die studie bepaal nie of die respondent oneties optree en die praktyk beoefen nie (wetende dat dit verkeerd is).

BIBLIOGRAFIE

- Abratt, R., Nel, D. & Higgs, N.S. 1992. An examination of the ethical beliefs of managers using selected scenarios in a cross-cultural environment. *Journal of Business Ethics*, 11:29-35.
- Akrani, G. 2011. *What is business ethics?* <http://kalyan-city.blogspot.co.za/2011/09/what-are-business-ethics-meaning.html> [10 Mei 2016].
- Bisschoff, C., Fullerton, S. & Botha, C. 2008. *Examining the ethical predisposition of the next generation of graduates in the Republic of South Africa*. Proceedings of the 2nd International Business Conference, Leadership and sustainable development, BSPN, Port Elizabeth, RSA (28-29 August).
- Bisschoff, C.A. & Lotriet, R.A. 2012. Factor identification in managerial ethics. *African Journal of Business Management*, 6(43):10741-10749.
- Bisschoff, C.A. & Moola, A.I. 2015. 'n Vereenvoudigde model om handelsmerklojaliteit van vinnig-bewegende gebruiksgoedere te meet. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 55(4):652-664.
- Bisschoff, C.A., Fullerton, S. & Moore, D. 2005. Examining the ethical predisposition of the next generation of business leaders in China and the Republic of South Africa. *South African Journal for Economic and Management Sciences*, 11(2):157-171.
- Bhuiyan, M.Z.A. 2018. *Developing countries are suffering from different types of problems. What are those and why they are there*. https://www.researchgate.net/post/What_are_the_basic_problems_of_a_developing_country_Political_instability_Crime_in_the_administration_Bureaucracy_of_the_donors_or_Mismanagement [10 Junie 2018].
- Craven, P. & Bisschoff, C.A. 2011. 'n Vergelykende studie van etiese persepsies tussen bestuur en werknemers binne die produksieafdeling van 'n multinasionale landboumaatskappy. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 51(3):354-372.
- De Klerk, D. 1996. *Stewardship in the economic and management sciences*. Potchefstroom: University Press.
- Dictionary.com. 2017. <http://www.dictionary.com/browse/business-ethics> [12 Julie 2017].
- Eyewitness News. 2018. *How did Markus Jooste fool Steinhoff investors?* <http://ewn.co.za/2018/06/12/listen-how-did-markus-jooste-fool-steinhoff-investors> [10 Junie 2018].
- Field, A. 2009. *Understanding statistics using SPSS*. London: Sage.

- Fullerton, S. 1993. The *Ethical predisposition of our next generation of business and community leaders*. Proceedings of the Atlantic Marketing Association, Roberta Good, ed. (March), 317-323.
- Fullerton, S. & Bisschoff, C.A. 2013. *Ethical predisposition of business students: using the results from 12 countries to compare attitudes in six continents*. 7th International Business conference. Mahé, Seychelles, pp. 1-18.
- Fullerton, S., Bisschoff, C.A. & Fields, Z. 2017. *A look at the ethical predisposition of future South African Business leaders regarding potential misbehavior on both sides of the buyer-seller dyad*. Proceedings of the Society for Marketing Advances conference. Louisville, KY, pp. 114-126.
- Fullerton, S. & Neale, L. 2008a. Comparing the ethical predisposition of university students in five English-speaking countries: an examination of 14 questionable business practices. *Association of Marketing Theory and Practice*, 17:144-152.
- Fullerton, S. & Neale, L. 2008b. Comparing the ethical predisposition of university students in five English-speaking countries: an examination of 14 questionable consumer actions. *Society of Marketing Advances*, 51:193-194.
- Global Corruption Report. 2017. *The 2017 Global Corruption Report: South Africa*. http://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016#table [15 July 2017].
- Gordhan, P. 2017. *National Budget Speech*. <http://www.gov.za/speeches/minister-pravin-gordhan-2017-budget-speech-22-feb-2017-0000> [15 July 2017].
- Healy, P.M. & Palepu, K.G. 2003. The fall of Enron. *Journal of Economic Perspectives*, 17(2):3, Spring.
- Imandin, L. 2014. Developing a conceptual framework to analyse engagement and disengagement in the workplace. Potchefstroom: North-West University (Thesis – PhD).
- McDonald, C. 2017. Business ethics. <http://www.businessethics.ca/definitions/business-ethics.html> [15 July 2017].
- McNichols, C. & Zimmerer, T. 1985. Situational ethics: an empirical study of differentiators of student attitudes. *Journal of Business Ethics*, 4:175-180.
- Naidoo, K. 2011. *Stress management and its impact on work performance of educators in public schools in KwaZulu-Natal*. Potchefstroom: North-West University (Proefschrift – PhD).
- Nel, D., Pitt, L. & Watson, R. 1989. Business ethics: defining the twilight zone. *Journal of Business Ethics*, 8:781-791.
- Palich, L.E., Neubert, M.J. & McKinney, J.A. 2016. Ethical attitudes of business professionals in China and the United States: same or different? *The Journal of Business Inquiry*. <http://www.uvu.edu/woodbury/jbi/volume15/> [15 July 2017].
- Peterson, R.A. 2001. On the use of college students in social science research: insights from a second-order meta-analysis. *Journal of Consumer Research*, 28:450-461.
- Phau, I. & Kea, G. 2007. Attitudes of university students toward business ethics: a cross-national investigation of Australia, Singapore and Hong Kong. *Journal of Business Ethics*, 72:61-75.
- Post, J.E., Lawrence, A.T. & Weber, J. 2002. *Business and Society: Corporate Strategy, Public Policy, Ethics*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Rapule, S., Bisschoff, C.A. & Botha, C.J. 2013. *Changes measured in the ethical predisposition of the next generation of business leaders in the Republic of South Africa: 2007 versus 2011*. 7th International Business conference. Mahé, Seychelles, pp. 19-30.
- Tse, A. & Au, A. 1997. Are New Zealand business students more unethical than non-business students? *Journal of Business Ethics*, 16(4):445-450.
- Wyld, D. & Jones, C. 1997. An empirical look at the use of managerial and non-managerial student subjects for inquiries into ethical management. *Management Research News*, 20(9):18-30.
- Zin, R.M. 2013. Business ethical orientations among management students: a comparative study of two countries. *Journal of American Academy of Business*, 18(2):297-302.

Sanlam-amptenare uit die volk gebore om die volk te dien?

Sanlam officials born from the volk to serve the people?

WYNAND BEUKES¹

Vryskutnavorser

Kaapstad

E-pos: wbeukes@absamail.co.za

Wynand Beukes

Anton Ehlers

ANTON EHLERS

Departement Geskiedenis

Universiteit Stellenbosch

E-pos: aehl@sun.ac.za

Grietjie Verhoef

GRIETJIE VERHOEF

Ekonomiese, Sake- en Rekeningkundige Geskiedenis

Universiteit van Johannesburg

E-pos: gverhoef@uj.ac.za

WYNAND BEUKES was hoofsubredakteur van *Die Burger* en bestuurder, nuusbrieue en taal-diens van Sanlam. Hy het in 2011 sy MA (“Dorpsondernaam: ’n kultuurhistoriese ondersoek na die dambouersgemeenskap wat aan die einde van die 19de eeu op Tafelberg ontstaan het”) en in 2017 sy PhD (“Van Afrikanerkultuur tot Korporatief: die geskiedenis van Sanlam se Hoofkantoor personeelkorps, 1918-2008”) aan die Universiteit van Stellenbosch verwerf. Hy doen tans navorsing oor Kaapstad se geskiedenis.

WYNAND BEUKES was chief subeditor of *Die Burger* and manager, newsletters and language service at Sanlam. In 2011 he obtained his MA (“Dorpsondernaam: ’n kultuurhistoriese ondersoek na die dambouersgemeenskap wat aan die einde van die 19de eeu op Tafelberg ontstaan het”) and in 2017 his PhD (“Van Afrikanerkultuur tot Korporatief: die geskiedenis van Sanlam se Hoofkantoor personeelkorps, 1918-2008”) at the University of Stellenbosch. At present, he does research into the history of Cape Town.

¹ Wynand Beukes is ’n vryskutnavorser in Kaapstad en hierdie artikel is verwerk uit die proefskerif waarmee hy in Desember 2017 die graad PhD aan die Departement Geskiedenis van die Universiteit van Stellenbosch verwerf het. Sy promotores was dr. Anton Ehlers, Voorsitter van die Departement Geskiedenis aan die Universiteit van Stellenbosch, en prof. Grietjie Verhoef, Ekonomiese, Sake- en Rekeningkundige Geskiedenis, Universiteit van Johannesburg.

<p>ANTON EHLERS is 'n dosent in die Departement Geskiedenis aan die Universiteit Stellenbosch en spesialiseer in Sakegeskiedenis. Hy beskik oor 'n doktorsgraad in Geskiedenis. Sy fokus is op finansiële instellings, klerekleinhandel en entrepreneurship. Hy het reeds verskeie artikels oor trustmaatskappye en eksekuteurskamers, klerekleinhandelaars soos Pep Stores, entrepreneurs soos Renier van Rooyen en niewinsgewende finansiële instellings soos die Helpmekaar Studiefonds, die lig laat sien. Sy mees onlangse publikasie is 'n monografie: <i>Die Kaapse Helpmekaar c.1916-c.2014. Bemiddelaar in Afrikaner opheffing, selfrespek en respektabilitet</i>.</p>	<p>ANTON EHLERS is a lecturer in the History Department at Stellenbosch University. He has a doctorate in History. His focus is on financial institutions, clothing retail and entrepreneurship. He has already published several articles on trust companies and boards of executors, clothing retailers such as Pep Stores, entrepreneurs such as Renier van Rooyen and not-for-profit-financial institutions such as the Helpmekaar Study Fund. His most recent publication is a monograph: <i>Die Kaapse Helpmekaar c.1916-c.2014. Bemiddelaar in Afrikaner opheffing, selfrespek en respektabilitet</i>.</p>
<p>GRIETJIE VERHOEF is Professor in Ekonomiese, Sake- en Rekeningkundige Geskiedenis aan die Universiteit van Johannesburg. Sy het bydraes gelewer tot die publikasie van 16 boeke en twee monografieë oor besigheid en versekering. Haar navorsingsfokus behels die ekonomiese, sake- en versekeringsgeskiedenis van Suid-Afrika. Voltooide en huidige navorsingsprojekte dek die ontwikkeling van finansiële instellings in Afrika en Suid-Afrika, vrywillige spaarorganisasies, koloniale ekonomiese groei en die ontwikkeling van die versekeringsbedryf. Haar mees onlangse publikasie is <i>The History of Business in Africa. Complex discontinuities to emerging markets</i>. (Springer, November 2017 ISBN 9783319625652). 'n Verdere publikasie op die pers is <i>The power of your life. The Sanlam century of insurance empowerment, 1918-2018</i>. Oxford: Oxford University Press.</p>	<p>GRIETJIE VERHOEF is Professor in Accounting, Economic and Business History, at the University of Johannesburg. She published contributions to 16 books and two monographs on business and insurance. Her research specialisation comprises the Economic, Business and Accounting History of South Africa. Completed research projects include studies on the development of corporate business in South Africa and Africa, spanning the development of financial institutions in Africa and South Africa, voluntary savings organisations, colonial economic growth, and the development of the insurance industry. Her latest publication is: <i>The History of Business in Africa. Complex discontinuities to emerging markets</i>. (Springer, November 2017 ISBN 9783319625652). Forthcoming: <i>The power of your life. The Sanlam century of insurance empowerment, 1918-2018</i>. Oxford: Oxford University Press.</p>

ABSTRACT

Sanlam officials born from the volk to serve the people?

The South African life assurance company, Sanlam, was established in 1918 as a direct result of Afrikaner ambitions. This ethnic nationalism was inspired by the advances of the Afrikaans language movement and the formation of the National Party (NP) in 1914 as a political home to many Afrikaners. An objective with the establishment of Sanlam as a life assurance company was the economic empowerment of Afrikaners in South Africa. Economic upliftment was the goal. From the beginning, the company was known principally as an Afrikaans institution focusing on Afrikaner interests. Sanlam wanted to establish itself as a South African establishment rendering a service to the entire South African community. That vision made business sense – a successful enterprise in the South African market that also contributed to Afrikaner empowerment. The question is whether that focus resulted in the company relying on an exclusive Afrikaans-speaking NP supporter base in its staff composition. This question is raised especially in view of Sanlam's Afrikaans slogan at that time: "Uit die volk gebore om die volk te dien". The interpretation of the meaning of the word "volk" is contrasting. Afrikaners of that period

understood the word as referring to the Afrikaner people. “Volk” is translated into English as “people” or “nation”. The slogan therefore reads as follows in English: “Born from the people to serve the people” – implying a wider involvement than only the Afrikaners.

Pronouncements of Afrikaner politicians contributed to this confusion of tongues. The Afrikaner leader JBM Hertzog, for instance, on the one hand considered the concept “Afrikaners” to include Afrikaans and English speakers. On the other hand, he maintained that the two groups perhaps will be united somewhere in the future. Sanlam leaders’ views in this regard varied between a reference to the “Afrikaans-speaking section” of the “Afrikanervolk” and a statement that the company is a truly Afrikaans national institution in the broadest interpretation of the word. Another reference in this regard is the view that Sanlam had developed from service to the section of the population from which it originated and that the staff members are in the service of the Afrikanervolk. Regardless of all the rhetoric, business sense played the determining role eventually. The company indeed saw the light of day with three non-Afrikaners as staff members in its midst. Two Scotsmen occupied senior positions in the new company and a Jewish woman assisted the personnel in the correct use of business Afrikaans. During the establishment years, a number of English-speakers were appointed. However, the staff overwhelmingly remained Afrikaans-speaking. Despite or perhaps as a result of the disparate interpretation of the company slogan, non-Afrikaners were involved in the company from the beginning as well as a senior Afrikaans staff member who openly exhibited his support for a party other than the NP. Although a minority by far, they were accepted as normal staff members. From the preceding analysis it turns out that the Sanlam slogan retrospectively can be rephrased as “Mainly, but not completely born from the Afrikaner people to serve the South African nation”.

KEYWORDS: Life assurance company, staff, Afrikaners, Afrikaans, nationalism, economy, English speakers, upliftment, confusing views

TREFWOORDE: Lewensversekeringsmaatskappy, personeel, Afrikaners, Afrikaans, nasionalisme, ekonomiese, Engelssprekendes, opheffing, verwarrende uitsprake

OPSOMMING

Die Suid-Afrikaanse lewensversekeringsmaatskappy Sanlam het in 1918 die lewenslig aanskou te midde van verskeie verweefde ekonomiese, politieke en maatskaplike faktore wat meegewerk het om ’n taamlik stewige stigtingstydperk vir die jong maatskappy te verseker. Op politieke gebied was die stigting aan die opwelling van Afrikanernasionalisme gekoppel (Koen 1986:60-68; Le Roux 1953:128; Scannell 1968:11). Dié nasionalisme het gepaardgegaan met die stigting van die Nasionale Party (NP) in 1914. Die volksgevoel het ontstaan uit die benarde maatskaplike posisie waarin talle Afrikaners hulle ná die Anglo-Boereoorlog bevind het. Afrikanerleiers het besef dat opheffing slegs moontlik was indien Afrikaners ook ’n aandeel in die sakewêreld verwerf. Dié wete, tesame met die sukses van die Helpmekaarbeweging en die gaping in die bestaande versekeringsbedryf in Suid-Afrika vir ’n lewensversekeringsmaatskappy veral gemik op Afrikaners, het regstreeks tot die stigting van Sanlam gelei. Die maatskappy was hoofsaaklik aanvanklik op die Afrikanermark gemik, maar het uit die staanspoor die hele Suid-Afrikaanse mark bedien. Dit het sakesin gemaak – ’n suksesvolle onderneming in die Suid-Afrikaanse mark wat sy besigheidsfokus direk mik op ’n segment van die samelewing wat grotendeels buite die versekeringsmark gestaan het, en wat terselfdertyd kon bydra tot Afrikaneropheffing.

Die vraag wat in hierdie artikel beantwoord word, is in hoeverre dié voorafvermelde konteks en ook veral die Sanlam-slagspreuk “Uit die volk gebore om die volk te dien” in die aanstelling van die eerste amptenare weerspieël is. Het die maatskappy net op wit Afrikaanssprekende NP-ondersteuners staatgemaak om op dreef te kom? Was daar dus genoeg sakekundigheid in eie geledere om dié nuwe Afrikaner-wa deur die eerste drif te kry?

1. INLEIDING

’n Maatskappy se organisasiekultuur beskik oor ’n kragtige kapasiteit om die omvattende of veel-dimensionele verlede van die konteks waarbinne dit tot stand gekom het, te weerspieël. Navorsing oor die geskiedenis van Sanlam se Hoofkantoorpersoneelkorps (Beukes 2017) het dit onderstreep. In Sanlam se geval het die vestiging, ontwikkeling en verandering van die organisasiekultuur ’n terugspieëling gebied van gebeure wat Suid-Afrikaners in ’n mindere of meerder mate beïnvloed het – van die omvangryke gevolge van byvoorbeeld die beleid van rasseskeiding en die nuwe politieke bedeling ná 1994 tot kortstondige ervarings van onder meer enger kulturele gedrag, soos kleredrag en maatskappy-uitstappies. Die wel en wee van Suid-Afrika se verlede sedert 1918 is dus deur die organisasiekultuur vergestalt. Daar is vir lank vasgeklou aan die wanvoorstelling dat Sanlam eksklusief Afrikaans was en slegs die belang van Afrikaners en die bevordering van Afrikanernasionalisme op die hart gedra het (Freschi 2009; O’Meara 1983). Hierdie artikel ondersoek krities die “Suid-Afrikanisme” van Sanlam se aanvangsjare soos vergestalt in die stigtingspersoneelkorps.

Die navorsing oor wie Sanlam se personeel tydens die stigtingsjare was, is gegrond op die Amerikaanse navorser en skrywer Edgar H Schein se teorie dat kultuurvestiging onder meer deur gedeelde ondervinding tot stand kom, maar dat dit die stigters is wat dié proses van stapel stuur deur hul oortuigings, waardes en aannames uit die staanspoor te laat geld. Dié gedeelde ondervinding lei daar toe dat ’n kerngroep tot stand gebring word wat ’n gemeenskaplike doel en visie met die stigters deel. Almal in dié groep glo dat maatskappystigting ’n goeie gedagte is en dat dit die moeite werd was om die vereiste tyd, geld en energie daaraan te bestee (Schein 2004:225-227).

Verskeie ander navorsers soos Mats Alvesson meld in dié verband dat maatskappystigters grootliks personeel kan beïnvloed – in so ’n mate dat latere bestuurders vasgevang is deur sekere tradisies en ’n sekere soort werksmag en dit baie moeilik kan verander. Dié rationele aanvaarding van oortuigings verander in emosionele identifikasie met waardes wat uiteindelik heilige koeie word (Alvesson 1994:20,82).

Schein se standpunt oor die maatskappystigters se rol in kultuurvorming is aangewend om vroeë oor Sanlam in dié verband te beantwoord, byvoorbeeld op welke wyse die stigters se sienswyses die maatskappy se indiensnemingsbeleid beïnvloed het. Op grond hiervan is ’n ontleiding gedoen van die Sanlam-slagspreuk “Uit die volk gebore om die volk te dien”. Dit is nie bekend wanneer die slagspreuk geskep is nie, maar dit word vanaf 1929 in dokumentasie vermeld (SA, 5/2/1, Jaarverslae en -vergaderings, 11/12/1929).

Die slagspreuk word vir die doel van hierdie artikel terugskouend ontleed om te bepaal of net persone binne die kring van die Afrikanervolk by die maatskappystigting en -vestiging betrokke was. Die vraag wat hieruit voortspruit, is wat met die woord “volk” geïmpliseer is – slegs Afrikaanssprekende witmense of het dit ook Engelssprekende witmense of mense van kleur ingesluit? In hierdie studie word gefokus op hoe leiers in Afrikanergeledere asook Sanlam se bestuur hulle hieroor uitgespreek het. Die maatskappy se uitsprake in byvoorbeeld voorsittersverslae word ontleed. As agtergrond was publikasies soos onder meer *Uit die volk*

gebore: Sanlam se eerste vyftig jaar (Scannell 1968:3-15) en *Dr. Tinie Louw – 'n Kykie in die Ekonomiese Geskiedenis van die Afrikaner* (Bezuidenhout 1969:49-62) van waarde om die konteks te verstaan.

2. DIE POLITIEKE EN SOSIO-EKONOMIESE KONTEKS TYDENS DIE STIGTINGSJARE

Van 1899 tot 1902 was Groot-Brittanje en die twee Boererepublieke in die Anglo-Boereoorlog betrokke. Die republieke is vernietigend verslaan. Burgers van die republieke is as krygsgevangenes aangehou, vroue en kinders het groot lyding in konsentrasiekampe ervaar en plase is verwoes. Dit het tot gevolg gehad dat die Afrikaners die 20ste eeu binnegegaan het met 'n gevoel van pessimisme en doelloosheid. Die materiële vernietiging tydens die oorlog het plattelandse Afrikaners in armoede gedompel. Hulle is beskryf as verslane, onderworpe, vernederde en verarmde mense. In die eerste drie dekades van die 20ste eeu het die Afrikaners op groot skaal hul plase verlaat as gevolg van dié uitgebreide landelike verarming. Hul verstedeliking is beskryf as 'n snelle, chaotiese en meestal traumatische proses wat verdere verarming en maatskaplike nood teweeggebring het. Dit was 'n maatskaplike en ekonomiese krisis. Teen 1930 was 41 persent van Afrikaners reeds verstedelik teenoor twee tot drie persent in 1890 (Bezuidenhout 1969:37; Giliomee 2004:274-275; Giliomee & Adam 1981:108-110; Grobbelaar 1974:168-169; Joubert 1972:7-21; Pretorius 2012:189-190; Van Jaarsveld 1981:14).

Alle Afrikaners was egter nie verarm nie. Veral in en rondom Kaapstad was invloedryke Afrikaners suksesvol in die landbou en sakelewe. Dié welgestelde Afrikaners het hulle beywer vir die ekonomiese en opvoedkundige bevordering van hul mede-Afrikaners (Pretorius 2012:464). Dit, tesame met ander doelbewuste pogings vanuit eie geledere om deur etniese mobilisering en die bevordering van Afrikanernasionalisme hul posisie op kulturele, politieke en ekonomiese gebied te verbeter, het in die tweede dekade van die eeu daar toe meegewerk dat die wiel stadic maar seker vir Afrikaners begin draai het.

Wat kultuur betref, was die opkoms van die Afrikaanse taal vir Afrikaners 'n element waaromheen gemobiliseer kon word. Afrikaans-Hollands is byvoorbeeld in 1914 as taalmedium in sekere skole aanvaar en in 1919 is Afrikaans as amptelike taal van die Nederduitse Gereformeerde Kerk erken. Ten opsigte van die politiek het nasionaalgesinde Afrikaners vanaf 1914 'n politieke tuiste in die nuutgestigde NP gevind ná die skeuring met die regerende Suid-Afrikaanse Party (SAP) – hoofsaaklik vanweë laasgenoemde se rekonsiliasepoltiek teenoor Groot-Brittanje en wit Engelssprekendes in Suid-Afrika. In dieselfde jaar het sommige Afrikaners met geweld gerebelleer teen die regering se besluit om aan Groot-Brittanje se kant aan die Eerste Wêreldoorlog deel te neem. Die Rebelle is onderdruk en swaar boetes is aan die rebelle opgelê. Hulle sou nooit dié las kon dra nie en is deur ruïnering in die gesig gestaan. 'n Beroep is op Afrikaners gedoen om deur middel van die Helpmekaarfonds tot die rebelle se redding te kom. Veral nasionaalgesinde Afrikaners het die wekroep ter harte geneem en in die periode 1915–1917 is alle rebelleskuld gedelg. Hierdie poging het tot die besef geleid dat die Afrikaners, ten spyte van die armoede in hul geledere, oor 'n kapitaalkragtigheid beskik het wat deur samewerking doeltreffend gemobiliseer sou kon word (Bezuidenhout 1969:7-8; Pretorius 2012:288-289; Scannell 1968:11).

In 1915 het nasionaalgesinde Afrikaners 'n spreekbuis gekry met die verskyning van die dagblad *De Burger* in Kaapstad. Baie probleme is ondervind om die nodige kapitaal onder Afrikaners vir dié projek bymekaar te maak, want daar was 'n element van wantroue in die sakevernuf van mede-Afrikaners. Hierdie opvatting en die haglike maatskaplike toestand van

soveel Afrikaners, het 'n besef van ekonomiese onmag onderstreep. 'n Besef het gou onder Afrikanerleiers posgevat dat hulle ook 'n aandeel moet kry in die ekonomie van Suid-Afrika, wat in daardie tyd oorweldigend deur Engelssprekende witmense oorheers is. In 1916 is tydens 'n armlankongres van die NG Kerk aangevoer dat arm volksgenote die verantwoordelikheid van alle Afrikaners is en dat ekonomiese aksie en die opbou van Afrikaners in die algemeen noodsaaklik was (Cameron 1986:260; Koen 1986:22-26; Pretorius 2012:282).

Lewensversekering is aan die begin van die 19de eeu tydens die Britse besetting van die Kaap gevestig en was een van die oudste bedrywe in die Suid-Afrikaanse ekonomie. Dié bedryf was aan die begin van die 20ste eeu besonder voorspoedig. Die Suid-Afrikaanse maatskappy was so suksesvol dat hulle teen 1916 meer lewensversekering in geldwaarde as buitelandse maatskappye bedryf het. Teen 1918 het lewensversekering in Suid-Afrika ontwikkel tot 'n bedryf wat meer premie-inkomste verdien het as enige ander soort versekering. Dié groei was 'n aanduiding dat daar 'n behoefte was aan Suid-Afrikaanse maatskappye wat lewensversekering plaaslik bemark het (Borscheid & Haueter 2013:325-348; Halleen 2013:40,49-51,59,61; Verhoef in Pearson & Yoneyama 2015:145-168).

Die voorafvermelde faktore het daar toe gelei dat die versekeringsmaatskappy Santam op 28 Maart 1918 geregistreer is om lewens-, brand-, ongeluks-, siekte-, marine-, vee- en dergelike versekering te behartig. Die Direksie van Santam het besef dat dit problematies sou wees om die lewensafdeling van die besigheid op 'n onderlinge grondslag te bedryf as dit in een maatskappy met korttermynversekering gedoen word. Net een weg was dus oop en dit was die stigting van 'n afsonderlike maatskappy om lewensversekering te onderneem. Dit het daar toe gelei dat Santam op 8 Junie 1918 die lewensversekeringsmaatskappy Sanlam geskep het (SA, Santam Notuleboek No 1:12a; Halleen 2013:51-61; Scannell 1968:13-14).

3. DIE ROL VAN POLITIEK EN ETNISITEIT IN AANSTELLINGS

Die antwoord op die vraag oor wat die politieke en taalagtergrond van die personeellede was wat gehelp het om die maatskappy in die stigtingsjare vastrapplek te gee, is voor die hand liggend in die maatskappy se aanstelbeleid geleë. Dit is derhalwe nodig om as agtergrond die sosiale, politieke, kulturele en ideologiese sienswyses asook die standpunte en uitsprake van diegene wat vir die aanstellings verantwoordelik was, te ontleed omdat dit ten grondslag van die aanstelbeleid gelê het. Dié ontleding sal antwoorde bied op die vraag wie dit was wat verantwoordelik was om Sanlam te vestig? Was die grondleggers van Sanlam mense wat uit die "volk" gekom het? Was die amptenare 'n homogene groep Afrikaanssprekende witmense of was daar dalk ook Engelssprekendes en persone met uiteenlopende politieke sienswyses wat deel uitgemaak het van die aanvanklike personeelkorps?

3.1 Fokus op Afrikanervolk, maar verwarrende nuances

Die eerste Dagbestuurslede het die eerste personeellede aangestel. Dit is daarom insiggewend hoe die Dagbestuurslede gedink en hoe hulle in die samelewning betrokke was. WA Hofmeyr, die eerste voorsitter, was sonder twyfel die persoon wat die grootste invloed tydens die vestiging van Sanlam se personeelkorps uitgeoefen het. Hy was vanaf die maatskappy se stigting tot sy dood 35 jaar later ononderbroke voorsitter van die Direksie en ook 31 jaar lank tot 30 Maart 1949 voorsitter van die Dagbestuur.

Voor sy betrokkenheid by Sanlam was Hofmeyr op kommando in die Anglo-Boereoorlog, die eerste sekretaris van die Afrikaanse Taalvereniging in Kaapstad en vanaf 1915 die eerste

sekretaris van die pasgestigte NP van Kaapland. Hy was ook die eerste voorsitter van Nasionale Pers (vanaf 1915). Hy is in 1929 as 'n NP-lid van die Suid-Afrikaanse Senaat aangewys (SA, *Die Sanlam-Fakkel*, 01/10/1953:2; Le Roux 1953:25-28, 92, 167-168).

CR Louw, die tweede voorsitter, het ook aan die Anglo-Boereoorlog deelgeneem voordat hy hom op Ermelo as 'n prokureur gevestig het. Hy het in 1916 na Kaapstad verhuis. Hy was van 1918 tot 1966 onafgebroke 'n Direkteur van die maatskappy, die laaste dertien jaar as voorsitter. Hy het van Julie 1920 tot Maart 1922 as besturende direkteur waargeneem en was van Maart 1949 tot 1966 voorsitter van die Dagbestuur. Louw se doelwit met Sanlam was om vir sy volk 'n vastrapplek in die ekonomie te gee (SA, SDBN, 23/11/1966; SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, CR Louw, "Charles Robert Louw: privaat-versameling"). Louw was 'n ondersteuner van die NP en was onder meer van 1922 tot 1931 'n lid van die party se regskommissie (De Kock ea 1968-1987: Vol V, 496).

Fred Dormehl, die maatskappy se eerste besturende direkteur, was nou betrokke by die bevordering van die Afrikaner se belang deur onder meer sy lidmaatskap van die Afrikaanse Taalvereniging. Hy was ook hoofbestuurder en sekretaris van Nasionale Pers (De Kock ea 1968-1987: Vol III, 242). Sy doelwit met die stigting van Santam en Sanlam was die opbou van die Afrikaner en om die Afrikaner ekonomies te versterk (SA, *Die Sanlam-Fakkel*, 01/06/1962:5-7). Tinie Louw, eerste Suid-Afrikaans-gebore Afrikaanse aktuaris, se lewensverhaal word vergelyk met die verhaal van die suksesvolle ekonomiese opkoms van die Afrikaner (Bezuidenhout 1969: voorwoord). Hy het hom ten doel gestel om Afrikaanse ondernemings uit te brei en werksgeleenthede vir Afrikaners te skep. Buiten by Sanlam en Santam was hy ook betrokke by onder meer Saambou Bouvereniging, Volkskas en Federale Mynbou asook by die stigting van Federale Volksbeleggings en die Nywerheidsontwikkelingskorporasie (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, MS (Tinie) Louw Tobie Louw (2), "Huldigingsrede deur dr. P.E. Biesenbach ter ere van dr. M.S. Louw"; *Rapport*, 19/08/1973; *Handhaaf*, 01/1976, 08/1977).

Dit blyk dat die leierskorps van Sanlam inderdaad persone was met sterk etniese Afrikanersentemente, wat op kulturele gebied in 'n aktiewe betrokkenheid by die bevordering van Afrikaans as taal en op politieke gebied in ondersteuning van die NP gemanifesteer het. Daarby was die meeste Dagbestuurslede lewenslank by die maatskappy betrokke. Dit kan vertolk word dat hul voorkeure of sentimente ten opsigte van die aanstelling van personeel vir lank in daardie konteks verstaan moet word.

Die Dagbestuur se sterk Afrikaner-etniese en -kulturele oriëntering het deurlopend sterk gefigureer in die taal en retoriek van die bedryf en bemarking van die maatskappy. Hierdie volksoriëntering was 'n deurlopende tema tydens die vestigingsjare ten spye van soms oënskynlik botsende en verskillende inhoud wat oor tyd aan sleutelbegrippe soos Afrikaners of volk geheg is. Dié uiteenlopende menings was in ooreenstemming met politieke leiers se teenstellende uitsprake. Dit moet beskou word teen die agtergrond van die uiteenlopende politieke strominge in daardie tyd onder wit Suid-Afrikaners, te wete Afrikanernasionalisme, Afrikaans- en Engelssprekendes wat in eenheid wou saamwerk en Engelssprekendes wat die bande met die Britse monargie en groter imperiale koninkryk wou behou het, asook die Paktregering sedert 1924 tussen die hoofsaaklik Afrikaanse NP en die hoofsaaklik Engels-gesteunde Arbeidersparty. Eerste Minister JBM Hertzog het aangevoer dat hy onder Afrikaners ook Engelssprekendes insluit wat Suid-Afrika eerste stel. Sy politieke opvatting het berus op samewerking tussen Suid-Afrikaanse Afrikaans- en Engelssprekende witmense onder die leuse: "Suid-Afrika eerste" (Van den Heever 1943:312; Nienaber ea 1965:10).

Hertzog het in dié verband aan die een kant aangevoer dat die begrip Afrikaner diegene, Afrikaans- sowel as Engelssprekendes, ingesluit het wat deur die bodem, verlede en ook tradisies

van die land gewortel was. Aan die ander kant het hy aangevoer dat die Afrikaanse en Engelse stroom langs mekaar moes vloei en dat hulle miskien eendag in die toekoms sou saamvloei (Naude 1970:72). Die latere Eerste Minister DF Malan het in dié verband verklaar dat hy van mening was dat slegs Afrikaanssprekendes Afrikaners genoem kon word (Koorts 2014:61-62. Vergelyk ook Scholtz 1975).

Die Sanlam-leiers se siening in dié verband het gewissel van 'n verwysing na die "Afrikaanssprekende seksie" van die "Afrikanervolk" (SA, *Die Sanlam-Fakkel*, 07/05/1936:3) tot 'n verklaring dat die maatskappy 'n eg Afrikaanse volksinrigting in die wydste sin van die woord is. Ook is daarna verwys dat die maatskappy besig was om aan jong Afrikaners werk te verskaf en hulle in die assuransiewese op te lei. In dié verband is verder verklaar dat Sanlam 'n nuwe werksverskaffingsbron vir Afrikanerseuns en -meisies geskep het (SA, 5/2/2, Voorsittersredes/Sekondantsredes 1918-1989 (1-70), 21/12/1921). Voorts is aangevoer dat die maatskappy reeds 'n huishoudelike naam onder "ons volk" (SA, 5/2/2, Voorsittersredes/Sekondantsredes 1918-1989 (1-70), 10/12/1924) was en dat staatgemaak kon word op die "pragtige meewerking van die Afrikaanse volk" (SA, 5/2/2, Voorsittersredes/Sekondantsredes 1918-1989 (1-70), 09/12/1925). Daar is ook daarop aanspraak gemaak dat die Afrikanervolk Sanlam toegeëien het as 'n nasionale inrigting en dat die maatskappy gestig is met die doel om aan sy volk sy eie maatskappy te gee (SA, *Die Sanlam-Fakkel*, 07/04/1936:11, 07/05/1936:1). Nog uitsprake lui dat Sanlam gegroei het uit diens aan die bevolkingsdeel waaruit hy ontstaan het en dat Sanlam-amptenare in diens van die Afrikanervolk was (Scannell 1968: voorwoord; Marais 1946:ii:A:1; SA, *Die Sanlam-Fakkel*, 01/01/1954:1).

3.2 "Oom Piet" vir sommige van meer belang

Die voorafgaande uitsprake kan op die oog af as teenstellend beskou word, soos ook die geval kan wees met uiteenlopende strekkings in boodskappe van die maatskappy aan die twee wit bevolkingsgroepe. 'n Voorbeeld hiervan is die voorsittersverslag van 28 Desember 1923 waarin 'n deel van die Afrikaanse bewoording soos volg lui: "Hulle is oortuig dat daar 'n vaste fondament van 'n Suid-Afrikaanse saak gelê is waaruit 'n onderneming sal oprys waarop alle Afrikaners met reg trots sal kan wees". Dit is in Engels vertaal met: "They are convinced that during the five years a solid foundation has been laid of a South African undertaking which will continue to grow into an edifice of which South Africa will be justly proud" (SA, 5/2/2, Voorsittersredes/Sekondantsredes 1918-1989 (1-70), Direksieverslag, 28/12/1923). Die "Afrikaners" in die Afrikaanse kopie is vertaal met "South Africa" in die Engels. In die Afrikaans word dus net die "Afrikaners" aangespreek, maar in die Engels is die gehoor veel wyer omdat na "South Africa" verwys word.

Op 12 Desember 1928 het die voorsitter soos volg verklaar: "In 1918 is hy in die lewe geroep om vir die Afrikaner sy aandeel in die versekeringsbedryf te verower en die Afrikaner-seun in daardie werk op te lei en sodoende vir hom 'n lewensbestaan in die besigheidswêreld te verseker. In hierdie strewe het die Afrikanervolk die Maatskappy mildelik ondersteun." 'n Deel van die Engelse vertaling lui: "It was established in 1918 to seek fresh avenues of employment for the South African youth and to train the youth of this country in Life Assurance. So great was the support [...] by the people of the Union" (SA, 5/2/2, Voorsittersredes/Sekondantsredes 1918-1989 (1-70), Direksieverslag, 12/12/1928). Terwyl daar in die Afrikaans drie keer na "Afrikaner" verwys word, word die woord nie in Engels gebruik nie. "Afrikaner-seun" is in die Engels na "South African youth" vertaal en "Afrikaner-volk" na "people of the

Union". Nog 'n voorbeeld van 'n Afrikaanse boodskap waarvan die Engelse weergawe nie ooreenstem nie, kom voor in die voorsittersverslag van 18 Desember 1942. In die Afrikaans word breedvoerig na die dood van "Oom Piet" verwys terwyl dit in die Engels net kortlik vermeld is (SA, 5/2/1, Jaarverslae en -vergaderings, "24ste Jaarvergadering van Sanlam" & "24th Annual Meeting of Sanlam"). "Oom Piet" is 'n verwysing na PGW (Piet) Grobler, een van die stigterslede van Sanlam en 'n NP-minister in die Pakt-regering, wat in 1942 oorlede is – (SA, *Die Sanlam-Fakkel*, 07/08/1936:3-7, 01/09/1942:3-4).

Die voorafgaande oënskynlik teenstellende sienings en standpunte in Sanlam moet beoordeel word teen die historiese konteks van Hertzog en ander politieke leiers se siening oor Afrikaner- en Suid-Afrikanerskap. In die ontleding van Sanlam se standpunte hieroor kan die gevolgtrekking gemaak word dat die maatskappy besef het dat die Afrikaners as verreweg die maatskappy se oorheersende kliëntebasis net ekonomies baat kon vind as hulle deel van die totale Suid-Afrikaanse ekonomie kon uitmaak. Dié ekonomie moes sterk wees om ook die Afrikaners op 'n positiewe wyse te kon akkommodeer asook om te verseker dat Sanlam winsgewend sou wees. Met dit in gedagte is die pertinente subjektiewe verwysings na Afrikaners en ander etniese terme in die Afrikaanse teks juis gebruik om aanklank te vind by Afrikaners se etniese sentimente. Dit is omdat Sanlam in die vestigingsperiode die gemarginaliseerde Afrikaners as vernaamste markfokus gekies het. Dié sentimente sou by Engelssprekendes min trefkrag hê en hulle eerder vervreem het. Appèl op die Engelssprekende deel van die bevolking sou groter trefkrag hê as daar na hulle in die groter Suid-Afrikaanse samelewing en as deel van die jeug verwys word. Die verskille moet beskou word teen die agtergrond dat Sanlam nooit eksklusief net Afrikaanssprekendes as markfokus geteiken het nie. Die maatskappy het probeer voordeel trek uit sy Suid-Afrikaanse eienskap teenoor die meerderheid nie-Suid-Afrikaanse/buitelandse maatskappye wat in Suid-Afrika besigheid gedoen het. (Verhoef 2014:731-752).

Teen hierdie agtergrond maak byvoorbeeld die verwysing na "Oom Piet" in Afrikaans sin, omdat Sanlam se Afrikanerkliënte of potensiële kliënte van hom bewus sou wees as 'n prominente NP-politikus terwyl die teenoorgestelde waar sou wees vir Engelssprekendes. Die feit dat die voorsitter so oor hom uitgewei het in die Afrikaanse weergawe, is juis 'n aanduiding van waar die maatskappy se sentiment gelê het. Die skerp etniese verwysings is in die Engelse weergawes van sy kommunikasie onderspeel om nie potensiële Engelssprekende polishouers of kopers te vervreem nie terwyl die oorweldigende sentiment van die maatskappy by Afrikaners en hul belang gelê het.

Dit moet ook in gedagte gehou word dat vertalers ten opsigte van die voorafgaande met legitime vertalingsdilemmas te doen gehad het. So byvoorbeeld is in die voorsittersverslag van 10 Desember 1924 "gevoelens en behoeftes van die volk" (SA, 5/2/2, Voorsittersredes/Sekondantsredes 1918-1989 (1-70), 10/12/1924) met "public sentiments and requirements" (SA, 5/2/1, Jaarverslae en -vergaderings: Chairman's address, 10/12/1924) vertaal. Die woord "volk" is deur "public" vervang. Voorts lui die Afrikaanse bewoording onder meer "dat Sanlam vandag reeds 'n huisnaam is onder ons volk" (SA, 5/2/2, Voorsittersredes/Sekondantsredes 1918-1989 (1-70), 10/12/1924). Die Engelse vertaling lui "that Sanlam is to-day a household word in the community" (SA, 5/2/1, Jaarverslae en -vergaderings: Chairman's address, 10/12/1924). In dié geval is "ons volk" met "the community" vervang. Vergelyk ook in dié verband hoe die bewoording "uit die volk gebore is om die volk te dien", vertaal is in "founded by the people for the people" (SA, 5/2/1, Jaarverslae en -vergaderings, Chairman's address, 11/12/1929). Wat hier in gedagte gehou moet word, is dat "volk" in die sin en betekenis wat dit in dié tydperk in Suid-Afrika gebruik is, nie in Engels vertaalbaar was nie.

4. SANLAM SIEN DIE LIG MET TWEE SKOTTE EN 'N JODIN

Die nuwe maatskappy het sy besigheid begin met twee afdelings, die Gewone en die Industriële Afdeling, wat op grond van ras geskei was. Die wit amptenare was lede van die Gewone Afdeling en die bruin amptenare lede van die Industriële Afdeling (SA, SDBN, 09/12/1918, 30/12/1920, 07/01/1921, 16/08/192). Die Industriële Afdeling word in 'n aparte hoofstuk in Beukes se proefschrift bespreek. Dié afdeling het net bruin personeellede gehad en hulle het afsonderlik van die wit afdeling gewerk. Hul kliënte was ook slegs nie-wit. Die afdeling het net tot aan die einde van 1920 in Sanlam bestaan.

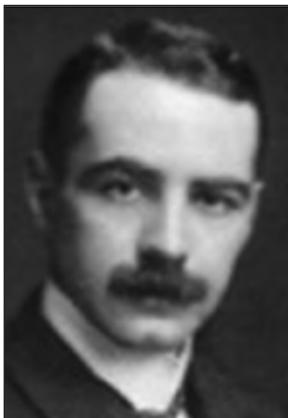
Wat die Gewone Afdeling betref, was drie nie-Afrikaansgeborenes van die begin af by die personeel betrokke. Hulle was twee Skotte, Alfred MacDowall en George Paterson, en 'n Jodin, Sarah Goldblatt. Die drie was voor Sanlam se stigting in Santam se diens. Hoewel in die notules aangedui word dat hulle deur Sanlam aangestel is, het hulle vanweë die ineengevlegtheid van die twee maatskappy voortgegaan om vir albei maatskappy te werk. Hulle was dus net deels by Sanlam betrokke. Die hoofrede vir dié drie se betrokkenheid by die maatskappy was die gebrek aan sake-ervaring in Afrikanergeledere.

4.1 MacDowall en dagbestuur sit nie om dieselfde vuur

Alfred MacDowall is op 22 Mei 1873 op Stranraer, Wigtownshire, Skotland gebore. MacDowall, die seun van 'n bankier, het sy loopbaan by die Nasionale Bank van Skotland begin. Daarna het hy by die Standard Bank aangesluit en is na Suid-Afrika gestuur as reisende inspekteur. Hy het hom in 1903 by die maatskappy Norton & Kie in Boksburg aangesluit en tot 1912 in daardie hoedanigheid gedien. In dié tyd was hy stadsraadslid van Boksburg en in 1911 het hy as burgemeester waargeneem. Hy het toe die betrekking aanvaar as rekenmeester by die General Accident Fire & Life Assurance Corporation in Kaapstad. Hy het in November 1917 bedank (SA, 6/1/1/2, Biografieë: WJ Bezuidenhout, Deel 22, M – S).

MacDowall was een van die grondleggers van Santam. Hy het naamlik aangevoer dat daar gekapitaliseer moes word op die golf van Afrikanernasionalisme en het sy gedagte van die stigting van 'n brand- en ongevalleversekeringsmaatskappy onder die aandag van Afrikanerleiers gebring. MacDowall is op 5 Desember 1917 op die eerste genotuleerde vergadering van Santam se voorlopige direkteure op grond van 'n vyfjaarkontrak as algemene bestuurder en sekretaris aangestel met 'n salaris van £1,000 per jaar. Hy is ook op dieselfde vergadering in 'n aanvangskomitee aangestel om aandag te gee aan die uitreiking van 'n prospektus en die stigting van die maatskappy. MacDowall het daarna tussen 6 Desember 1917 en 20 Junie 1918, die dag van Sanlam se eerste Direksievergadering, altesame twaalf komitee- en Direksievergaderings van Santam bygewoon. Hy is op 2 April 1918 as Santam se algemene bestuurder en sekretaris aangestel. MacDowall het volgens die lys van aanwesiges Sanlam se eerste Direksievergadering as sekretaris bygewoon. Hy is op laasgenoemde vergadering ook as algemene bestuurder en sekretaris aangestel (SA, SDN, 5:1; Santam Notuleboek No 1: 1a-6; SA, 5/1, Stigting, 5/1/1 Aktes van oprigting, 5/1/2, Stigtingsgedakte).

MacDowall se verhouding met die Dagbestuur is van die begin af deur onenigheid gekenmerk. Die Skot was ontsteld oor die Dagbestuurslede se inmengery by sy werk. Hy het in die eerste twee jaar van Sanlam se bestaan sover vasgestel kan word, drie keer hewig oor bestuurskwessies met hulle gebots. MacDowall het sy ontevredenheid hiermee op Dagbestuursvergaderings uitgespreek en die atmosfeer op sulke vergaderings was nie altyd "liefdevol en goedgesind" (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, Scott-Hayward, R.I.C.) nie.

A MacDowall

G Paterson

S Goldblatt

MacDowall se eerste erge meningsverskil met die Dagbestuur was skaars vier maande ná maatskappystigting. Die meningsverskil het gegaan oor 'n personeelverslag wat Dormehl en CR Louw op 3 Oktober 1918 opgestel het. Dit het tot baie skerp reaksie van MacDowall gelei in 'n brief wat hy die volgende dag aan die voorsitter van die Dagbestuur gerig het. MacDowall vaar in die brief uit daaroor dat hy sonder sy medewete ingesluit is in 'n kommissie oor personeelsake. Hy voer aan dat hy met sy terugkeer uit Johannesburg eers gehoor het dat hy aangestel is in 'n kommissie wat personeelsake in die algemeen moes ondersoek. Hy skryf voorts dat hy aan bande gelê word deur die feit dat hy nie weet wat die presiese redes vir die aanwysing van die kommissie is nie. MacDowall se tweede brief was na aanleiding van 'n bewering in die brief dat die personeel ietwat topswaar is. Hy stem nie daarmee saam nie en voer aan dat erkenning nie gegee is vir die feit dat buitengewone eise aan die personeel gestel word as gevolg van die volume werk wat die Dagbestuur aan hulle voorlê nie (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, Mac-Mas, brieve van MacDowall/Dagbestuur). Dié wrywing tussen MacDowall en die Dagbestuur kan beskou word as waarskynlik die eerste bestuurskrisis in die maatskappy. Dit is nie bekend wat die Dagbestuur se reaksie op MacDowall se brief was nie.

Die tweede erge meningsverskil was op die Dagbestuursvergadering van 19 September 1919 toe MacDowall protes aangeteken het teen die besluit oor 'n huurkontrak. MacDowall was van mening dat die maatskappy hieroor nie wyslik handel nie (SA, Santam Notuleboek No 1:255). In Mei 1920 het MacDowall se derde fel meningsverskil oor verskeie sake met die Dagbestuur daartoe gelei dat hy uit die maatskappy bedank het. Hy het die redes vir dié besluit op 25 Mei 1920 in 'n brief aan Hofmeyr verstrek. Hy maak sterk beswaar teen die onregverdige kritiek en dat hy verantwoordelik gehou word vir gebeurtenisse wat die gevolg is van 'n Dagbestuursbeleid waarmee hy nie saamstem nie. Hy sê vyandige kritiek is op hom gelewer vir die gebrek aan gesikte personeellede. Hy reken dat dit lyk of sekere Dagbestuurslede die geleentheid verwelkom het om die kritiek teen hom te gebruik. MacDowall voer voorts aan dat die gebrek aan gesikte takbestuurders nie 'n probleem sou gewees het indien die bestuur sy voorstel aanvaar het nie. Oor die klakte dat hy nie genoeg tyd buite die maatskappy bestee nie, voer hy aan dat die personeel nie opgewasse is om bestuur in sy afwesigheid te behartig nie. Sy laaste klakte is dat die maatskappy deur te veel bestuur van die Dagbestuur verlam word (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, Mac-Mas, brieve van MacDowall/Dagbestuur).

Briefwisseling daarna tussen MacDowall en Hofmeyr is 'n aanduiding daarvan dat eersgenoemde se laaste dae by die maatskappy deur beskuldigings en verwytte gekenmerk is. Hofmeyr voer aan dat MacDowall se weergawe van gebeure glad nie reg is nie. MacDowall antwoord dat dit 'n welkom verrassing sou gewees het as sy siening ondersteun is deur die lede van die Dagbestuur wat juis die rede vir sy bedanking was. Die vyandige gevoel word bevestig met Hofmeyr se brief op 3 Junie 1920 aan MacDowall waarin gemeld word dat besluit is om laasgenoemde se dienste dadelik te beëindig, in plaas van eers aan die einde van die maand soos deur MacDowall versoek, en dat hy alle boeke, dokumente en sleutels aan die maatskappy moet oorhandig (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, Mac-Mas, brieve van MacDowall/Dagbestuur). Die skielike vertrek van MacDowall as die mees senior personeellid, het sekerlik 'n verwarrende invloed op die personeel gehad. Dit word bevestig deur 'n Direksiebesluit op 24 Junie 1920 om die personeel te bedank vir hul ondersteuning en lojaliteit aan die maatskappy in die omstandighede veroorsaak deur die bedanking van die algemene bestuurder (SA, Santam Notuleboek No 1:60). Die waarskynlike rede vir MacDowall se vete met die Dagbestuur is geleë in die feit dat hy sy verworwe, en wat hy beskou het as meerderwaardige, sakekennis in die maatskappy wou toepas. Hy het teenstand van die Dagbestuurslede gekry, wat personele was wat hy beskou het met minder uitgebreide sakevermoë en ervaring. Hulle was straks bekommern oor dié nie-Afrikaner se bestuursbedrywighede in die maatskappy en vandaar die inmenging.

Tussen al dié getwis met die Dagbestuur moes MacDowall hom nog aanpas by die Afrikaans met 'n tikkie Nederlands daarby, wat die kantoortaal was. 'n Oud-kollega, DP de Klerk, het hom beskryf as redelik tweetalig. Hy kon die Afrikaans van die tyd praat, maar kon dit nie skryf nie. Persoonlike bemarkingsbrieve in Afrikaans is in die naam van MacDowall uitgestuur. 'n Voorbeeld is die brief wat hy op 23 Oktober 1919 aan ds PWA de Klerk van Albertinia gestuur het (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, Mac-Mas, brief MacDowall/ds. PWA de Klerk; SA, 6/1/1/2, Biografieë: WJ Bezuidenhout, Deel 22: M – S).

Ná sy uitdienstreding het MacDowall sy eie maatskappy, Union & National & General Assurance Company, gestig waarvan hy die bestuurder was. Sy gesondheid het egter vinnig agteruitgegaan en hy moes sy plasie, Eikenhof, in Banhoek, Stellenbosch verkoop en na die Verenigde Koninkryk gaan vir mediese behandeling. MacDowall is op 12 Oktober 1923 op 50-jarige ouderdom in die St Mary's Nursing Home in Chiswick, Middlesex, Engeland aan noodlotige bloedarmoede oorlede en in die Scheuchan-begraafplaas in Stranraer by sy moeder en twee broers begrawe (SA, 6/1/1/2, Biografieë: WJ Bezuidenhout, Deel 22: M – S).

Alfred MacDowall het onmisbare tegniese versekeringskennis in Santam en Sanlam ingedra. Sy ervaring en kundigheid was van onskatbare waarde vir die twee maatskappye, deurdat die onervare bestuurspan daarop kon reken dat tegniese vereistes in versekeringsnagekom is. Binne die konteks van die groter Suid-Afrikanisme wat vaardig was in die omgewing van Santam en Sanlam, het MacDowall deel uitgemaak van die vestiging van 'n eg Suid-Afrikaanse onderneming. Daardie onderneming het onteenseglik die versekeringsbedryf betree met die bedoeling om die mark vir Suid-Afrikaners terug te wen, in teenstelling met die groot aantal buitelandse versekeringsmaatskappye wat in die land sake gedoen het.

4.2 Paterson se onvermoë, gesondheid en "elfuurtjie" eis sy loopbaan

George Paterson is op 16 Februarie 1883 in Edinburg, Skotland gebore. Hy het aan die Watson's Academy studeer en het in 1913 in Suid-Afrika aangekom om as aktuaris in diens van African Homes Trust (AHT) te tree. Nadat Santam in 1918 'n beherende aandeel in AHT gekoop het, het Paterson op 2 April as aktuaris in die diens van Santam getree. Hy is op 20 Junie 1918 in

dieselfde hoedanigheid by Sanlam aangestel. Teen Augustus 1918 was Paterson aktuaris en bestuurder van Sanlam en rekenmeester van albei maatskappye (SA, Actuaries of South Africa, Vol 1; SA, SDN, 5:1; De Smidt 1965:84; Bezuidenhout 1969:9).

Verskeie faktore het daar toe bygedra dat Paterson gesukkel het om die mas by Sanlam op te kom. Die eerste aanduiding van sy onvermoë om sy werk te verrig kom voor in 'n ongedateerde memorandum van MacDowall waarin hy verklaar dat Paterson as 'n bestuurder misluk het. Hy beskik nie oor die noodaaklike vermoë om die besigheid te bestuur nie. Hy is nie metodes en noukeurig nie en beskik oor geen administratiewe vermoë nie. MacDowall voer verder aan dat hy heelwat aandag aan die kwessie gegee het in die hoop dat sy betrokkenheid 'n positiewe gevolg sou hê. Dié poging was egter onsuksesvol en MacDowall beveel aan dat Paterson nie in sy besturspos kan aamby nie (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, CR Louw, WCA-2213:7). Later is ten opsigte van Paterson verklaar dat dit toenemend onmoontlik vir hom was om sy pligte te verrig. Paterson se onvermoë het tot 'n groot krisis in die maatskappy gelei omdat sy aktuariële verslae nooit voltooi is nie. In die eerste voorsittersrede van 23 Desember 1919 is verklaar dat die direkteure nie die aktuariële verslag ontvang het nie weens Paterson se ongesteldheid (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, CR Louw, WCA-144, Staff: Mr. G.W. Paterson: Actuary; SA, 5/2/2, Voorsittersredes 1918-1989, 1-70).

Sy gesondheidsprobleme het Paterson verder geknieldhalter. Die Direksie het aangevoer dat dié toestand so ernstig was dat hy nie sy werk kon doen nie (SA, SDN, 5:19). Nog 'n remskoen was sy vermeende drankgebruik. Tinie Louw het in 1948 verwys na Paterson as 'n senuweeagtige Skot wat 'n ervare verbruiker was van sy land se graanprodukte in gestookte vorm. Die ou Kaapse gebruik van “'n elfuurtjie” het by hom en 'n kollega van 'n herversekeringshuis herleef. Die herversekeringstransaksies het meestal oor die toonbank van die naburige kroeg plaasgevind, met die gevolg dat die “sake” dikwels op soek was en die aantekeninge van die herversekerings onvolledig (SA, *Die Sanlam-Fakkelaar*, 1 Julie 1948:2,3).

Die Dagbestuur het die probleme aangaande Paterson ter harte geneem, want op 29 November 1918 is met leedwese verklaar dat hy nie 'n suksesvolle bestuurder was nie. Die Dagbestuur het gevolglik besluit om Paterson se werkooreenkoms op 30 April 1919 te laat verval en om op 'n konsultasiegrondslag van sy dienste gebruik te maak. 'n Maand later op 30 Mei 1919 is “besluit om hem te laat aan blij van maand tot maand” (SA, Santam Notuleboek No 1:218). Paterson was tussen Mei en Desember 1919 in 'n raadgewende hoedanigheid by Sanlam betrokke. Sy kontrak is op 31 Desember 1919 beëindig en hy het na Skotland teruggekeer (De Smidt 1965:84; SA, SDN, 5:134).

In 'n stadium dat Santam en Sanlam nie oor eie aktuariële kundigheid beskik het nie, kon die stigterslede hulle verlaat op die kundigheid van Paterson. Dat hy nie aan die verwagtinge van die betrekking voldoen het nie, het weldra duidelik geword. Die feit bly staan: Santam en Sanlam het voldoende sosiale kapitaal gehad om die kundigheid uit die breër Suid-Afrikaanse samelewning te trek om die vestiging te bewerkstellig. Hierdie netwerk het naas Afrikaans-sprekendes, ook nie-Afrikaners ingesluit. Die spanning tussen Paterson en die Santam/Sanlam-bestuur het meer te doen gehad met professionele kapasiteit as met onversoenbaarheid tussen taalgroepe.

4.3 Goldblatt: Kliëntewerwer en taalraadgewer

Sarah Goldblatt is op 25 Desember 1889 in Londen gebore. Haar ouers was Jode van Oos-Europese afkoms. Sy was die eerste personeellid wat nog voor Sanlam se stigting deur Santam in die “Lewens Afdeling” – Sanlam se voorloper – aangestel is. Dié aanstelling was op 29 Mei 1918, net meer as 'n week voor die stigting van Sanlam op 8 Junie. Die eerste en laaste

verwysing na “Mej. Goldblatt” in Sanlam se Dagbestuursnotules is op 6 September 1918. Hieruit blyk dit dat sy besigheid vir die nuwe maatskappy moes werf en met ’n vaste salaris en kommissie vergoed is (De Kock ea 1968-1987: Vol V, 312; SA, Santam Notuleboek No 1: 110; SA, SDBN, 6/9/1918).

Tinie Louw het vertel dat hy en Goldblatt saamgewerk het, dikwels langs dieselfde tafel. Sy was nie ’n agent in die ware sin van die woord nie. Sy het uit die kantoor kliënte vir Sanlam gewerf en dan die name van moontlike aansoekers na die verkoopslui buite gestuur. Volgens Louw het sy toe reeds onder die Afrikaanse skrywer CJ Langenhoven se invloed ’n lewendige belangstelling in Afrikaans gehad. In Sanlam was die geskrewe taal, volgens Louw, maar beroerd, en Goldblatt kon met die versorging van brieue ’n waardevolle bydrae lewer (SA, *Die Fakkelaar*, 13/06/1975:1). Sy kan inderwaarheid as ’n voorloper van die maatskappy se latere afdeling Taaldienste beskou word. Dit is nie bekend wanneer sy Sanlam verlaat het nie, maar in 1919 het sy as onderwyser in Tokai begin werk. Sy was later die administratrise van die letterkundige nalatenskap van Langenhoven (Kannemeyer 1995:21-47). Goldblatt is op 22 Mei 1975 in Bellville oorlede (De Kock ea 1968-1987:Vol V, 312).

5. ENGELSE PERSONEELLEDE AS SUID-AFRIKANERS VERWELKOM

Die manifestasie van die breër Suid-Afrikanisme soos verwoord in die Hertzog-oproep om Suid-Afrika eerste te plaas, het inderdaad neerslag in die personeelomgewing in Sanlam gevind. Dit was Sanlam se uitgesproke voorneme om Afrikaners ’n vastrapplek in die Suid-Afrikaanse ekonomie te gee en werkgeleenthede vir Afrikanerseuns en -meisies te skep. Dit is inderdaad gedoen tydens die vestigingsjare van die personeelkorps. Hoedanig daardie beleid toegepas sou word, was sekerlik om eerste die uitgesproke bemagtigingsdoelwit te verwesenlik. Die ontleding van dokumentasie dui daarop dat die maatskappy nie net sy besigheid begin het met nie-Afrikaners in sy geledere nie, maar dat Engelstaliges ook in die vestigingsjare as administratiewe personeelde aangestel is. Van die personeelde is toegelaat om in die kantooromgewing Engels te gebruik om hulle duidelik en verstaanbaar uit te druk as hulle dit so verkieks het.

’n Voorbeeld is Harry van Dam, ’n Nederlander van geboorte en die eerste redakteur van die personeelblad, wat aangedui het dat hy in sommige gevalle

H van Dam

C Baker

PJ Lamprecht

Engels bo Afrikaans verkies as taalmedium om sy vakkundige werk te doen. Hy het naamlik in 'n brief in 1926 soos volg hieroor aan die algemene bestuurder geskryf: "First of all I must crave your indulgence for writing this letter in English. This subject is one of vital importance [...] and I freely confess that if I wrote this letter in Afrikaans, it would hamper me in giving free expression to my thoughts". Hy was ook die enigste senior amptenaar uit agt wie se boodskap op 'n maatskappykonferensie net in Engels in die personeelblad gepubliseer is. Van Dam se voorkeur vir Engels het hom nie in die maatskappy benadeel wat posbekleding betref nie. Voordat hy as redakteur betrokke geraak het, was hy in die senior pos van bestuurder in Johannesburg en Durban. Ten tyde van sy redakteurskap het hy die pos van assistentagentskapsbestuurder in Kaapstad beklee (SA, SDN, 29/07/1918, SDBN, 27/02/1920, 23/12/1925; SA, *Die Sanlam-Fakkel*, 01/12/1933:7-10, 15/07/1933:21; SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings: Stieger – Van der W, brief "Realteration of contract" Van Dam – algemene bestuurder, 26/12/1926).

Ondanks dié akkommoderende houding jeans Engels as taalmedium, moes Engelssprekende personeel hulle by die Afrikaanse maatskappy aanpas. 'n Voorbeeld is die Engelssprekende Cedric Baker, wat as eerste klerk op Hoofkantoor aangestel is (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, Ba – Bo, "Staflid C. Baker", 13/06/1935). Hy het in sy aansoekdokument aangedui dat hy nie baie vaardig in Afrikaans was nie hoewel hy Afrikaans as skoolvak geneem het. Hy het ook in die dokument verklaar dat hy private klasse in Afrikaans bywoon (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, Ba – Bo, "Staflid C. Baker", "Applikasie vir Aanstelling op die Personeel, 01/06/1931). Laasgenoemde was blybaar 'n sukses, want sy bestuurder het vier jaar later verklaar dat hy besonder goeie vordering met sy kennis van Afrikaans gemaak het en sy besprekings met sy personeel in die maatskappy se "huistaal" doen (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, Ba – Bo, "Staflid C. Baker", Memorandum Feenstra, "Baker, Cedric", 29/08/1934). Baker se Engelstalige agtergrond het nie verhinder dat hy senior poste in die maatskappy beklee het nie. Hy is naamlik op 1 Oktober 1949 tot assistentsekretaris bevorder en het op 1 Mei 1965 as sekretaris (eise) afgetree (SA, *Die Sanlam-Fakkel*, 01/10/1949:3, 01/03/1965:4-5).

Die Engelssprekende personeellede by takkantore het soms by kwessies oor tweetaligheid ter sprake gekom. So byvoorbeeld het Jan Feenstra, hoofklerk, in 'n brief in Maart 1920 aan die algemene bestuurder aangevoer dat dit nodig was om 'n tweetalige administrasieklerk in die Johannesburgse Takkantoor aan te stel. Die klerk wat in daardie stadium daar was, het nie 'n woord in Afrikaans geken nie. As 'n Afrikaanssprekende kliënt by die kantoor opgedaag het, moes 'n derde persoon geroep word om te tolk. Feenstra het in September 1922 verwys na 'n amptenaar met die van Burton wat aangestel is. Volgens Feenstra was Burton nie tweetalig nie, maar hy was van mening dat die toestand sou verander (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings: Du Pr – F, brief Feenstra – algemene bestuurder, 14/01/1924).

Uit die voorafgaande blyk dit dus dat Sanlam in die beginjare ook Engelssprekende personeel aangestel het. Die aansoekers was bewus daarvan dat hul onvermoë ten opsigte van Afrikaans dalk teen hulle kon tel by aanstelling – daarom het Baker byvoorbeeld aangedui dat hy private onderrig in Afrikaans ontvang. Dit duï daarop dat Afrikaans die onbetwiste omgangstaal van Sanlam-amptenare was. Amptenare wat wou oorleef, moes dus noodge-dwonge Afrikaans bemeester om in die kantooruitasie doeltreffend te kon funksioneer. Daar was 'n bereidwilligheid by Engelssprekende amptenare om dit te doen, enerds omdat die materiële aanmoediging, naamlik om hul werk te behou, daartoe bygedra het, maar ook omdat hulle eensgesind was met die idee dat almal wat Suid-Afrika eerste plaas, "Afrikaners" in die breedste betekenis van die woord was.

Engelssprekendes is nie aanstellings geweier omdat hulle nie Afrikaans goed magtig was nie, soos deur Baker en Burton bewys is. Bekwaamheid het dus swaarder geweeg as etniese

oorwegings en Sanlam het Engelssprekende amptenare tegemoetgekom ten spyte van hul onvermoë om Afrikaans vlot te kon praat. Dit wil dus voorkom asof daar in die vestigingsjare nie 'n rigiede of eksklusieve toepassing van etniese voorkeure ten opsigte van taal was nie, maar dat die praktyk van die kantooromgewing tog Engelssprekende amptenare subtel aangemoedig het om mettertyd Afrikaans vaardig te raak. Die alternatief was om die maatskappy se diens te verlaat as die etnies/kulturele omgewing hulle ongemaklik sou gelaat het of hulle nie daarby kon of wou aanpas nie.

'n Onderwerp wat by die voorafgaande aansluit, is dat Sanlam nie net personeelwerkingsadvertensies in Afrikaanse koerante geplaas het nie, maar ook in Engelstalige koerante. Soms is personeellede aangestel wat op advertensies in Engelstalige koerante gereageer het – twee van hulle het selfs tot die senior pos van hoofklerk gevorder. Die een was Fanie Cloete wat na aanleiding van 'n advertensie in die *Cape Times* in Desember 1920 by die maatskappy in diens getree het. Die tweede was Pieter Lamprecht wat in April 1923 by Sanlam aansoek gedoen het om 'n betrekking nadat hy 'n advertensie daaroor in die *Rand Daily Mail* gesien het (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, Br – Del, brief Cloete – Sanlam, 06/11/1920; L – Eric Louw, brief Lamprecht – Sanlam, 13/04/1923). Hierdie advertensiepraktyk duï daarop dat Sanlam inderdaad uit die staanspoor met 'n breër Suid-Afrikanisme gewerk het om kundige personeel te bekom.

Die afleiding uit die voorafgaande is dat Sanlam ongeag van die taalmedium in dié koerante geadverteer het waarin geglo is dat hulle die wydste blootstelling sou kry of omdat 'n spesifieke teikenmark in gedagte was. 'n Moontlike verklaring is dat die meeste versekeringsmaatskappye wat in Suid-Afrika sake gedoen het, Engelse oorsese maatskappye was. Indien personeel met ondervinding in 'n spesifieke afdeling van die versekeringswese nodig was, moes geadverteer word in koerante wat deur potensiële kandidate gelees is. Sanlam het waarskynlik geargumenteer dat bekwaamheid swaarder as etniese oriëntering geweeg het en het daarom ook in Engelse koerante geadverteer. Die argument kan ook wees dat Afrikaners wat by bestaande Engelse versekeringsmaatskappye gewerk het tweetalig was (anders sou hulle nie by 'n Engelse maatskappy kon funksioneer nie) en dat amptenare wat dus via die roete van Engelse koerante van vakante poste bewus word die voordeel van tweetaligheid met hul sou kon saambring. Laastens was daar in die periode ook sekerlik koerante wat bekend was daarvoor dat hulle 'n sterk afdeling oor vakante poste gepubliseer het vanweë byvoorbeeld hul wye sirkulasie.

6. DIVERSITEIT VAN POLITIEKE SENTIMENTE

Sanlam se Direkteure was in die vestigingsjare by die politiek van die dag betrokke en het redelik algemeen die NP openlik ondersteun. So byvoorbeeld is twee van hulle opgeneem in die Pakt-kabinet nadat die NP in 1924 op 'n vennootskapsbasis die politieke beheer in die land oorgeneem het. Hulle was CW Malan as Minister van Spoerweë en Hawens en PGW Grobler as Minister van Lande (SA, 5/2/2, Voorsittersredes/Sekondantsredes 1918-1989 (1-70), 10/12/1924; Cameron 1986:248-270). Dit was normaal aangesien Direksielede as nie-betaalde amptenare van maatskappy juis gekies is omdat hulle teenwoordigheid in die Direksie die maatskappy op een of ander wyse tot voordeel kon wees – op grond van aspekte soos hul finansiële kennis, politieke verbintenis en openbare statuur onderveral die maatskappy se kliënte en teikenmark. Soos met instellings soos banke die geval was, is Sanlam se personeellede egter nie toegelaat om die politiek te betree nie (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, L – Eric Louw, brief Feenstra – Lamprecht, 05/05/1937).

Een Sanlam-amptenaar het egter openlik sy politieke kleure getoon – en dit was boonop nie vir die NP nie. Hy was die reeds vermelde Pieter Lamprecht wat op 1 Oktober 1927 in Sanlam

se diens getree en in April 1937 hoofklerk op Hoofkantoor geword het. Lamprecht, wat in die Eerste Wêreldoorlog in die destydse Duits-Oos-Afrika militêre diens gedoen het, was reeds op jeugdige ouderdom 'n invloedryke figuur in die destydse Arbeidersparty. Hy was betrokke by die bloedige botsings tussen die regeringsmagte en die arbeiders aan die Witwatersrand in 1922 (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, L – Eric Louw, Memorandum 05/12/1962, "Pieter Joubert Lamprecht is op 23 November 1899 [...]"). Die Arbeidersparty het steun van Afrikaanssprekendes ontvang ná die regering se optrede, maar dit het later afgeneem weens die partyleiers se sterk Britsgesindheid. Lamprecht se betrokkenheid by die Arbeidersparty het op 29 April 1937 ter sprake gekom toe *Die Burger* op sy voorblad berig het oor 'n "P.J. Lambrechts" wat die vorige aand op Stellenbosch as voorsitter opgetree het by 'n politieke vergadering wat deur 'n Arbeidersparlementslid toegespreek is (*Die Burger*, 29/04/1937).

Feenstra het Lamprecht na aanleiding hiervan ingelig dat 'n maatskappy-opdrag van 27 Julie 1929 amptenare openbare deelname aan publieke sake of politiek verbied het, tensy verlof van die Direksie ontvang is (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings: L – Eric Louw, brief Feenstra – Lamprecht, 05/05/1937). Lamprecht het op sy beurt per brief geantwoord dat hy nie van die opdrag bewus was nie. Hy het voorts verklaar dat hy al jare lid van die Arbeidersparty se uitvoerende raad was, die laaste twee jaar as vise-voorsitter. Hy sou bereid wees om dié posisie neer te lê indien dit ongeoorloof sou wees (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings: L – Eric Louw, brief Lamprecht – Feenstra, 08/05/1937). Vyf dae na dié brief het die Dagbestuur Lamprecht oor die voorval berispe (SA, SDBN, 13/05/1937). Feenstra het Lamprecht die volgende dag hiervan ingelig en angevoer dat die Dagbestuur dit as raadsaam beskou het dat hy van sy politieke poste afstand sou doen (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, L – Eric Louw, brief Feenstra – Lamprecht, 14/05/1937). Dit is nie bekend of Lamprecht dit toe gedoen het nie. Wat wel duidelik blyk, is dat daar nie teen hom gediskrimineer is weens sy politieke sienings nie. Hy was die hoofklerk van drie afdelings op Hoofkantoor en het ná sy aftrede in April 1960 as tydelike werker in diens gebly. In 'n Sanlam-verslag oor Lamprecht word vermeld dat hy 'n warm belangstelling in personeelsake getoon het. Hy was 'n stigterslid van die maatskappy se siekefonds vir binnek personeel en was as medestigter altesame 16 jaar lank voorsitter van die SA Vereniging van Versekeringsamptenare (SA, 6/5/1, Lewensbeskrywings, L – Eric Louw, memorandum 05/12/1962, "Pieter Joubert Lamprecht is op 23 November 1899 [...]").

Hoewel die Lamprecht-geval nie 'n verteenwoordigende steekproef is nie kan dit tog gebruik word om sekere gevolgtrekkings te maak oor die rol van politiek in die aanstelling van amptenare. Lamprecht se Arbeidersparty-simpatieë het nie verhoed dat hy aangestel is nie, hoewel sy aanstelling plaasgevind het in 'n tyd toe die NP en Arbeiders in die Pakt-regering politieke bondgenote was. Dit het ook nie verhoed dat hy bevorder is nie. Die feit dat hy onbewus was van die opdrag kan daarop dui dat dit nie so 'n brandende kwessie was dat dit op gerekende basis onder amptenare se aandag gebring is nie en die maatskappy slegs daarop gereageer het wanneer dit openbare kennis geword het en moontlik potensiële kliënte kon afskrik. Die afleiding kan ook gemaak word dat amptenare ook bereid was om hulle by die reël neer te lê indien hulle gekonfronteer is. Dit het daarop neergekom dat as hulle tussen hul werk/inkomste en politieke affiliasies moes kies, hulle hul werk gekies het.

7. SLOT – AMPTENARE UIT DIE VOLK GEBORE OM DIE SUID-AFRIKAANSE VOLK TE DIEN

Die stigting van Sanlam en die gevolglike vestiging van 'n stetige personeelstruktuur tydens die vormingsjare het uit die hart van die Afrikanervolk gespruit. Ondanks of straks as gevolg

van die uiteenlopende interpretasie van die maatskappy-leuse “Uit die volk gebore om die volk te dien”, is Engelssprekendes van die begin af by die maatskappy verwelkom. Daar was ook politieke openheid soos getuig deur die een senior amptenaar wat openlik nie die NP ondersteun het nie. Diegene was wel gering in getal, maar daar was geen beletsel of openlike weerstand daarteen om hulle as normale lede van die personeel te aanvaar nie. Die Sanlam-leuse kan goedskiks geherformuleer word as “Hoofsaaklik, maar nie ten volle nie, uit die Afrikanervolk gebore om die Suid-Afrikaanse volk te dien”. Voorts blyk dit dat retoriek, in dié geval oor die opheffing van die Afrikaners, op dowe ore kan val as die praktiese uitvoering van die groter oogmerk nie inderdaad aan die aanvanklike doelwit gevolg gegee het nie. Sanlam het inderdaad ’n strategiese rol gespeel in die ekonomiese bemagtiging van Afrikaners, maar nooit uitsluitlik slegs aan Afrikaners nie. Desondanks al die politieke uitsprake oor Afrikaners is buitestanders ingesluit in die span om die maatskappy op koers te kry. Nie-Afrikaners het hulle vereenselwig met die doelstellings van die nuwe versekeringsmaatskappy. Dit is moeilik om te bepaal wat die waarde van laasgenoemdes was in die ontwikkeling van die maatskappy omdat so min besonderhede oor die meeste van hulle bekend is. Paterson se bydrae is in die wiele gery deur persoonlike omstandighede en Goldblatt was waarskynlik nie lank genoeg betrokke om ’n groot verskil te maak nie. Van die buitestanders het egter ’n invloedryke rol gespeel. ’n Voorbeeld is MacDowall wat ten spyte van sy vete met die Dagbestuur uit die aard van sy posisie ’n kantoorstelsel help skep het waarop Sanlam met welslae in latere jare kon voortbou. Van Dam het die invloedryke posisie as redakteur van die maatskappynuusblad beklee en Lamprecht het as voorsteller van die SA Vereniging van Versekeringsamptenare uiteraard ’n grondslag daargestel wat die werksomstandighede van amptenare jare daarna nog beïnvloed het.

Van meer betekenisvolle belang is die feit dat die stigters van Santam/Sanlam, hoewel gemotiveer deur die saak van Afrikaner-bemagtiging, die groter Suid-Afrikaanse gemeenskap wou saamneem in die vestiging van ’n eg Suid-Afrikaanse versekeringsonderneming. Die SA Mutual was inderdaad reeds sedert 1845 ’n plaaslike onderneming, maar die gaping in die mark het ontstaan deur die sigbaar gemarginaliseerde posisie van die Afrikaanssprekende segment van die bevolking. Sanlam het derhalwe as strategiese sakeplan sy werksaamhede gerig om daardie gedeelte van die bevolking wat buite die georganiseerde versekeringsbedryf gestaan het, in te sluit. Die artikel onderstreep dat daardie Sanlam-strategie inklusief was en geleidelik die vertroue van nie-Afrikaanssprekendes gewen het. Die diversifikasie in die Sanlam-polishouersprofiel is reeds deur Halleen toegelig (Halleen 2013). Hierdie studie staaf Sanlam-inklusiwiteit sedert die vestigingsjare met spesifieke verwysing na die Hoofkantoor-personeelkorps.

BIBLIOGRAFIE

Sanlam Argief (SA)

5/1, Stigting

5/2/1, Jaarverslae en -vergaderings

5/2/2, Voorsittersredes/Sekondantsredes

6/1/1/2, Biografieë: WJ Bezuidenhout

6/5/1, Lewensbeskrywings

Actuaries of South Africa Vol 1

Die Sanlam-Fakkel (personeelblad)

Santam Notuleboek No 1

SBDN (Sanlam Dagbestuursnotules)

SDN (Sanlam Direksienotules)

Koerante en tydskrifte

Die Burger, 29/04/1937

Rapport, 19/08/1973

Handhaaf, 01/1976, 08/1977

- Alvesson, M. 1994. *Cultural perspectives on organizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beukes, WJ. 2017. Van Afrikanerkultuur tot korporatief: die geskiedenis van Sanlam se hoofkantoorpersoneelkorps. PhD-proefschrift: Universiteit van Stellenbosch.
- Bezuidenhout, WJ. 1969. *Dr. Tinie Louw – 'n kykie in die ekonomiese geskiedenis van die Afrikaner*. Johannesburg: AP-Boekhandel.
- Borschert, PP & NV Haueter. 2013. *World insurance. The evolution of a global risk network*. Oxford: Oxford University Press.
- Cameron, T. 1986. *Nuwe geskiedenis van Suid-Afrika in woord en beeld*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- De Kock ea. 1968–1987. *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*. Pretoria: Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing.
- De Smidt, HE. 1965. An historical sketch of actuaries in South Africa, 1883–1948. Actuarial Society of South Africa.
- Freschi, F. 2009. The business of belonging: volkskapitalisme, modernity and the imaginary of national belonging in the decorative programmes of selected commercial buildings in Cape Town, South Africa, 1930–1940. *South African Historical Journal*, 61(3).
- Giliomee, H. 2004. *Die Afrikaners – 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg.
- Giliomee, H & Adam, H. 1981. *Afrikanermag – opkoms en toekoms*. Stellenbosch: Stellenbosch Universiteitsuitgewers.
- Grobbelaar, PW. 1974. *Die Afrikaner en sy kultuur: Deel I – mens en land*. Kaapstad: Tafelberg.
- Halleen, S. 2013. From life insurance to financial services: a historical analysis of Sanlam's client base, 1918–2004. PhD thesis: University Stellenbosch.
- Joubert, D. 1972. *Toe witmense arm was – Uit die Carnegie-verslag 1932*. Kaapstad: Tafelberg.
- Kannemeyer, JC. 1995. *Langenhoven – 'n lewe*. Kaapstad: Tafelberg.
- Koen, WPG. 1986. Sanlam tussen twee wêreldoorloë: Sy stigting, groei en stryd om 'n ekonomiese staanplek vir die Afrikaner 1918–1939. PhD-proefschrift: Universiteit van Suid-Afrika.
- Koorts, L. 2014. *DF Malan en die opkoms van Afrikaner-nasionalisme*. Kaapstad: Tafelberg.
- Le Roux, NJ. 1953. *WA Hofmeyr – sy werk en waarde*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Marais, HS. 1946. *Sanlam-Gedenkboek – uit die volk gebore om die volk te dien; Sanlam 1918–1946*. Maatskappypublikasie: Sanlam.
- Naudé, JD. 1970. *Generaal J.B.M. Hertzog en die ontstaan van die Nasionale Party 1913–1914*. Johannesburg: Voortrekkers.
- Nienaber, PJ ea. 1965. *Gedenkboek – Generaal JBM Hertzog*. Johannesburg: AP-Boekhandel.
- O'Meara, D. 1983. *Volkskapitalisme: class, capital and ideology in the development of Afrikaner Nationalism, 1934–1948*. Johannesburg: Ravan.
- Pearson, R & TYoneyama. 2015. *Corporate forms and organisational choice in international insurance*. Oxford: Oxford University Press.
- Pretorius, F. 2012. *Geskiedenis van Suid-Afrika – van voortye tot vandag*. Kaapstad: Tafelberg.
- Scannel, JP. 1968. *Uit die volk gebore: Sanlam se eerste vyftig jaar*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Schein, EH. 2004. *Organizational culture and leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Scholtz, GD. 1975. *Hertzog en Smuts en die Britse Ryk*. Kaapstad: Tafelberg.
- Van den Heever, CM. 1943. *Generaal JBM Hertzog*. Johannesburg: AP-Boekhandel.
- Van Jaarsveld, FA. 1981. *Wie en wat is die Afrikaner?* Tafelberg: Kaapstad.
- Van Zyl, L. 2003. Sarah Goldblatt: letterkundige administratrise van C.J. Langenhoven. MA-thesis: Universiteit van Stellenbosch.
- Verhoef, G. 2014. Die onderneming in die gemeenskap: korporatiewe maatskaplike betrokkenheid deur Sanlam, 1918–1980. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 54(4).

Behoeftes van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is: Persepsies van maatskaplike werkers

Perceptions of social workers on the needs of families where a child has been diagnosed with cancer

ILZE SLABBERT

Maatskaplike Werk

Universiteit Stellenbosch

E-pos: islabbert@sun.ac.za

Ilze Slabbert

Terika Steenkamp

TERIKA STEENKAMP

Onafhanklike navorser

E-pos: terika.steenkamp@haemalife.co.za

ILZE SLABBERT is verbonde aan die Departement Maatskaplike Werk van die Universiteit van Stellenbosch. Sy is 'n lektor in alkohol- en dwelengebruik, gevallewerk en gesondheidsorg en tree op as studieleier vir nagraadse studente. Sy was voorheen 'n senior maatskaplike werker. Dr. Slabbert se navorsing het geleei tot die ondersoek van intieme geweld, alkohol- en dwelengebruik, reflektiewe leer en gesondheidskwessies. Artikels in hierdie verband het reeds in vaktydskrifte verskyn en sy het verskeie aanbiedings by vakkonferensies gedoen.

ILZE SLABBERT is a lecturer in the Department of Social Work at the University of Stellenbosch, focusing in her teaching on substance use, case-work and health care. She also supervises post-graduate students. She was previously employed as a senior social worker. Dr Slabbert's special interests have culminated in research on domestic violence, substance use, reflective learning and health issues. Articles on these topics have been published in scholarly journals. She has also presented several papers at professional conferences.

TERIKA STEENKAMP het haar voorgraadse studie as 'n maatskaplikewerk-student by die Universiteit van Stellenbosch in 2014 voltooi. Sy het as 'n voltydse Magister-student in 2015 geregistreer. Haar studie was 'n omvattende verhandeling oor maatskaplike werkers se sienings oor die ervarings van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is. Sy het haar Meestersgraad in 2016 voltooi. Terwyl sy besig was met haar Meestersgraad, het sy ook as studieleier opgetree vir voorgraadse maatskaplikewerk-studente. Sy werk tans as hospitaalmaatskaplike werker by Haemalife en spesialiseer in onkologie.

TERIKA STEENKAMP completed her undergraduate studies in social work at the University of Stellenbosch in 2014. She registered as a fulltime Master's degree student in 2015. Her comprehensive study dealt with social workers' views on the experiences of families where a child had been diagnosed with cancer. She completed her Master's degree in 2016 and at the same time acted as supervisor for undergraduate social work students. She is currently employed by Haemalife as a hospital social worker, specialising in oncology.

ABSTRACT

Perceptions of social workers on the needs of families where a child has been diagnosed with cancer

It is always difficult to come to terms with the diagnosis of cancer, especially where it concerns a child. The shock of such a situation usually encapsulates several emotions, such as fear, guilt, denial, anger and sadness. No official statistics exist, but it is estimated that 1 500 children in South Africa are annually diagnosed with the illness. In such a case, the entire family is affected, and may experience specific needs after the diagnosis, as well as during the course of the illness. For this study, the systems theory was chosen as a theoretical framework, as the family system and its different sub-systems are affected by the course of events. Several studies have indicated that the family system discloses several needs in the wake of the diagnosis. Social workers could play a vital role in addressing some of these needs. Families have to deal with the shock of the diagnosis and often experience feelings similar to the stages of grief. Treatment of the cancer also has a major impact on the family system. Stressors such as hospitalisation of the sick child, caring for other siblings and the long-term effects of the cancer are stressors that the family has to deal with. In short, the psychological stress after the diagnosis of childhood cancer negatively affects the functioning of the family system. Some parents might display symptoms of PTSD as a result of the precariousness of their situation. The family system has to learn to adjust to a new life where the child with cancer is the top priority. Social workers who form part of the multi-disciplinary team can assist these families through their journey of dealing with childhood cancer. They can also provide support for different members of the family according to their specific needs. Social workers in an oncology setup usually communicate to the family system information regarding the nature and scope of the cancer. They also provide doctors and other members of the multi-disciplinary team with information regarding psychosocial circumstances of the family system.

From a social work perspective, the need for greater insight into the needs of the family system where a child has been diagnosed with cancer is important for effective service-rendering. The aim of this study was to explore the perceptions of social workers on the needs of families after cancer diagnosis of a child. A qualitative study with an explorative and descriptive nature was proposed. Six hospitals and hospices were approached and through purposive sampling, 18 participants were selected out of a population of social workers who render services to affected families. The criteria for inclusion were:

- Participants had to be registered social workers, rendering services to families where a child had been diagnosed with cancer.
- They had to work either in a hospital or a hospice.
- They had to be fluent in English or Afrikaans.

Data were collected by means of interviews, utilising a semi-structured interview guide. Ethical clearance was obtained for the study. The data were analysed and categorised into three themes and relevant sub-themes, according to the needs of the family system following a child's diagnosis of cancer.

Theme 1 involves the need for information as indicated by the participants. The parent sub-system needs information on the prognosis and nature of the cancer, which would enable them to make informed decisions. The sick child also has a right to know what is happening to him/her and what to expect during treatment. In addition, the sibling sub-system needs information on the condition of the sick brother or sister. Some participants indicated how difficult it was for parents to give information regarding the cancer diagnosis to their children.

Theme 2 emphasises the need for support, indicated as an important priority in the family's life. Participants observed that a lack of resources impacted negatively on the family subsystem. Aspects such as financial assistance and transport were also mentioned under practical support, as well as the role of grandparents to assist the family with practical arrangements. As the family system experiences a range of emotions that could be likened to the stages of grief, emotional support for the family is paramount. Participants remarked that emotional support given by significant others assure the family of care and consideration. Some participants also mentioned the importance of maintaining a balance between emotional support and the family system's privacy where family boundaries should be clearly defined. Professional support was indicated by participants as a need where the different members of the medical team could contribute. The significant role of the social worker was also mentioned.

The third theme entails communication. The need was expressed by participants for open and clear communication between the different sub-systems in the family so that the whole family system could form part of the process in dealing with the cancer. It was also indicated that some parents find it difficult to speak to their children, as they experienced feelings of being overwhelmed. Honest communication between the healthcare team and the family was also emphasised, so that everyone would know what to expect and how to plan for the way forward.

It can be concluded that social workers who render services to families affected by cancer should be aware of the different needs that might arise. It is recommended that social workers take all the unique needs of the family system into consideration during intervention after the diagnosis. The desire for sufficient information regarding the cancer diagnosis and prognosis, the need for practical, emotional and professional support, as well as open communication within the family system and between the family and the healthcare team were all identified as important needs.

KEYWORDS: Diagnosis of childhood cancer; family system; parent sub-system; sibling sub-system; needs; information; support; communication; qualitative study; themes; healthcare team

TREFWOORDE: Kind met kanker gediagnoseer; gesinsisteem; ouer-subsisteem; sibbe-subsisteem; behoeftes; inligting; ondersteuning; kommunikasie; kwalitatiewe studie; temas; gesondheidsorgspan

OPSOMMING

As 'n kind met kanker gediagnoseer word, is dit nooit maklik om te verwerk nie. Die hele gesinsisteem ervaar ontwrigting om by sodanige diagnose aan te pas, en almal ervaar sekere behoeftes in hierdie situasie. Vir hierdie studie is die sisteemteorie gekies as teoretiese raamwerk om die verskillende behoeftes van die subsisteme in die gesin te eksplorere en te verken. Die doel van die studie was om die persepsies van maatskaplike werkers te ondersoek oor die behoeftes van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is. 'n Kwalitatiewe studie is onderneem en etiese klaring is daarvoor verkry. Agtien deelnemers van ses verskillende hospitale en hospiese landwyd het aan die studie deelgeneem. Doelbewuste steekproefneming is gedoen. Data is ingesamel aan die hand van 'n semi-gestruktureerde onderhoudskendule. Drie temas is geïdentifiseer, naamlik die behoeftes aan inligting, ondersteuning en kommunikasie. Relevante subtemas is ook geïdentifiseer. Die gevolgtrekking kan gemaak word dat die gesinsisteem waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, sekere behoeftes ervaar waarvan maatskaplike werkers bewus moet wees ten einde effektiewe dienslewering aan hierdie gesinne te bied.

1. INLEIDING

Om die nuus van kanker te verwerk, is nooit maklik nie, veral wanneer die siekte by 'n kind of adolescent gediagnoseer word (Cancer Facts & Figures 2014). Om te ontdek dat 'n kind aan 'n lewensbedreigende siekte ly, is een van die mees traumatische gebeure vir enige ouer. Niks kan 'n mens ooit vir dié ervaring voorberei nie (CHOC 2012). Die skok van so 'n diagnose gaan met baie emosies gepaard, onder meer die algemene reaksies van verwarring, ontkenning, vrees, angs, woede, skuldgevoelens, rou en hartseer. Daarbenewens word 'n mens se gevoel van sekuriteit en geloof in God, of in die betekenis van die lewe, dikwels ontwrig. Baie ouerservaar hierdie emosies regdeur hulle kind se siekte (Landier & Hartrum 2012:9).

Daar word elke jaar ongeveer 14 000 kinders met kanker in die Verenigde State van Amerika gediagnoseer. Alhoewel geen amptelike statistieke oor kinders wat met kanker gediagnoseer is in Suid-Afrika beskikbaar is nie, word gereken dat jaarliks 1 500 kinders met kanker gediagnoseer word, maar die getal kan ook groter wees. Die goeie nuus is egter dat baie meer kinders kanker oorleef as 30 jaar gelede danksy beter medikasie en meer effektiewe behandelingsmetodes (Health24:Cancer 2014). Die ontwrigting wat egter deur kanker veroorsaak word, beïnvloed nie net die gediagnoseerde kind nie, maar die hele gesin (Alderfer & Hodges 2010:1). Hierdie ontwrigting hou verband met die gesinslede se pogings om hul rolle, interaktiewe patronen en verhoudinge binne en buite die gesin aan te pas.

Midde-in die krisis van 'n kind wat met kanker gediagnoseer is, ervaar geaffekteerde gesinne dikwels sekere behoeftes. In hierdie studie is gepoog om meer duidelikheid te vind oor die spesifieke behoeftes wat by 'n gesin in dergelike omstandighede ontstaan, soos deur maatskaplike werkers gesien. Die doel van die studie was om die persepsies van maatskaplike werkers te ondersoek oor wat die behoeftes van hierdie gesinne behels.

2. KONSEPTUALISERING EN TEORETIESE BESPREKING

As 'n kind met kanker gediagnoseer word, ontstaan daar dikwels nuwe behoeftes wat die gesin nie voorheen gehad het nie. Om groter begrip te toon vir die nuwe uitdagings wat gepaardgaan met die diagnose, sal vervolgens 'n oorsig gegee word van die teoretiese raamwerk wat gekies is, die omvang van die diagnose en behandeling, die funksionering en aanpassing van die gesinsisteem asook die rol van die maatskaplike werker.

2.1 Sisteemteorie

Die sisteemteorie is gekies as teoretiese raamwerk, omdat die kind met kanker meestal deel vorm van 'n gesinsisteem. Die sistemiese denkwyse beskou aksies as 'n sirkulêre patroon en belig dus die interafhanglike verhouding tussen die sisteme (Goldenberg, Stanton & Goldenberg 2017:101). Om die funksionering van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is te verbeter, moet na die interaksies tussen die verskeie subsisteme gekyk word.

Volgens Bertalanffy (Goldenberg et al. 2017:107) verteenwoordig 'n sisteem 'n kompleksiteit van interafhanglike dele of interaktiewe elemente wat saam 'n entiteit vorm. Die gesin kan beskou word as 'n eenheid/entiteit wat uit interafhanglike subsisteme bestaan. Hierdie subsisteme kom in alle gesinne voor en oorvleuel in die daaglikse funksionering en die vestiging van patronen met verloop van tyd. Om die werking van hierdie sisteme, in hierdie geval die gesin, te verstaan, moet daar dus op die verhouding tussen die sisteme en die inter-funksionering van die onderskeie subsisteme soos die ouer-subsisteem en die sibbe-subsisteem gefokus word.

Die gesinsisteem se interaksie met die omgewing is ook van toepassing soos byvoorbeeld die hospitaalomgewing. Hierdie teorie kan dus toegepas word in die gesin waar een van die kinders ook aan 'n kroniese/terminale siekte, byvoorbeeld kanker, ly. Strategieë moet dus ontwikkel word om in die behoeftes van die individuele lede, asook van die gesin as geheel, te voorsien ten einde ekwilibrium te handhaaf.

2.2 Diagnose en behandeling

'n Diagnose van kanker is 'n skokkende gebeurtenis vir enige persoon. As dit egter 'n kind is wat gediagnoseer word met kanker, ervaar gesinsisteme dit dikwels baie traumatis. Dit is vir ouers moeilik om gekonfronteer te word met hul kind se sterflikheid (Sweitzer, Griffiths & Yates 2012:704). Die meeste ouers het drome vir hul kind om gesond en suksesvol te wees op sekere gebiede soos bv. sport of akademie. Die diagnose van kanker verpletter dikwels hierdie drome (Wright 2013:13). As 'n kind met kanker gediagnoseer word, is dit 'n onverwagte gebeurtenis wat die homeostase van die gesinsisteem ontwrig. So 'n diagnose hou gevolge in nie net vir die siek kind nie, maar ook vir die ouersubsisteem en ander sibbe in die gesinsisteem.

Wanneer 'n kroniese siekte, soos kanker, gediagnoseer word by 'n kind, is dit die begin van 'n krisistydperk vir die siek kind asook die gesin. Sommige outeurs (Radhi, Fulbright, Ginn & Guest 2015:44; Ward, DeSantis, Robbins, Kohler & Jemal 2014:83) beskryf hierdie ervaring as 'n lewensbedreigende gebeurtenis met talle uitdagings. Die trauma om te sorg vir die kind met kanker, herdefinieer die gesin se lewe. Sulke gesinne toon dikwels 'n behoefte aan ondersteuning om hulle deur hierdie krisis te dra.

Daar is baie vordering gemaak op die gebied kinderkanker en ongeveer twee derdes van kinders wat gediagnoseer word met kanker oorleef die siekte. Daar is egter gevalle waar die diagnose terminaal is. As 'n kind besig is om te sterf, ervaar die gesin gewoonlik dat alles wat veilig en bekend gevoel het, besig is om te verdwyn en deur vrees, onsekerheid, chaos en eensaamheid vervang word (Björk, Wiebe & Hallström 2005:423). Gesinne in hierdie situasie ervaar dikwels emosies van rou, naamlik ontkenning, woede, onderhandeling, depressie en aanvaarding. Vir 'n beduidende aantal gesinne is die pad na aanvaarding uiterstresvol en sommige gesinne bereik nooit hierdie fase nie (Kübler-Ross & Kessler 2005:7). Wright (2013: 63) meld dat ouers in hierdie situasie dikwels 'n dubbele dosis van rou ervaar. Voor die kind se dood rou hulle oor die kind wat besig is om te sterf en na die dood van hul kind rou hulle oor die kind wat gesterf het.

Die behandeling van 'n siekte soos kanker is omvattend en omvangryk. Gesinne in hierdie situasie word dikwels gekonfronteer met verskeie stressors en eise soos herhaalde hospitalisering, veranderinge in die ouer-kind verhouding en versorging van gesonde sibbes, verandering in rolle en verantwoordelikhede asook bekommernis oor die langtermyngevolge vir die siek kind en die res van die gesin (McCubbin, Balling, Possin, Frierdich & Bryne 2002:103). Alderfer en Kazak (2006) benadruk dat diagnose van kanker by 'n kind baie spanning kan veroorsaak, wat die gesinsisteem en gesinslede onder druk plaas. Die kind met kanker, asook die res van die gesinsisteem vind gewoonlik baat by voldoende inligting rondom die diagnose en behandeling. Kerr, Harrison, Medves, Tranmer en Fitch (2007:280) het bevind dat voldoende inligting oor die omvang van die kanker en wat om te verwag ten opsigte van die behandeling, moontlike hospitalisasie en uitdagings die gesinsisteem se verwardheid en angstigheid kan verminder.

2.2 Funksionering en aanpassing

In 'n studie (Björk et al. 2005:269) wat in Swede gedoen is, is twee temas geïdentifiseer by gesinne waar kinders met kanker gediagnoseer is. Die eerste tema was dié van 'n gebroke wêreld. Gesinne in die studie het fundamentele veranderinge in hulle lewe ervaar na die diagnose en gevoel dat hulle nie meer beheer het oor hulle lewe nie. Die stres, spanning en uitdagings van hierdie gesinne na die diagnose was deel van hul gebroke wêreld. Hierdie onverwagte en lewensbedreigende diagnose en ingrypende mediese behandelinge beïnvloed die hele gesinsisteem se normale aktiwiteite en roetines oor 'n lang tydperk, en stel nuwe stressors bekend wat verskil in duurte, impak en voorspelbaarheid. Die diagnose en behandeling van kanker kan langermyngevolge en 'n sielkundige impak op die hele gesinsisteem hê (Vrijmoet-Wiersma, Van Klink, Kolk, Koopman, Ball & Egeler 2008:694).

Wanneer ouers gekonfronteer word met die diagnose van kanker van hul kind, begin daar 'n proses wat sielkundige stres genoem word (Glover & Poland 2002). Gevoelens van onsekerheid, angstigheid, depressiewe simptome en posttraumatische stres simptome (PTSS) kom meestal voor onmiddellik na die diagnose van kanker. Hierdie emosionele manifestasie en spanning verminder tot amper normale vlakke oor tyd vir die meerderheid ouers, maar vir van die ouers sal hierdie gevoelens jare na behandeling steeds teenwoordig wees, wat deel vorm van hulle gebroke wêreld (Vrijmoet-Wiersma, et al. 2008:700).

Die tweede tema wat Björk et al. (2005:269) geïdentifiseer het, was 'n strewe na oorlewing. Daar is bevind dat gesinne hanteringsmeganismes probeer vind het om hulle in hierdie krisis te help soos byvoorbeeld om ondersteuning van ander familielede te vra. Robinson, Gerhardt, Vanatta en Noll (2007:400) beklemtoon die waarde van ondersteuning. Hulle meen dat ondersteuning gesinne in staat stel om veerkrachtigheid te bereik, wat hulle in staat stel om spanning rondom die kanker beter te hanteer. Olsen (2000:144) brei verder hierop uit deur aan te toon dat oorlewing ook behels dat gesinne 'n balans kan handhaaf tussen grense stel en buigsaamheid.

Tydens behandeling van die kanker ervaar gesinne meestal 'n verlies aan normaliteit en die oorskakeling na 'n pasiënt-gesentreerde gesin. Die siek kind en behandeling word die sentrale organiserende krag in die gesinslewe. Die moeders sal dikwels meer tyd by die siek kind in die hospitaal spandeer, terwyl die vaders finansiële ondersteuning moet bied en terug werk toe gaan, asook nuwe rolle aanneem soos omsien na die ander gesonde sibbe en die uitvoer van ander huistake. In enkelouergesinne moet die gesin op ander ondersteuningsistema, soos byvoorbeeld bure en ander familielede steun (Björk et al. 2009; Fletcher 2010; McCubbin et al. 2002). McCubbin et al. (2002) beskryf die proses as die wyse waarop die gesin leer om as 'n verdeelde gesin te leef.

2.3 Die rol van die maatskaplike werker

Maatskaplike werkers vorm 'n integrale deel van die multidissiplinêre span om na die behoeftes van die kind met kanker asook die gesinsisteem om te sien. Hulle word opgelei om op 'n holistiese wyse ondersteuning aan die gesinsisteem te bied. Verder is hulle ook toegerus om bepaalde behoeftes van gesinsistema te identifiseer en dit aan te spreek. As 'n kind terminaal siek is, kan maatskaplike werkers inligting verskaf rondom oopsies soos hospiese. Dit is maatskaplike werkers wat gewoonlik met dokters en ander lede van die multidissiplinêre span kommunikeer in verband met psigososiale kwessies van die kind met kanker en die betrokke gesinsisteem (Snow, Warner & Zilberfein 2008:380).

Maatskaplike werkers kommunikeer ook dikwels inligting wat dokters gee rondom die kanker op 'n eenvoudige en verstaanbare wyse aan die betrokkenes sodat hulle die omvang van die diagnose en behandeling kan verstaan. Hulle kan die gesinsisteem bystaan en ondersteun op hul pad na aanvaarding van die siekte en sodoende psigososiale ondersteuning bied. Behalwe die psigososiale ondersteuning, verrig maatskaplike werkers ook verskeie ander rolle in 'n onkologie-opset. Dit behels onder andere rouverading, emosionele ondersteuning, advokaat vir die gesin waar sekere gesinsisteme kwesbaar mag wees, assessering van die hele gesinsisteem en mobilisering van bronne (Kitchen & Brook 2005:9).

3. PROBLEEMSTELLING

Omdat ouers hoë vlakke van angs ervaar en die behoefte het om na die siek kind by die hospitaal en die huis om te sien, word hulle dikwels fisiek en emosioneel afgestomp, wat tot die afskeep van ander kinders in die huis kan lei (Alderfer & Kazak 2006). Gesonde sibbe in hierdie gesinne loop die risiko om emosionele, gedrags- en akademiese probleme te ontwikkel (Alderfer & Hodges 2010). Dit is dus duidelik dat by die betrokke gesinne verskeie nuwe behoeftes ontstaan nadat 'n kind met kanker gediagnoseer is.

In 'n behoeftebepaling om hierdie studie te onderskryf, is ondersoek ingestel na studies van die afgelope paar jaar rakende die gesin wat deur kanker geaffekteer is, vanuit 'n maatskaplikewerk-perspektief. Volgens Nexus is weinig maatskaplikewerk-studies die afgelope paar jaar in Suid-Afrika gedoen oor gesinne se uitdagings en behoeftes rondom die kanker van 'n gesinslid.

Daar bestaan 'n leemte ten opsigte van studies vanuit maatskaplike werkers se persepsies ten opsigte van ondersoek na die behoeftes wat binne die gesinsisteem ontstaan nadat 'n kind met kanker gediagnoseer is. Sodanige ondersoek kan lei tot beter begrip en insig oor die tipes behoeftes wat ondervind word ten einde intervensieplanne op te stel wat gesinne se behoeftes kan aanspreek. Die gaping wat hierdie studie wil oorbrug, is om maatskaplike werkers se persepsies oor die behoeftes van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, te ondersoek.

Dit sal dus waardevol wees om maatskaplike werkers se persepsies van die behoeftes van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, te eksplorere ten einde dienslewering te verbeter.

4. NAVORSINGSMETODOLOGIE

In die lig van bogenoemde probleemstelling, is die volgende navorsingsvraag geformuleer: Wat is die behoeftes van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, soos ervaar deur maatskaplike werkers?

In die navorsingstudie is gebruik gemaak van 'n kwalitatiewe navorsingsbenadering. Die navorsingsontwerp was sowel verkennend as beskrywend ten einde die persepsies van maatskaplike werkers oor die behoeftes van die gesin waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, te bepaal (Fouché & De Vos 2011:96). Die doelbewuste steekproeftrekking is gedoen uit 'n populasie van maatskaplike werkers wat dienste lewer aan gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is. Ses hospitale en hospiese is genader om die steekproef van 18 deelnemers te vind. Aanvanklik is besluit om die studie net in die Wes-Kaap te doen, maar daar was nie genoeg deelnemers nie. Deelnemers van Gauteng, die Vrystaat en die Oos-Kaap is ook betrek by die studie ten einde die steekproef van 18 deelnemers te verkry.

Sekere kriteria vir insluiting het gegeld vir die steekproef, naamlik:

- Hulle moes geregistreerde maatskaplike werkers wees wat dienste gelewer het aan gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is.
- Maatskaplike werkers moes werkzaam wees by hospitale en hospiese in Suid-Afrika.
- Deelnemers moes Afrikaans of Engels magtig wees.

Voornemende deelnemers is per e-pos gekontak en afsprake is gereel om die doel van die studie volledig aan hulle te verduidelik. 'n Senior maatskaplike werker by elke hospitaal of hospiese het gehelp om die deelnemers te identifiseer. Data is deur die navorser ingesamel met behulp van 'n semi-gestruktureerde onderhoudskedeule. Die fokus van hierdie onderhoudskedeule was om maatskaplike werkers wat dienste lewer aan gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, se ervaringe oor hierdie kwessie te ondersoek. Die onderhoude wat met die deelnemers gevoer is, is getranskribeer, met die toestemming van die deelnemers, en die data is in temas en subtemas ingedeel. Daar is ook etiese klaring vir die studie verkry en die korrekte protokol is gevvolg tydens die onderhoudvoering en verwerking van data soos byvoorbeeld die veilige bewaring van data (Strydom 2011:115).

Die betroubaarheid van die studie is volgens Lincoln en Guba (1985:290) se riglyne gedoen ten einde geloofwaardigheid, oordraagbaarheid, betroubaarheid en bevestiging te verseker. Geloofwaardigheid van die studie is verseker deur 'n reflektiewe verslag te skryf oor waarom die onderwerp gekies is vir navorsing asook hoe objektiwiteit deurgaans gehandhaaf is. Ter bevestiging het vier deelnemers deur hulle getranskribeerde onderhoude gelees om te verseker dat dit 'n ware weergawe van die onderhoude was. Die navorser het ook van die dienste van 'n onafhanklike kodeerde, 'n geregistreerde maatskaplike werker wat besig was met nagraadse studies in maatskaplike werk, gebruik gemaak, wat die temas en subtemas wat geïdentifiseer is, bevestig het (Creswell 2012:15).

5. BEVINDINGE

Soos reeds bespreek, ontstaan verskeie behoeftes in die gesinsisteem waar 'n kind met kanker gediagnoseer is. Vervolgens word daar na drie temas en onderliggende subtemas gekyk.

5.1. Tema 1: Behoefté aan inligting

Volgens Guttman (in Goldenberg et al. 2017:94) is gesinne baie selektief ten opsigte van nuwe inligting en hulle gewilligheid om sodanige inligting te inkorporeer in hulle lewens. Sisteme is relatief oop of gesloten, afhangend van hoe hul grense gestel word om interaksies met die gemeenskap te reguleer. Oop sisteme aanvaar en laat nuwe inligting van die gemeenskap binne en tree gereeld toe tot interaksie met die gemeenskap ten einde die sisteem te onderhou, terwyl gesloten sisteme nie deelneem aan transaksies met die gemeenskap nie en hulself sodoende isolateer (Goldenberg et al. 2017:97). In gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, verlang sowel die ouer-subsisteem as die sibbe-subsisteem inligting rondom die situasie.

5.1.1 Subtema 1.1 Behoefté aan inligting aan die ouer-subsisteem

Volgens die deelnemers het ouers 'n groot behoefté aan inligting. Die meeste deelnemers het aangedui hoe ouers die behoefté aan inligting oor hul siek kind se toestand as baie belangrik beskou het, soos uit onderstaande narratiewe blyk:

“Inligting is mag. Dit wat ons nie weet nie maak ons bekommerd, indirek in beheer van die situasie.”

“Baie belangrik. Inligting aan die ouers is jou eerste stap in terme van terapeutiese bemagtiging van mense. As hulle nie inligting het nie, en verstaan hoe dit werk nie kan hulle nie ‘cope’ daarmee nie.”

“Inligting is ’n groot behoefte vir ouers, want hulle moet ingeligte besluite neem gebaseer op die inligting wat hulle het.”

Gibbens et al. (2012) beskryf dat hierdie behoeftes van die ouers aangedryf word deur die begeerte om in beheer te voel oor hulle situasie, wat ouers sal bemagtig soos die een narratief hierbo uitwys. Kerr et al. (2007) het ook bevind dat tydige inligting gevoelens van verwardheid, angstigheid en vrese sal verminder, en ouers help om meer ingelig te wees en beter besluite te neem. Maatskaplike werkers kan dus ’n belangrike rol speel om die nodige inligting aan die ouer-subsisteem te gee. Soos meeste deelnemers aangedui het, stel voldoende inligting ouers in staat om deurdagte besluite te neem en meer in beheer te voel van ’n situasie wat baie spanning en onsekerheid kan veroorsaak.

5.1.2 Subtema 1.2 Behoefte aan inligting aan die sibbe-subsisteem

Die meeste deelnemers het aangedui dat inligting ook ’n belangrike behoeftes is van die gediagnoseerde kind en gesonde sibbe in die gesinsisteem. Volgens Murray (2001) is advies en inligting oor die diagnose, en die vordering van die behandeling van die siek broer of suster belangrik vir die gesonde sibbe.

Een deelnemer het egter genoem dat die ouderdom van die kinders bepaal hoeveel inligting gegee moet word. (“*Ek dink dit hang baie af van hoe oud die kinders is. Ouer kinders verlang meer inligting en baie jong kinders minder inligting.*”) Gibson, Aldiss, Horstman, Kumunen en Richardson (2010:1380) stem saam dat die hoeveelheid inligting wat ontvang word deur kinders dikwels afhang van hulle ouderdom en ontwikkelingsfase. Tog wil meeste kinders (4-18 jaar) inligting ontvang oor die siektetoestand van hul broer of suster. Die wyse waarop dit ontvang word, verskil egter. Die volgende narratiewe toon hoe deelnemers dit ervaar het.

“Deur ander sibbe in te sluit met betrekking tot inligting en wat hulle kan verwag kan die impak van die diagnose verminder en ook hulle manier van dit hanteer verbeter. Dit maak tog ’n groot verskil.”

“Dit is belangrik om oop en eerlik met die broers en susters te wees en hulle die waarheid te vertel, hoe baie dit ook al seermaak.”

Volgens Murray (2001:92), verskaf inligting rondom die beskikbaarheid van advies oor die diagnose, en die prognose van die siekte van ’n siek broer/suster, groter duidelikheid oor die pad van behandeling.

Die siek kind wil egter ook inligting rondom sy/haar siekte hê. Volgens Gibson et al. (2010:1381) sal siek kinders wat ingelig is, meer betrokke voel by die proses soos dit uit die onderstaande narratiewe blyk.

“...dit is weer daai ding van kennis, dit is die groot ding wat help, want hulle weet dan min of meer wat om te verwag.”

“Tieners het veral ’n moeilike tyd omdat hulle in die fase is waar hulle wegbeweeg en hulle eie identiteit ontwikkel asook meer met hulle portuurgroep identifiseer. Hulle bevind

hulself nou in 'n situasie waar hulle weer afhanglik moet wees van hulle ma vir hulle basiese behoeftes soos om die badkamer te gebruik. Inligting rondom wat te wagte kan wees, help hulle gewoonlik baie om deur al die emosies te werk."

Kurtz en Abrams (2011:1005,1006) bevestig bogenoemde narratief wat daarop dui dat adolessente dikwels groot uitdagings ervaar, omdat die behandeling hulle voorkoms mag verander wat kan lei tot 'n lae selfbeeld en 'n swak liggaamsbeeld. Voldoende inligting van wat te wagte kan wees, help hulle om beter voorbereid te wees.

'n Beduidende aantal deelnemers het ook aangedui dat dit moeilik is vir ouers om inligting aan hul kinders oor te dra, soos die volgende narratiewe illustreer:

"Dit is ook moeilik vir die ouers om die diagnose en prognose oor te dra aan die ander kinders in die familie."

"Ouers vind dit baie moeilik om inligting rondom die siekte te deel met lede van die gesin."

"Party ma's wil nie praat nie, party lê en gooi hulleself toe. Sommiges eet net helfte van hulle kos. Jy tel dit vinnig op."

Sommige outeurs (Khoury, Abu-Saad Huijer & Doumit, 2013; Vrijmoet-Wiersma, Van Klink, Kolk, Koopman, Ball & Egeler 2008) bevestig dat 'n warboel van emosies soos hartseer, magteloosheid, depressie en angstigheid dit moeilik maak vir ouers om inligting oor die pediatrise kanker en prognose te deel met ander gesinslede. Maatskaplike werkers kan die gesinsisteem voorberei vir moontlike emosies wat ervaar kan word rondom die nuus en hantering van die diagnose van kanker.

5.2. Tema 2: Behoefte aan ondersteuning

Al die deelnemers het verwys na die belangrikheid van ondersteuning tydens die diagnose van kanker by 'n kind. Volgens Altay, Kilicarslan, Sari en Kisecik (2014:147) benodig die gesin praktiese, emosionele, informatiewe en psigososiale ondersteuning. Al die deelnemers het aangedui dat die behoefte aan ondersteuning aanwesig is in gesinsisteme waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, soos deur onderstaande narratief gesien kan word.

"Ondersteuning is altyd 'n top prioriteit. Dit help die gesin om die situasie te hanteer. Hoe meer ondersteuning hulle het, hoe makliker is dit om met alles te 'cope'."

5.2.1 Subtema 2.1: Praktiese ondersteuning

Yildirim Sari et al. (2013:388) dui aan dat familielede ondersteuning kan bied by wyse van voorbereiding van kos, skoonmaak, omsien en versorging van ander kinders, bystand met vervoer, asook om emosionele ondersteuning te bied. Sommige gesinne woon egter ver van familie en benodig ondersteuning uit ander bronne.

Die meeste deelnemers het melding gemaak van die gebrek aan **hulpbronne**:

"Die beskikbaarheid van al die basiese behoeftes en hulpbronne maak dit net makliker om die siekte te hanteer, maar is dikwels afwesig. Gesinne het dikwels nie toegang tot dienste soos mense wat kan help met kos maak of versorging van die ander kinders nie."

"Ek dink oor die algemeen is daar baie min bronne beskikbaar in die gemeenskappe vir hierdie gesinne, soos byvoorbeeld kos wat afgelewer kan word vir die gesin wat agterbly..."

“Ondersteuning aan die gesin soos om te help as jy Kaapstad toe moet gaan vir vier weke, en jou ander kinders is van skoolgaande ouderdom, is baie keer afwesig.”

Flury, Caflisch, Ullman-Bremi en Spichiger (2011:145) verduidelik hoe die daaglikse roetines van die gesin verander om aan te pas by die nuwe en meer gekompliseerde verloop van die siekte. Die versorging van kinders moet byvoorbeeld verander na 'n verdeling van fokus tussen die behoeftes van die siek kind en die behoeftes van die gesonde sibbe. Dit is waar praktiese ondersteuning aan die gesin van groot waarde kan wees.

Sommige deelnemers het aangedui dat **finansies** 'n groot uitdaging is.

“Dis finansieel baie erg, want baie keer kan die mamma nie gaan werk nie of moet ophou werk om 'n versorger te wees, in die hospitaal te wees.”

“Ouers moet dikwels hulle werk verlaat wat groot finansiële implikasies het.”

“Die gesin se finansiële status word dus ook beïnvloed aangesien 'n kind wat terminaal siek is, 24-uur versorging nodig het, en dit maak dit noodsaaklik vir 'n ouer om sy werk te los sodat hy by die huis kan wees met sy kind se versorging.”

Fletcher (2010:170) beskryf die geval van een ma wat afgedank was omdat sy nie al haar werksverpligte kon nakom nie. 'n Ander ma het beskryf hoe haar man ook moes bedank sodat daar meer ure beskikbaar kan wees om te sorg vir die siek kind. Dit het natuurlik groot finansiële implikasies gehad.

Ander deelnemers het genoem dat **vervoer** 'n groot uitdaging is soos uit onderstaande narratief blyk.

“Vervoer is ook 'n baie groot kwessie, veral vir die pasiënt wat in die staatsektor behandel word.”

Uit die deelnemers se response kan ook gesien word hoe gesinne baie vervoerkostes het en soms ver moet reis na behandelingsentrumms. Hierdie waarnemings bevestig bevindings deur Tsimicalis, Stevens, Ungar, McKeever, Greenberg en Agha (2012:1117, 1118) wat verwys na vervoerkostes wat tydsgebonde is en dat dit parkeerfooie, ver afstande wat gery moet word, gebruik van openbare vervoer, en soms ook vliegtuigkaartjies insluit.

Sekere deelnemers het spesifiek verwys na "ouma en oupa" wat 'n baie belangrike rol kan speel as hulle nog lewe en naby die gesin woon. Yildirim Sari et al. (2013:388) het bevind dat sommige gesinne se ouers of skoonouers by hulle kom bly het, en so kon hulle sekere take verrig en verantwoordelikhede opneem wanneer die ouers nie kon nie.

“Grootouers speel 'n baie belangrike rol. Deur dit waarmee hulle jou help is die pad makliker en ook meer aanvaarbaar.”

“Noodwendig, as hier 'n oupa of 'n ouma naby is, of veral in jou swart gemeenskappe het ons mos wonderlike uitgebreide gesinstrukture en hulle is dikwels die mamma en pappa.”

“Hulle speel 'n groot rol deur die gesin te ondersteun en om die proses makliker te aanvaar.”

Bostaande bevestig Ross en Deverell (2004:265) se bevindings. Hulle verwys na hoe grootouers 'n bron van instrumentele en emocionele ondersteuning vir die gesin kan wees tydens die siekte van hul kleinkind. Hulle kan die gesin bystaan deur na die gesonde kleinkinders om te sien wanneer die ouerpaar na die eise en behoeftes van die siek kind moet omsien. 'n Studie gedoen deur Moules, Laing, McCaffrey, Tapp en Strother (2012:124) het ook gevind dat grootouers

dikwels intrek by die gesin, wat daadwerklike en emosionele ondersteuning kan bydra. Uit bogenoemde bespreking is dit dus duidelik dat praktiese ondersteuning die gesin waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, se daaglikse funksionering ietwat kan vergemaklik.

5.2.2. Subtema 2.2: Emosionele ondersteuning

Emosionele ondersteuning wat nou aansluit by praktiese ondersteuning sal gesinne help om beter aan te pas en om om te sien na die fisieke en psigiese welstand van die gesinslede. Emosionele ondersteuning is byvoorbeeld vervat in vertroue, besorgdheid en 'n luisterende oor (Altay et al. 2014:147). Deelnemers het soos volg berig oor emosionele ondersteuning.

“Emosionele ondersteuning is uiters, uiters, uiters belangrik. Geen gesin kan deur 'n kankerproses gaan op sy eie nie. Geen pasiënt kan daardeur gaan op sy eie nie, dis 'n rowwe rit.”

“Aanvanklik is hulle onmiddellik gekonfronteer met die kind se mortaliteit, dat die kind kan doodgaan omdat kanker mos dadelik daai konnotasie het. Dan het hulle emosionele ondersteuning nodig.”

“Al die emosionele stressors kom voor; die reeks van emosies, die skok, die ongeloof, die hartseer, die sin van verlies, vrees, bekommernis, gaan ons dit maak... Ondersteuning van vriende en familie help.”

Volgens Ross en Deverell (2004:36) ervaar gesinne emosies wat manifesteer in die emosies van rou wanneer 'n kind met 'n kroniese siekte, soos kanker, gediagnoseer word. Die deelnemers se persepsies beaam hierdie stelling oor hoe gesinne gekonfronteer word met die kind se mortaliteit na die diagnose van kanker en emosionele ondersteuning benodig. Die meeste deelnemers het verwys na emosies soos skok, hartseer en angstigheid. Volgens 'n studie in Asië (Ow 2003:232,233) het ouers sielkundige reaksies soos angstigheid, depressie en 'n gevoel van verlies beskryf na die diagnose van kanker by hul kind en hul behoefte aan emosionele ondersteuning beklemtoon.

Twee deelnemers het nog 'n relevante aspek uitgelig, en dit is dat gesinne ondersteuning nodig het na die diagnose van kanker, maar dat hulle ook privaatheid wil hê. Hierdie deelnemers het aangevoer dat gesinne se persoonlike ruimte en privaatheid geskend word en dat hulle eerder net as 'n gesin saam tyd wil deurbring.

“...die gesin se privaatheid word ingeboet en ingekort, want skielik is ons op 'facebook', boetie is siek, almal bel, almal 'whatsapp', almal weet van my gesin skielik, en hoeveel tyd het die gesin rērig om op hulle eie 'n gesin te wees sonder kanker. So privaatheid is nogal 'n reuse 'issue'.”

“Ek dink daar is 'n fyn lyn tussen ondersteuning en spasie. Dit is 'n baie fyn lyn. Die gesin het die ondersteuning nodig, maar die gesin het ook spasie nodig.”

Johns, Oland, Katz, Sahler, Askins en Butler (2009:168) noem dat mense verskillende hanteringsmeganismes gebruik en dat die gesinsgrense duidelik moet wees sodat elke gesinslid ruimte kan hê om self deur emosies te werk, maar ook gebondenheid om as gesinslede mekaar te ondersteun. Dit stem ook ooreen met die sisteemteorie wat dui dat grense in die gesinsysteem duidelik, maar buigsaam behoort te wees. Grense rondom die privaatheid van die gesin is ook belangrik vir gesinsisteme waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, en gesinsgrense behoort duidelik gedefinieer te word (Goldenberg et al. 2017:96).

5.2.3 Subtema 2.3: Professionele ondersteuning

Ondersteuning van die gesondheidsorgspan is belangrik, veral as dit ondersteuning van individue betref wat praktiese raad en hulp aanbied (Brody & Simmons 2007:155). Hierdie tipe ondersteuning sluit gerusstelling en realistiese hoop, beskikbaarheid van inligting en bystand oor die versorging van die siek kind en respek vir die ouers in (McCubbin et al. 2002:106). Een ma in hierdie studie het genoem hoe die beschikbaarheid van die verpleegsters van groot belang was soos ook in hierdie studie aangedui is, en uit die volgende narratief duidelik word.

“Hulle (verpleegsters) het besonderse verhoudings met die ouers en die siek kind. Hulle voed die siek kind op en toon begrip vir die ouers. Hulle bied vertroosting en ondersteuning.”

Brody en Simmons (2007:154) verwys ook na die belangrike rol wat pediatriese onkologie-verpleegsters speel. Hulle kan dikwels individuele sterkpunte en bevoegdhede in gesinslede identifiseer en kan gesinne aanmoedig om sekere take aan te pak wat die proses sal vergemaklik. Daar is ook genoem hoe die professionaliteit en deernis van die gesondheidswerkers 'n belangrike bron was vir die vaders en baie bygedra het tot hulle aanpassing.

Maatskaplike werkers vorm egter ook deel van die gesondheidsorgspan en werk gewoonlik as deel van 'n multidissiplinêre span om die gesin waar kanker teenwoordig is, by te staan. Hulle kan 'n groot bydrae lewer ten opsigte van ondersteuning. Al die deelnemers het die belangrike rol van maatskaplike werkers ten opsigte van professionele ondersteuning beklemtoon. Hierdie ondersteuning is egter nie altyd beschikbaar nie soos aangedui deur onderstaande narratiewe.

“Wel ek dink net omdat pediatriese onkologie gewoonlik in staatshospitale behandel word, is daar te min maatskaplike werkers en sielkundiges wat in daai spanne werk...so ek dink die staat behoort baie meer verantwoordelikheid te neem vir kinders wat behandeling kry en vir hulle gesinne. Ek dink dit is 'n mensereg-kwessie vir my wat nie nagekom word nie.”

“Ek wens dat al ons gesinne goeie ondersteuningsdienste kan ontvang, maar ongelukkig is daar scenario's waar gesinne nie genoegsaam ondersteun word nie, en dit is baie hartseer. Hulle voel baie eensaam en verwerp.”

“Psigososiale ondersteuning fokus op emosionele en psigososiale welstand van die pasiënt en hul gesinne wat insluit uitdagings soos selfvertroue en aanpassing tot die siekte en die nagevolge, kommunikasie, sosiale funksionering en verhoudings. Die tekort aan maatskaplike werkers in onkologie is 'n groot leemte”

“Ek dink maatskaplike werkers speel 'n baie belangrike rol. Die gesinsisteem het nie soveel kennis oor die siekte nie, ken nie die statistieke nie, so hulle sal dikwels opkyk na ons vir leiding, kennis en ondersteuning. Meer maatskaplike werkers is nodig om ondersteuning aan hierdie gesinne te bied.”

Die literatuur beklemtoon dat die belangrikste rol van 'n maatskaplike werker in 'n hospitaal is om gesinne te help om die diagnose van die kroniese/terminale siekte te aanvaar, te hanteer en daarby aan te pas (Snow et al. 2008:378). Soos alreeds genoem, is 'n kind wat met kanker gediagnoseer word, se direkte omgewing, die gesin, die beginpunt vir die verandering. Maatskaplike werkers se rol om ondersteuning te bied voorsien dus in 'n groot behoefté.

5.3 Tema 3: Behoefte aan kommunikasie

Vervolgens word die behoefte aan kommunikasie binne die gesinsisteem, asook die behoefte aan kommunikasie met die gesondheidsorgspan bespreek.

5.3.1. Subtema 3.1: Kommunikasie binne die gesinsisteem

Uit studies soos dié van onder meer Murray (2001:98) en West, Bell, Woodgate en Moules (2015:261) is dit duidelik dat die hele gesinsisteem, dus ook die gesonde sibbe, 'n behoefte het aan kommunikasie en inligting oor die siek broer of suster. DiGallo (2003) het ook aangedui dat gesonde kommunikasie binne die gesinsisteem wel hulle aanpassing by die diagnose van kanker en behandeling kan verbeter.

Die deelnemers se response het aangetoon dat ouer-kind-kommunikasie 'n baie belangrike behoefte is.

"Ek dink die draad wat deur alles hardloop is die aspek van kommunikasie. Wat is die vlak van oop en eerlike kommunikasie en hoe kan ek dit bestuur."

"Kommunikasie tussen elke gesinslid, sodat hulle die geleentheid kry om te praat oor wat gebeur is baie belangrik."

"Hierdie kommunikasie vind nie altyd plaas nie... dit moet plaasvind."

Bogenoemde narratiewe illustreer dat kinders 'n behoefte het aan kommunikasie met hulle ouers, maar dat dit nie altyd gebeur nie. Oop en eerlike kommunikasie met gesonde sibbe help hulle om beter aan te pas, maar daar is verskeie studies, soos Woodgate (2006:305) en Wilkens en Woodgate (2005:406) wat aandui dat gesonde sibbe meen dat daar nie voldoende met hulle gekommunikeer word oor hul broer of suster se siekte nie. Deelnemers het ook aangedui dat kommunikasie aan die gesonde sibbe gebrekkig is.

"In baie kulture, insluitend ons Westerse kulture, is daar steeds die geloof dat kinders beskerm moet word en dat daar nie met hulle gekommunikeer moet word nie. Dit is wat die sibbe dringend nodig het."

"Die kinders kom nie regtig na die hospitaal om met die dokters te praat nie. Dit is die ouer se taak om aan die kinders te verduidelik wat gaan aan, maar hulle is dikwels te oorweldig om dit te doen."

"Ouers moet praat oor die diagnose met hulle gesonde kinders, maar dit gebeur nie altyd nie."

Gibson et al. (2010:1382) verwys ook na hoe gediagnoseerde kinders hierdie behoefte aan eerlike kommunikasie toon. Die studie het bevind dat oop ouer-kind-kommunikasie hierdie kinders meer selfvertroue gee, hulle gelukkig maak en gemaklik laat voel, soos ook deur deelnemers beklemtoon is.

"Kommunikasie is uiterst belangrik, sodat die siek kind weet wat om te verwag."

"Die grootste behoefte is maar die kommunikasie rondom wat die pad vorentoe is van die kindjie en die impak daarvan op die lewens van almal rondom daai kind. Hierdie kind moet dus weet wat aangaan."

Eerlike interaksie tussen ouers en kinders is dus 'n belangrike behoefté by kinders gediagnoseer met kanker. Goldenberg et al. (2017:94) het ook beklemtoon dat oop en eerlike kommunikasie binne die gesinsisteem lei tot beter aanpassing. Maatskaplike werkers kan deur middel van gesinsessies verskillende lede in die gesin aanmoedig om openlik te kommunikeer met ander gesinslede oor hul onsekerhede en vrese. So kry elke gesinslid die geleentheid om ook ander gesinslede se belewenisse rondom die kanker te hoor en te besef dat die hele gesinsisteem saam deur hierdie krisis moet werk.

5.3.2 Subtema 3.2: Kommunikasie met gesondheidsorgspan

Gesinne, en spesifieke ouers, van kinders wat met kanker gediagnoseer word, toon 'n behoefté aan oop, eerlike en ontentieke kommunikasie deur die gesondheidsorgspan. Ouers heg groot waarde aan eerlike kommunikasie met die gesondheidsorgspan, omdat dit hulle help om ewewigting te bly. Die wyse waarop daar met ouers gekommunikeer word, is ook 'n belangrike aspek en behoefté van gesinne (Monterosso & Kristjanson 2008:62, 65). Die bevindinge van die deelnemers stem ooreen met bogogenoemde literatuur. Al die deelnemers het aangedui dat hierdie 'n belangrike behoefté van die gesinsisteem is.

Een deelnemer het aangedui dat kommunikasie tussen die gesondheidsorgspan en die ouers goed was.

"In my geval is die gesondheidsorgspan 100%. Hulle vertel die ouers alles. Die manier hoe hulle met die mense praat is duidelik en verstaanbaar. Hulle praat met hulle soos mens met 'n vriend praat. Hulle bou 'n verhouding met hulle."

Ander deelnemers het die volgende genoem:

"Daar is 'n behoefté aan kommunikasie, en die aard daarvan moet oop kommunikasie wees tussen die dokters en ons as maatskaplike werkers en ook die gesinne."

"Jy as maatskaplike werker is die skakel tussen die mediese span en die gesin... jy kommunikeer met die gesin en verduidelik dit op hullevlak sonder om mediese terme te gebruik wat hulle nie verstaan nie."

Uit bogogenoemde narratiewe is dit duidelik dat kommunikasie tussen die gesondheidsorgspan en die gesin van uiterste belang is. Gibson et al. (2010:1382) beklemtoon ook die waarde van goeie kommunikasie alhier. Weereens het deelnemers die belangrike rol van maatskaplike werkers beklemtoon, waar die maatskaplike werker meestal die verduideliking rondom die siekte en behandeling aan die gesin moet kommunikeer.

6. GEVOLGTREKKING

Soos alreeds genoem is, is die studie gedoen met gesinsisteemteorie as teoretiese raamwerk. Uit die resultate is dit betekenisvol dat die meeste deelnemers aangedui het dat die hele gesinsisteem verskeie nuwe behoeftes ontwikkel wat aangespreek moet word. Die omvang van diagnose van kanker by 'n kind, die behoeftes wat ontstaan en die impak daarvan op die gesinsisteem kan waargeneem word uit die studie se bevindinge. Die persepsies van maatskaplike werkers soos reeds gemeld is baie belangrik ten einde insig te bekom oor hoe om die gesinsisteem in hierdie tyd effektief te ondersteun.

Al die gesinslede beleef hierdie traumatische tydperk en daarom is dit belangrik om die behoeftes van al die subsisteme (ouers, gesonde sibbe, gediagnoseerde kind) wat ontstaan na die diagnose van kanker, te ondersoek. Hierdie bevindinge sal professionele persone meer begrip laat ontwikkel, wat sal lei tot beter kwaliteit-dienslewering aan die gesinsisteem.

In terme van behoefte aan inligting het die groot meerderheid deelnemers die belangrike funksie van maatskaplike werkers aangedui. Die ouer-subsisteem asook die sibbe-subsisteem benodig voldoende inligting om te weet wat om te verwag en hoe om te beplan. Die deelnemers het ook aangedui dat die ouderdom van die siek kind, sowel as die ander sibbes sal bepaal hoeveel inligting hulle behoort te ontvang. Maatskaplike werkers kan gesinslede ook voorberei op moontlike emosies wat mag ontstaan rondom die meeudeel van inligting rakende die kanker.

Meeste deelnemers het aangedui dat die behoefte aan ondersteuning noodsaaklik is. Uitdagings in terme van praktiese ondersteuning soos die gebrek aan hulpbronne is beklemtoon, asook die groot finansiële uitdagings. Emosionele ondersteuning aan die gesin waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, is ook gemeld deur die deelnemers. Van die deelnemers het genoem dat die gesin se reg tot privaatheid gerespekteer moet word. Deelnemers het ook maatskaplike werkers se taak in terme van professionele ondersteuning gemeld waar hulle gewoonlik gesinne bystaan om die diagnose te hanteer en daarby aan te pas.

Die behoefte aan kommunikasie sluit nou aan by die vorige twee behoeftes en is deur alle deelnemers genoem. Deelnemers was dit eens dat oop en eerlike kommunikasie binne die gesinsisteem aanpassing by die siekte vergemaklik. Die onmisbare rol van die maatskaplike werker in die gesondheidsorgspan is ook beklemtoon waar maatskaplike werkers gewoonlik die skakel tussen die mediese personeel en die gesin is.

Die bevindinge, soos verkry by geregistreerde maatskaplike werkers wat dienste lewer spesifiek aan kinders gediagnoseer met kanker en hulle gesinne, bied 'n ryk beskrywing oor al die verskillende behoeftes van die onderskeie sisteme. Dit kan in die toekoms benut word vir verbeterde dienslewering om die behoeftes aan te spreek van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is, en sodoende lei tot beter aanpassing by die diagnose en gesinsfunksionering.

Daar is sekere leemtes van hierdie studie, onder andere dat dit 'n kwalitatiewe studie was met 'n redelike klein steekproef en daar kan dus geen veralgemenings gemaak word van die resultate nie. 'n Verdere leemte was dat die deelnemers maatskaplike werkers was wat werkzaam is by hospitale en hospiese. Dit sou betekenisvol gewees het om ouers en ander gesinslede by die studie te betrek.

7. AANBEVELINGS

Die volgende aanbevelings word gemaak:

- Maatskaplike werkers moet alle moontlike behoeftes in ag neem van gesinne waar 'n kind met kanker gediagnoseer is.
- Maatskaplike werkers wat in onkologie-opsette werk moet sorg dat die gesinsisteme die nodige inligting rondom die diagnose van kanker ontvang en verstaan.
- In terme van die behoefte aan ondersteuning moet maatskaplike werkers hulle beywer om hulpbronne daar te stel om te help met praktiese ondersteuning.
- Die gesin se emosionele ondersteuning is van groot belang en verskillende sisteme in die gemeenskap, soos kerke kan benut word om gesinne by te staan.
- Die belangrike rol van maatskaplike werkers in die gesondheidsorgspan moet nie onderskat word nie, veral waar hulle dikwels as bemiddelaars optree in die mediese span.
- Maatskaplike werkers moet ook die noodsaaklikheid van oop en eerlike kommunikasie in die gesinsisteem asook tussen die gesin en die gesondheidsorgspan besef. Indien kommunikasiepatrone nie effektief is nie, kan maatskaplike werkers dit aanspreek tydens intervensie.
- Intervensieplanne behoort so saamgestel te word dat die hele gesinsisteem se behoeftes in ag geneem word.

- Meer navorsing kan gedoen word oor die diagnose van kanker en die impak daarvan op die gesinsisteem ten einde beter begrip te hê oor die uitdagings en aanpassing van hierdie gesinne.

BIBLIOGRAFIE

- Aburn, G. & Gott, M. 2014. Education given to parents of children newly diagnosed with acute lymphoblastic leukemia: The Parent's Perspective. *Pediatric Nursing*, 40(5):243-256.
- Alderfer, M.A. & Hodges, J. A. 2010. Supporting siblings of children with cancer: A need for family-school partnership. *School Mental Health*, 2(2):72-81.
- Alderfer, M.A. & Kazak, A. E. 2006. Family issues when a child is on treatment for cancer. In R.T Brown (Ed.), *Comprehensive handbook of childhood cancer and sickle cell disease: A biopsychosocial approach*. New York: Oxford University Press.
- Altay, N., Kilicarslan, E., Sari, C. & Kisecik, Z. 2014. Determination of social support needs and expectations of mothers of children with cancer. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 31(3):147-153.
- Arabiat, D.H. & Altamimi, A. 2013. Unmet care needs of parents of children with cancer in Jordan: Implications for bed-side practice. *Journal of Clinical Nursing*, 22,531-539.
- Björk, M., Wiebe, T. & Hallström, I. 2009. An everyday struggle-Swedish families' lived experiences during a child's cancer treatment. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 24:423-432.
- Brody, A.C. & Simmons, L.A. 2007. Family resiliency during childhood cancer: The father's perspective. *Journal of Oncology Nursing*, 24(3):152-165.
- Cancer Facts & Figures. 2014. Special section: *Cancer in children & adolescents* [Intyds]. Beskikbaar: www.cancer.org/acs/groups/content/@research/documents/webcontent/ascpc-0141787.pdf. [2015, Februarie 17].
- Choc. 2012. *Parent Zone* [Intyds]. Beskikbaar: www.choc.org.za/parent_zone.html. [2015, Februarie 18].
- Creswell, J.W. 2012. *Educational research: Planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research* (4th ed.) Boston, MA: Pearson.
- DiGallo, A. 2003. While my sister went to disco, I went to hospital and met the doctors: Narrative as a measure of the psychological integration of the experience of cancer in childhood and adolescence. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 8(4):489-502.
- Fletcher, P.C. 2010. My child has cancer: The cost of mothers' experiences of having a child with pediatric cancer. *Comprehensive Pediatric Nursing*, 33:164-184.
- Flury, M., Caflisch, U., Ullman-Bremi, A. & Spichiger, E. 2011. Experiences of parents with caring for their child after a cancer diagnosis. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 28(3):143-153.
- Fouché, C.B. & De Vos, A.S. 2011. Formal formulations. IN De Vos, A.S., Strydom, H., Fouche, C.B. & Delport, C.S.L. *Research at grass roots. For the social sciences and human services professions*. (4de uitgawe). Pretoria: JL van Schaik Publishers.
- Gibson, F., Aldiss, S., Horstman, M., Kumpunen, S. & Richardson, A. 2010. Children and young people's experiences of cancer care: A qualitative research study using participatory methods. *International Journal of Nursing Studies*, 47:1397-1407.
- Gibbens, J., Steinhardt, K. & Beinart, H. 2012. A systematic review of qualitative studies exploring the experience of parents whose child is diagnosed and treated for cancer. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 29,253-271.
- Glover, D.A. & Poland, R.E. 2002. Urinary cortisol and catecholamines in mothers of child cancer survivors with and without PTSD. *Psychoneuroendocrinology*, 27(7):805-819.
- Goldenberg, I., Stanton, M. & Goldenberg, H. 2017. *Counselling today's families*. California: Brooks/Cole Publishing Company.
- Health24: Cancer. 2014. *More and more children survive cancer*: [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.health24.com/Medical/Cancer/Cancer-in-children/More-and-more-children-survive-cancer-20120721>
- Hitchcock, S. M. 2009. *The impact of cancer on the relationship of the couple*. Cape Town: University of Cape Town (MSW).
- Johns, A.L., Oland, A.A., Katz, E.R., Sahler, O.J.Z., Askins, M.A. & Butler, R.W. 2009. Qualitative analysis of the role of culture in coping themes of Latina and European American mothers of children with cancer. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 26:167-175.
- Kerr, L.M.J., Harrison, M.B., Medves, J., Tranmer, J.E. & Fitch, M.I. 2007. Understanding the supportive care needs of parents of children with cancer: An approach to local needs assessment. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 24:279-293.

- Khoury, N., Abu-Saad Huijer, H. & Doumit, M. 2013. Lebanese parents' experiences with a child with cancer. *European Journal of Oncology Nursing*, 17:16-21.
- Kitchen, A. & Brook, J. 2005. Social work at the heart of the medical team. *Health and Social Work*, 40(1):1-18.
- Kübler-Ross, E. & Kessler, D. 2005. *On grief and grieving: finding the meaning of grief through the five stages of loss*. US: Simon & Schuster Inc.
- Kurtz, B.P. & Abrams, A.N. 2011. Psychiatric aspects of pediatric cancer. *Pediatric Clin N Am*, 58:1003-1023.
- Landier, W. & Hartrum, H. 2012. *Coping with childhood leukemia and lymphoma*. The Leukemia and Lymphoma Society of America.
- Lincoln, Y.S. & Guba, E.G. 1985. Naturalistic inquiry. Beverly Hills, CA: SAGE. In Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (Eds). *Handbook of qualitative research*. Thousands Oaks, CA: SAGE.
- McCubbin, M., Balling, K., Possin, P., Friedrich, S. & Bryne, B. 2002. Family resiliency in childhood cancer. *Family Relations*, 51(2),103-111.
- Monterosso, L. & Kristjanson, L.J. 2008. Supportive and palliative care needs of families of children who die from cancer: An Australian study. *Palliative Medicine*, 22:59-69.
- Moules, N.J., Laing, C.M., McCaffrey, G., Tapp, D.M. & Strother, D. 2012. Grandparents' experiences of childhood cancer, part 1: Doubled and silenced. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 29(3):119-132.
- Murray, J.S. 2001. Social support for school-aged siblings of children with cancer: A comparison between parent and sibling perceptions. *Journal of Pediatric Oncology*, 18(3):90-104.
- Olsen, D.H. 2000. Circumplex model of marital and family systems. *Journal of Family Therapy*, 22:144-167.
- Ow, R. 2003. Burden of care and childhood cancer: Experiences of parents in an Asian context. *Health and Social Work*, 28(3):232-240.
- Radhi, M., Fulbright, J.M., Ginn, K.F. & Guest, E.M. 2015. Childhood cancer for the primary care physician. *Primary Care: Clinics in Office Practice*, 42(1):43-55.
- Robinson, K.E., Gerhardt, C.A., Vannatta, K. & Noll, R.B. 2007. Parent and family factors associated with child adjustment to pediatric cancer. *Journal of Pediatric Psychology*, 32:400-410.
- Ross, E. & Devereall, A. 2004. *Psychosocial approaches to health, illness and disability: A reader for health care professionals*. Pretoria: Van Schaik Publishers.
- Strydom, H. 2011. Ethical aspects of research in the social sciences and human service professions. IN De Vos, A.S., Strydom, H., Fouche, C.B. & Delport, C.S.L. *Research at grass roots. For the social sciences and human services professions*. (4de uitgawe). Pretoria: JL van Schaik Publishers.
- Sweitzer, R., Griffiths M., & Yates, P. 2012. Parental experience of childhood cancer using Interpretative Phenomenological Analysis. *Psychology and Health*, 27(6):704-720.
- Snow, A., Warner, J. & Zilberfein, F. 2008. The increase of treatment options at the end of life: Impact on the social work role in an inpatient hospital setting. *Social Work in Health Care*, 47(4):376-391.
- Tsimicalis, A., Stevens, B., Ungar, W.J., McKeever, P., Greenberg, M. & Agha, M. 2012. A prospective study to determine the costs incurred by families of children newly diagnosed with cancer in Ontario. *Psycho-Oncology*, 21:1113-1123.
- Vrijmoet-Wiersma, C. M., Van Klink, J., Kolk, A. M., Koopman, H. M., Ball, L. M. & Egeler, M. 2008. Assessment of parental psychological stress in pediatric cancer: A Review. *Journal of Pediatric Psychology*, 33(7):694-706.
- Ward, E., DeSantis, C., Robbins, A., Kohler, B. & Jemal, A. 2014. Childhood and adolescent cancer statistics. *A Cancer Journal for Clinicians*, 64(2):83-103.
- West, C.H., Bell, J.M., Woodgate, R.L. & Moules, N.J. 2015. Waiting to return to normal: An exploration of family systems intervention in childhood cancer. *Journal of Family Nursing*, 21(2):261-294.
- Wilkens, K. & Woodgate, R. 2005. A review of qualitative research on the childhood cancer experience from the perspective of siblings: A need to give them a voice. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 22(6):305-319.
- Woodgate, R.L. 2006. Siblings' experiences with childhood cancer. *Cancer Nursing*, 29(5):406-414.
- Wright, H.N. 2013. *Grieving the loss of a loved one*. USA: Regal.
- YildirimSari, H., Yilmaz, M., Ozsoy, S., Kantar, M. & Çetingul, N. 2013. Experiences of parents with the physical care needs at home of children with cancer. *Cancer Nursing*, 36(5):385-393.

Chairefoon-konferensie

Drie artikels in hierdie uitgawe van die *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* is 'n uityloeisel van die eerste Chairefoon-konferensie wat op 9 Oktober 2017 by die Suid-Afrikaanse Akademie plaasgevind het, met die tema "Selfverkenning en die Geheel". Die Chairefoon-Inisiatief is 'n vereniging wat aan die einde van 2016 op die been gebring is deur nagraadse filosofiestudente met die doel om die kultivering van filosofie in die Afrikaanse taal, in reaksie op die ontneming van hierdie geleentheid by die plaaslike universiteite, te bevorder. Die naam "Chairefoon" verwys na Sokrates se vriend wat die orakel geraadpleeg het om uit te vind wie die wysste man in Griekeland was, waarop die antwoord "Sokrates" gegee is. Die sinspeling is dus op die verbintenis tussen wysheid en vriendskap, iets wat ons in ons aktiwiteite probeer beklemtoon.

Die eerste aktiwiteite was hoofsaaklik akademies van aard, met leesgroepe en konferensies wat artikulering en kritiese gesprek op 'n genuanseerde vlak probeer behou, om sodoende ook as 'n onderlinge slyping van mekaar te dien. Maar gegewe die nuwe ruimtes wat filosofie in Afrikaans nou betree, moet dit ook blootgestel word aan ander werkswyses en gespreksgenote. Om hierdie rede word daar tans gewerk aan 'n webwerf waar filosofie in Afrikaans beoefen kan word.

Dit is voorts verblydend dat organisasies soos die SA Akademie ook hulle ondersteuning bied aan wat die Afrikaanse taal en die sprekers van die taal aan die filosofie kan toeveog, waarvoor ons ook dankbaar is.

Sover dit die drie artikels voortspruitend uit die konferensie betref, is die raakpunt die toekoms van Afrikaans in Suid-Afrika, met beklemtoning van verskillende aspekte. Schalk Gerber fokus op die belangrikheid van ko-skepping binne die raamwerk van postapartheid Suid-Afrika as 'n alternatief op miskenning. Theuns du Buisson belig ekonomiese moontlikhede vir die beskerming van minderhede, terwyl ekself die belangrikheid van filosofie in die ontwikkeling van taal, selfs ook buite die universitaire konteks, beklemtoon.

Ons hoop dat die publiek ontvanklik sal wees vir die nuwe stemme, en dat die toekoms van Afrikaans een sal wees waarin denke in filosofiese vorm steeds 'n regmatige plek sal hê.

HERCULES BOSHOFF

'n Nuwe wekroep tot 'n filosofiese Afrikaans buite die openbare universiteite

The call for a philosophical Afrikaans outside the public university

HERCULES BOSHOFF

PhD-kandidaat

Universiteit van die Vrystaat, Bloemfontein

E-pos: Boshoffhj@ufs.ac.za

Hercules Boshoff

HERCULES BOSHOFF is 'n PhD-navorser verbonde aan die Universiteit van die Vrystaat. Hy het sy MA voltooi aan die Universiteit van Pretoria, en het ook uitruilprogramme by die Vrije Universiteit van Amsterdam en Radboud Universiteit Nijmegen meegemaak. Sy werk dek filosofie van taal, tegniek, individuasie, geskiedenis van filosofie, en ekonomiese. Hy is medestigter en tans voorstuur van die Chairefoon Inisiatief, 'n organisasie wat filosofie onder Afrikaanstalige nagraadse studente bevorder. Daarbenewens is hy ook aktief betrokke by die NAWG (Nederlands-Afrikaanse Wysgerige Genootskap), wat dialoog tussen Afrikaans- en Nederlandstalige filosowe bevorder.

HERCULES BOSHOFF is a PhD student at the University of the Free State. He completed his MA at the University of Pretoria, and has also participated in exchange programs at the Vrije Universiteit Amsterdam and Radboud University Nijmegen. His work covers philosophy of language, technics, individuation, the history of philosophy, and economics. He is co-founder and current chairman of the Chairefoon Initiative, an organisation founded for the development of philosophy in the Afrikaans-speaking post-graduate philosophy community. He is also involved with the NAWG (Dutch-Afrikaans Philosophical Fellowship), that promotes dialogue between philosophers of the Dutch affiliated languages.

ABSTRACT

The call for a philosophical Afrikaans outside the public university

This article explores possibilities for the future of, and need for philosophy in Afrikaans in the light of the recent exorcism-like removal of Afrikaans from local universities. To do this, firstly the phenomenon of the manner in which English is taking over as the only medium of instruction not only locally, but also internationally, will come under scrutiny. Secondly, the meaning of thinking philosophically in a particular language will be explored, followed by pointers towards a way forward into a situation where philosophy in Afrikaans can be thought from outside of the margins of tertiary institutions, but never closed off to conversation with the public institutions and the broader context of South Africa.

I will challenge the claim that English is merely a more practical lingua franca, by rooting it in its colonial prejudices, claiming to be the medium of the Christian message, similar to the way Latin before it was seen. It will be argued that secularisation did not necessarily root out these issues, but appropriated this salvific quality of the English language into modern science and its claims to objective and universal truth. As a first step towards reaching objectivity, the mind needs to be detoxified from the malnutrition of the inferior and limited mother tongue, the indigenous language. The move from the smaller to the larger language, supposedly correlates to the movement from the subjective to the objective realm. Instead of accomplishing this goal however, the movement rather results in what Van Wyk Louw calls “modern barbarism”. The effects of modern barbarism, is that it creates in its homogeneity a sort of contemporary tower of Babel, with an exorcised Faustian workforce, toiling away at producing consumables that constantly reproduce the initial process to drive out souls and imprint on these blank pages (tabula rasa) global trade-“marks”. The passage to knowledge has become an automation of the abstracted head function (Capitas in Latin) into which all impulses should neatly fit.

As an alternative to this state of affairs, a call is made for an orientated thinking, that never loses sight of the Delphic principle “know thyself”, without which further “objective” knowledge has the danger of being disjointed from the concrete situation and becoming oppressive. Knowing yourself conversely also means familiarising oneself with the larger framework in which one is situated. The solution is therefore active and dynamic translation and expression in which the languages are given platforms to be cultivated and to cross-pollinate. Philosophy itself has benefited from many languages through which it has been able to form concepts that have influenced the history of thinking. Outside of the public tertiary institution, philosophy steps into the sphere in which Afrikaans has been cultivated over the last few years, the market. In a certain sense, philosophy returns to the place where it first attained a clear manifestation, as itself a form of exchange (in Afrikaans: “handel”), but a form of exchange that mediates between other exchanges, from the most particular to the overarching. This interaction is also the movement in which justice (as right) crystallizes, justice understood in the sense of letting things come to right (“teregkom”). Through this exchange, the understanding of economy as that which is informed by abstract principles, in which the free play between the oikos and the nomos is determined by the nomos alone, is challenged by one in which the local, in all its complexity, is invited to participate and contribute to the global discourse on an open platform.

KEY WORDS: mother tongue, self-contempt, translation, babelisation, homogenising, Faustian drive, absolution, sublation, orientated thinking

TREFWOORDE: moedertaal, selfveragting, vertaling, verbabelsing, homogenisering, Faustiese drif, absolusie, opheffing, oriëntering

OPSOMMING

Die artikel betwiss die legitimerende verduidelikings wat plaaslik en internasionaal vir verenigeling gegee word, naamlik dat daardeur 'n meer praktiese en inklusiewe wyse van kommunikasie verwesenlik word in 'n gesamentlike opheffing van die beskawing. Ek wys daarop dat sulke edele verduidelikings uit 'n homogeniserende drif voortspruit, met 'n Faustiese ondertoon, dit wil sê dat prysgawe van die siel as voorwaarde vir opname in die nuwe bestel gestel word. Hierdie Faustiese prysgawe word aangedryf deur wat ek noem die priesterskap

van selfveragting, so genoem vanweë 'n soort masochistiese selfmarteling wat enersyds die voorwaarde vir relevansie geword het, en waarbinne andersyds pyniging die voorwaarde vir beloning is.

As alternatief hiervoor doen ek 'n oproep tot 'n filosofiese omgang in Afrikaans, dit wil sê 'n verkenning van die algemene waarin die besondere nie ingeperk of uitgewis word nie, maar wat selfontdekking én uitreiking na die geheel tot gevolg het. Dit behels nie 'n verskralling van die algemene nie, maar 'n verryking daarvan deur nuwe nuances daaraan te verleen. Onontbeerlik vir die verryking is *ver-taal-ing*, waarsonder taal armer en eensydig word. Taal, anders as getal, is veelkantig en veelduidig. Die weg van taal word daarom moeisaam bewandel in erkenning, waarbinne tegelyk selfkennis (nie verwaandheid nie) en oopstelling (wat nie met homogenisering verwarr moet word nie) vereis word.

OOR DIE STATUS VAN MOEDERTALE

Moedertale in Afrika verkeer onder groot druk. Die oorsaak van hierdie druk blyk voor die hand liggend te wees, gegewe die aantal tale wat op ons vasteland geakkommodeer word. Dit blyk verder 'n natuurlike verloop van sake te wees, 'n oorsaaklikheid waarin die samelewing meegesleur word. Die samelewing ontwikkel noodwendig van vroeë, gefragmenteerde groeperinge tot 'n hoër beskawing waarin daar makliker en meer effektief gekommunikeer word.

In die ontwikkeling na dié begrip van beskawing en die klaarblyklike verfyning wat daar mee gepaardgaan, ontgroei 'n mens jou moedertaal. Soos 'n naelstring die kind aan die moeder verbind, so verbind moedertaal die mens aan 'n vroeë fase wat noodwendig oorkom kan en moet word voordat hy volwassenheid kan bereik. Moedertaal word toenemend tot babakos, tot "kombuistaal" verkleineer. Verknogtheid aan moedertaal is dus tekenend van onvolwassenheid. Die afskaffing van Afrikaans onlangs by sommige universiteite, Howe en selfs planetariums is 'n voorbeeld daarvan. 'n Moedertaal moet in sy reikwydte beperk word, dit wil sê gesteriliseer en skadeloos gestel word, en moet derhalwe ook verhinder word om in sy woordeskat te oorkoepelend om te gaan. Die moeder durf nie haar opvoeding van die kind buite die huis laat reik nie.

Daar is natuurlik diegene wat hierdie verloop teengaan. In Afrikaans is daar relatief vroeg reeds moeite gedoen om die hoër funksies daarvan te kultiveer, vermoedelik omdat verskillende gemeenskappe wat die taal gepraat het, uit tradisies van 'n skrifkultuur en sogenaamde "godsdiens van die boek" afkomstig is. Die huidige regverdiging wat vir die vooruitgang en kultivering van die taal gebied word, spruit egter voort uit die ekonomiese sfeer. Solank daar feeste is, word ons gerusgestel, is daar nie 'n probleem nie – dit is immers die *onsigbare hand* van die markkrakte wat aan die werk is. Hieruit word immers belasting gegenerer wat weer bydra tot die ekonomie. Die florerende literêre bedryf verbloem egter die werklike krisis, nie alleen waarin Afrikaans (nou slegs 'n feestaal), sigself bevind nie, maar ook taal as sodanig. Taal het 'n kommoditeit geword. Dit is natuurlik die goeie reg van maatskappye om taalkursusse aan te bied met die doelwit om koffie te bestel en om padaanwysings na die Louvre te vra, maar wanneer taalinstitute en universiteite bloot hierdie modelle navolg, is daar tog sekerlik iets fout. Die funksionele benadering tot die onderrig van tale oor die afgelope paar dekades het bygedra tot wat Heidegger noem "die verwoesting van taal" (sien De Beer 2016) en die dekultivering van die mensdom. Taal is altyd meer as funksie, dit is meer as 'n meganiese oordrag van inligting. Wanneer 'n mens met iemand in sy/haar taal gesprek voer, raak jy die wese van daardie persoon aan, dit wat daardie persoon se daar-wees in die wêrelde huisves.

Met die bedryfsmatige karakter van die universiteit word die volgende bedoel: Die universiteit se taak is nou primêr om aan die markkragte te voldoen en, meer spesifiek, om slegs aanbod te wees vir die vraag daarna wat vooraf geskep word. Om te ontken dat die universiteit wel in verhouding tot die bedryf staan, sou naïef wees, maar in watter mate dit daardeur voorgeskryf moet word, 'n navolger eerder as 'n leier moet wees, is 'n ander saak. Volgens Schoeman (2012) is die primêre taak van die universiteit om inwyding (*Bildung*) te verskaf, terwyl beroepsopleiding ook aan ander onderriginstellings oorgelaat kan word. Die wêreldwye tendens by universiteite is gerig ten gunste van beroepsopleiding, maar in Suid-Afrika, waar universiteite vir tegnologie oor die afgelope dekades erg verswak het, word nog minder status aan 'n diploma toegeken. Derhalwe wil heelwat studente eerder aan 'n universiteit studeer. Wanneer Nietzsche in *Zarathustra* na die universiteitstudent verwys as 'n esel wie se ore uit proporsie met die res van sy liggaam is, is dit nie omdat die persoon so daar aankom nie, maar omdat hulle so gevorm word. Die esel is daar om te werk, niks anders nie.

Dit het tot gevolg dat die pas waarteen die universiteit van sy taak afwyk, heelwat versnel: "toenemend moet daar aan die universiteite rekening gehou word met gestandaardiseerde norme, inspeksie, gehaltekontrole, besorgdheid oor slaagsyfers, en die eise van die beroepslewe" (Schoeman 2012).

Die ekonomie wil kwantifiseer om sy doelwit van ont-wikkeling doeltreffender te bereik en sy uitsette te vergroot. Dit kwantifiseer nie alleen die werk wat gedoen word nie, maar ook diegene wat die werk verrig. In die globale ekonomie is handeling moontlik vir sover daar 'n gemene deler ter sprake is. Enersyds word werksgleenthede aan die individu belowe, en andersyds lewer die persoon 'n bydrae tot die bruto binnelandse produk of, soos Smith dit gestel het, die rykdom van die nasie. Dit is egter 'n ope vraag wat hier bedoel word met rykdom. Soos dit tans daar uitsien, kan die rykdom ter sprake beswaarlik te doen hè met verryking van die gees. Dit kan eerder gelykgestel word aan geesuitdrywing as voorwaarde vir die doeltreffende funksionering van die ekonomie.

Sodra daar egter vasgeskop word teen hierdie sogenaamde natuurlike verloop, word 'n politieke komponent bygesleep wat inpas by die ekonomiese gelykmaking. Die algemene argument is dat die kultivering van moedertaal eksklusief van aard is en nie ander groepe in ag neem nie. In die geval van Afrikaans word die historiese argument van onderdrukking opgehaal, sonder inagneming daarvan dat dieselfde argument ook gebruik kan word teen die taal waarin hierdie argument gevoer word, die grootste imperialistiese taal in die geskiedenis, Engels. Maar voordat ons die redes vir die ontkenning van laasgenoemde punt ondersoek, moet die skuld, in die vorm van die selfveragting wat as voorwaarde daarvoor dien, nader ondersoek word.

DIE PRIESTERSKAP VAN SELFVERAGTING

Wêreldwyd word die intellektuele sfeer, veral die geesteswetenskappe, beetgepak deur 'n gees van prysgawe as voorwaarde tot toegang. Prysgawe verdryf en vervang kosbaarheid en koesterung as dit waartoe denke gerig word. Filosofie beheer vanuit die *res cogitans* (*Capitas* en in die hedendaagse diskouers *Kapitaal* soos hier bo beskryf) die *res extenza*. Die ekonomiese dryfveer, naamlik ont-wikkeld-ing, wikkel die kop los van die liggaam, wikkel die nomos los van die oikos, en kan daarom beskryf word as 'n ont-kop-peeling (die strewe na die outonomie van die *Capitas*). Van filosofie as vernuf (Kant) of *Bildung* (Hegel) wat tot kultuur bydra, is daar weinig sprake. Daarmee saam het begrippe soos "gees" (sien De Beer 2016) en "siel" ook gesneuwel. Slegs deur selfveragting as voorwaarde kan die ander toegenader en erken

word (teenoor die Ou Testamentiese beginsel dat self en naasteliefde met mekaar verband hou).

Diskoerse waarbinne gelykheid en die verbetering van materiële omstandighede as doelwit van denke dien en nie meer, soos by Aristoteles nog die geval was, as voorwaarde vir denke nie, verdring ander vorme van denke. Wat genoem word die “emansipering van die verstand” blyk toenemend die teendeel te vermag, naamlik die onderdrukking van enige denke wat nie konformeer met die “praktiese filantropie”, waarbinne slegs die ekonomiese sfeer die heil van die mens kan bewerk nie. Teen hierdie agtergrond is dit moeilik voorstelbaar hoe die klassieke studies nog 'n ruimte gegun kan word, aangesien onderwerping aan die sogenaamde “tirannie van die onmiddellike” en nuuskierigheid (letterlik die gierigheid vir die nuwe) nou aan die orde van die dag is.

Afgesien van die inherente goeie bedoelings van hierdie deursnee- hedendaagse ontwikkelingsgesinde akademikus, is daar 'n masochistiese komponent aan die selfveragting, naamlik dat die akademikus wat hierdie intellektuele kastyding pleeg, dit dikwels doen uit 'n posisie waaruit loopbaanvoordele en aansien geput word, oftewel 'n gesublimeerde vorm van plesier. Selfveragting is nie alleen meer 'n voorwaarde nie, maar het nou die liturgie van die hedendaagse akademie geword. Genieting word **gelegitimeer** wanneer dit binne 'n oorkoepelende pyniging geskiet. Waar lyflike pyniging by die Middeleeuse priester die voorwaarde vir die ewige lewe was, is intellektuele kastyding nou die eerste stap en materiële beloning die gevolg. By albei kan die moreel-abstrakte beginsel van menslikheid en medemenslikheid egter slegs bereik word deur die negering van jou eie menswees. Nietzsche beskryf hierdie skisofreniese selfveragting as volg: die selfveragting verag alles behalwe sy eie selfveragting (Nietzsche 2005).

VERBABELSING

In die Bybel word die verhaal vertel van 'n geval waar een wêreldbeeld ander verdring het, naamlik Babel. Die skrywers van die verhaal gebruik die woord *Babel* op so 'n wyse dat daar 'n sinspeling gevorm word met die woord *bālāl* (“bevogtig”). Van Selms (1967:163) bring dit in verband met *belil*, wat verwys na strooi wat gegis word totdat die bestanddele onherkenbaar word en dan vir veevoer gebruik word. Hierdie soort voeding dra by tot die vorming by universiteite van wat Nietzsche werkesels noem. Die funksie van die eenvormige werk aan die toring word so beskryf: “een ijdel streven om zijn naam te bestendigen en zo een schijnoverwinning op de door God gestelde dood te behalen” (Van Selms 1967:163). Die ironie wat in die verhaal uitgebeeld word, is dat die verwagting van opheffing wat geskep word uit die homogenisering, van diegene wat daarop ingekoop het, esels gemaak het, en hulle eintlik verlaag het.

In wat volg gaan ek argumenteer dat die identiteit wat by die universiteit geskep word tot 'n verswakkingsbydra, 'n ontkenning van jou eie wese, 'n *Faustiese drift*. Die Faustiese verwring die werklikheid tot eensydigheid. Die Faustiese verleiding stel die selfnegering as prys voor om absolute kennis te verwerf, of anders gestel: Dit keer die Delfiese imperatif van selfkennis en uitdrukking as voorwaarde vir kennis op sy kop, ontken Kant se imperatif van die strewe na vervolmaking van innerlike krag, oftewel *selbständigen Vollkommenheit* (Kant 1956:76), en verhef selfveragting tot die toegangspoort na abstrakte kennis. Die voorwaarde vir kennis is die prysgawe en verkettering van die fynste weerklink van jou eie wese, die uitdowing van die instemming tot die daar-wees in die wêreld. In die nuwe paradigma is daar geen sin in vir die universiteit om verantwoordbaar op te tree teenoor, met inbegrip van 'n verwoerdingsruimte

te skep vir, die gemeenskap waarin hy wortelskiet nie. Die universiteit word nou eerder beoordeel volgens posisie op ranglyste, bepaal deur 'n Anglosentriese bestel.

Die feit dat Engels (as tweede taal) vir die meeste gebruikers daarvan in universiteite oor die wêreld heen nie aan die hartsgevoel uitdrukking kan gee nie, en die gebruik daarvan meestal 'n kognitiewe inspanning verg, word juis deur die voorstanders daarvan beskou as een van die redes waarom dit by uitstek die status van 'n akademiese taal verdien. 'n Kognitiewe taal het 'n suiweringsfunksie, want dit help om die perfekte toestande vir rasionaliteit te skep deur van die brein, soos Locke dit stel, 'n *tabula rasa*, 'n skoon bladsy te maak. Terwyl die *tabula rasa* by Locke 'n beginpunt is, word die hedendaagse weergawe bewerkstellig deur 'n sistematisiese uitvee van vooroordele, om van die subjektiewe na die objektiewe oor te beweeg, deur 'n totale vernietiging van die subjektiewe. Vanuit die kop, die *capitas* (waaruit "kapitaal" afgelei is), word daar meganisties afwaarts na die hart en die buik beweeg, en word die gevoel van elkeen (trots by die hart en smaak by die buik) in bedwang gebring deur funksionele plaasvervangers in die bedryf daarvoor op te dis (sport en inkopiesentrums).

Wat agter hierdie titaniese verbabelsing skuil, is egter nie 'n progressiewe, sekulêr-neutrale oorkoming van partikulariteit en beweging na objektiwiteit nie, maar die mite daarvan. Om hierdie mite te verstaan, sal dit nuttig wees om 'n vergelyking te tref tussen Engels en Latyn, wat eersgenoemde voorafgaan as enigste erkende taal van denke. Die Katolieke Kerk het Latyn verklaar tot die enigste taal wat in die Kerk gebruik mog word, en sy weergawe van die Bybel, die Vulgaat, tot die enigste aanvaarde weergawe van die Bybel verklaar. Hierdie skuiwe het aan die taal 'n metafisiese status verleen (merkwaardig hiervan is dat geen teks in die Bybel oorspronklik in Latyn geskryf is nie). Die status van Latyn het dus verskuif vanaf 'n taal waarin 'n paar waardevolle vertalings geskryf is, na dié taal van *kanonisering*, waarin nie alleen 'n oorsprong nie, maar *die* oorsprong, die stem van God self, en later die wetenskapswet, geopenbaar is. Mettertyd het Latyn egter in onbruik geraak en kon slegs die geleerdes dit verstaan, en derhalwe kon slegs hulle eie uitleg van groot tekste gesaghebbend verstaan word.

Met die kom van 'n aantal groot omwentelinge in die eerste helfte van die 16de eeu het koning Hendrik VIII homself tot hoof van die Engelse kerk verklaar, en daarmee die sinkronisering van die belang van die Engelse staat met dié van die koninkryk van God voltrek. Die uitwerking van hierdie volledige samesmelting tussen die aardse en die hemelse ryk, wat volledig deur die wil van die koning in die politieke sfeer uitgedruk word, is nog nie na waarde geskat nie. Dit is kwalik denkbaar dat dit geen invloed sou hê op die wyse waarop die belang van die Britse Ryk en die gepaardgaande verengelsing tydens sendingreise so netjies sou saamvloe nie. In 'n sekere opsig sou die sekularisering vanveral Engelse denke saamvloeji huis met die veronderstelling dat die metafisiese reeds daarin opgeneem word, en dat dit outomaties, dit wil sê sonder 'n eksterne wil, oor die vermoë beskik om allesomvattend met die werklikheid om te gaan. Engels neem die eienskap by koning Hendrik oor dat dit die taal is waarin verlossing (dit wil sê losmaking, ont-wikkeling, oftewel absoluusie) verwesenlik kan word. 'n Punt word dan nagestreef waarin absoluusie volledig word, of, in die moderne weergawe van die begrip, absoluut of totaal word.

In die hede word Engels nog deur bemarking enveral die vermaakklikebedryf oor die wêreld versprei. Die handelsmerk vervang nou die heilige teks as 'n merker van identiteit wat die plaaslike negeer en die globale bevestig. Die bevrediging van die behoeftes van die individu word tot die hoogste ideaal verhef, 'n taak waarin die plaaslike en gemeenskaplike as struikelblokke getipeer word. 'n Soort verlossing uit die onmiddellike omstandighede en toegang tot 'n staat waarbinne volle individualiteit bereik word, is die *telos* van geskiedenis.

Verengeling vind plaas binne 'n bestel waarin die algemene die besondere uitdoof, onder die dekmantel dat dit juis aan laasgenoemde 'n spreekbuis bied. Dit erken diversiteit, maar in 'n erkenning wat gestalte kry in homogenisering. Die *feit* dat mense van verskillende kulturele agtergronde in Engels werk, wys klaarblyklik vanselfsprekend op die diversiteit wat ingebou word in hierdie eietydse toring van Babel. Enige weerstand teen verengeling is gekant teen hierdie "grand scheme", teen die groot optelsom. Hiërargie, bykans 'n vloekwoord binne kontemporêre akademiese diskosperse, word ook deur verengeling gekonfronteer ten einde 'n gelyke speelveld daardeur te bemiddel. Breyten Breytenbach stel dit so:

En ons vertel word dat "regmaak" beteken alles van waarde vir die mense, van uitnemendheid as voorbeeld, moet vernietig word om sodoende 'n ruimte vir regverdigheid te skep. Dat die aandag weggestuur word van die eerste en mees grondige en mees eksistensiële interaksie wat 'n instansie van hoër opleiding met haar omgewing – haar voedingssaarde – behoort te hê. (Breytenbach 2016)

Die wekroep tot inklusiwiteit is fundamentalisties verknog aan die hegemonie van abstraksie en neem nie die gevare in ag wat hieruit kan voortspruit nie, soos De Tocqueville dit stel:

There is, in fact, a manly and lawful passion for equality which excites men to wish all to be powerful and honoured. This passion tends to elevate the humble to the rank of the great; *but there exists also in the human heart a depraved taste for equality, which impels the weak to attempt to lower the powerful to their own level, and reduces men to prefer equality in slavery to inequality with freedom.* (De Tocqueville 2018)

Wat behels hierdie gelykheid in slawerny dan? Miskien, in De Beer se terme, 'n gedeelde armgeestigheid (De Beer 2016). Armgeestigheid is ten nouste verbonde aan 'n veragting van moedertaal.

GEORIËNTEERDE DENKE

Laat hy wat sonder kennis van die geometrie is, nie hierdie ingang betree nie.

Hierdie bekende leuse wat bo die ingang van Plato se akademie gestaan het, word dikwels geïnterpreteer as sou dit Plato se voorkeur vir die wiskunde beklemtou. Dit kan egter ook anders verstaan word. Etimologies verwys die begrip geometrie na twee saamgevoegde begrippe: *gē* 'aarde' en *metria* 'meting'. Metrum het te make met afmeting (van onder andere klank en ritme), maar hiermee gepaard gaan ook geregtigheid, indien mens in gedagte hou dat die woord afkomstig is van die Egiptiese godin Ma'at, godin van harmonie, orde en geregtigheid.

Plato stel hier 'n voorwaarde vir die voornemende student, nie dat die akademie beplan om slegs die abstrakte vorms te bestudeer nie, maar die kosmos soos dit deur die aarde vibreer, soos dit deur die omgewing vibreer. Met hierdie leuse beaam Plato juis ook die ou Delfiese imperatief *gnōthi seauton*: ken jouself.

Plato gebruik die *Kratyllos* (1997), 'n teks wat handel oor die oorsprong van begrippe, om die filosofiese Grieks te laat praat. Hierdie werk word selde ernstig opgeneem, aangesien Plato met sy eie weergawes van bekende mites vorendag kom, en nie getrou bly aan die tradisie (uitgedruk in Hesiodos se bekende *Teogonie*) wat hom voorafgaan nie. Tweedens is die werk ook na bewering filosofies van min waarde, aangesien dit soveel mitologie bevat. En tog kan ons hieruit 'n paar wenke verkry oor die tipe uitdaging wat 'n taal trotseer wanneer dit filosofies te werk gaan, wanneer die werklikheid en begrip op mekaar ingestem word. Die goddelike oorsprong van begrippe wat Plato daaroor toeskryf, dui op die algemene geldigheid daarvan,

terwyl die gode self Grieks en daarom gebonde aan die plek is. Plato se beskrywing van die oorsprong van woorde in die *Kratylos* wys op die toe-eining, die mitifisering van begrippe, maar tegelyk hiermee vind die vergoddeliking van die oorsprong ook neerslag in die Griekse omgewing. Waarmee Plato hier besig is, is om 'n tuiste vir die Syn in die Griekse taal te skep.

Selfkennis impliseer ook dat ek moet nadink oor dit waaruit ek gevorm word, waarvan my taal 'n komponent bly. Wanneer 'n mens Herder se bekende uitspraak in ag neem dat 'n mens nie 'n taal praat nie, maar 'n taal jou praat, word dit duidelik dat taal, en in die besonder jou moedertaal, 'n onlosmaaklike deel van menswees uitmaak. In Heidegger se woorde is taal die huis van die Syn. Soos dit tans by die Babelse kennisfabrieke daar uitsien, skep taal 'n *Unheimlichkeit* ten opsigte van die Syn, waarin die nomos die oikos onhuislik, ontuis, vervreemdend maak. Die homogene, gesteriliseerde bedryfsgedreve denke bedek die angs wat gepaardgaan met die onbekende, wat deel van jouself en ander uitmaak.

Tenoor hierdie gesteriliseerde verhewenheid stel ek 'n erkenning van bevindelikheid in taal, 'n geworpenheid, wat, soos Heidegger (2006) uitwys, terselfdertyd ook gevallenheid beteken. Die gevalle blik gee erkenning aan die onvermoë om volledig en finaal te kan uitspreek. Dié tekortkoming gee aanleiding tot die ervaring van skuld. Skuld is "om iets verskuldig te wees aan". Skuld is 'n onderdeel van *Dasein*, nie alleen van my daar-wees-in-die wêrelde nie, maar ook dié van ander. Die miskenning deur 'n ander van my taal is die miskenning nie van my geworpenheid nie, maar ook van die wese van *Dasein* self en van die aard van taal as as gewortel, as verskuldig. 'n Geheel wat opgemaak word uit die onreduseerbare besondere en daarsonder nie geheel kan wees nie, sal nooit poog om te totaliseer, dit wil sê te homogeniseer, nie. Die geheel, die objektiewe, wat nie die resultaat van 'n optelsom kan wees nie, reik verder, vereis meer, is vrygewig en ontvanklik.

Die objektiewe is nie 'n ruimte van eenvormigheid nie, maar een van onpeilbaarheid. Die begrip is nie dit wat vir ewig in sigself is en mummifiseer nie, soos Nietzsche (2005:17) dit gestel het nie, maar wat oopstel en rig, uitwissel en wederkerigheid skep. Die objektiewe gees in die Hegeliaanse sin is dit wat aan die grootse onpeilbaarheid van die volheid erkenning gee, in plaas daarvan om 'n verkleinerende, verskralende en inperkende alledaagsheid in die plek daarvan te stel. Ware ken, *Wissen-skap*, is 'n handeling van verkenning, erkenning, herkenning, nie van miskenning, *a-gnoia*, oftewel *ignorantie*, nie. Taal is nie 'n belemmering van hierdie proses nie, maar 'n aktivering daarvan. Een van die wyses waarop die aktivering van die geheel plaasvind, is deur vertaling. Nie alleen kan vertaling 'n nuwe brug na ander kulture en literatuur slaan nie, maar dit kan bydra tot 'n nuwe selfverstaan.

'n Bekende voorbeeld hiervan is die wyse waarop Luther se Bybelvertaling 'n nuwe wending in die Duitse literatuur tot gevolg gehad het. Nietzsche, in *Beyond Good and Evil*, verklaar dat Luther se Bybelvertaling die beste boek in die Duitse literatuur is: "compared to Luther's Bible, almost everything else is merely 'literature'" (Nietzsche 2007:140). Enersyds is dit 'n merkwaardige stelling aangesien die Bybelvertaling uit ander tale oorgeneem en verwerk is. Die kuns van vertaling bied 'n mens ervaring van wat dit beteken om goed te skryf, maar in die nabootsing daarvan word jy nie alleen opgehef om vaardig om te gaan met taal in die algemeen nie, maar juis in die besondersheid van jou eie taal. Inderdaad is dit nie toevallig dat die meesterwerk uit die priesterdom afkomstig is nie, merk Nietzsche verder op, want "in Germany, only the preachers knew the weight of a word or syllable, the extent to which a sentence stumbled, sprang, rang, ran, or ran away" (Nietzsche 2007:147).

FILOSOFIESE AFRIKAANS

Daar kan ook in Afrikaans, soos in elke ander taal op 'n besondere wyse *omvattend* gedink word, om Van Wyk Louw se begrip te gebruik. Wanneer die gebruikers van Afrikaans egter nie aanhoudend vertaal nie, word die moontlikheid om omvattend, oftewel deurgondig te dink, gepootjie deur 'n eensydige dink wat hom voordoen as omvattende denke, soos die geval was tydens apartheid, toe taal as 'n besitting en onderdeel van identiteit eerder as 'n katalisator van voortdurende individuasie beskou is. Dit het bedek, was veronderstel om te beskerm teen die bedreigende magte, eerder as om oop te stel (te *ont-dek*) en tot *dia-logos* gerig te bly. Die teenoorgestelde van koesterung is hierin vermag, naamlik die verwringing van taal self.

Die samespel van verset, behouding en verbetering (drie betekenisse van die woord opheffing, *Aufhebung*) gee aanleiding tot wat Hegel as *absolusie* beskryf het, dit wat vryheid teweegbring. Hierdie vryheid moet nie verstaan word as "kwytsekelding van", soos in die ou betekenis van *absolusie* nie, maar "vry met, vry tot", wat ook verantwoordelikheid beteken. NP van Wyk Louw het Hegel se begrip van *absolusie* in gedagte wanneer hy die wyse waarop kleiner en groter tale met mekaar te doen kry, wil uitwys: "Die klassieke literatuur van die wêreld is *een*, maar die tale waarin hy sy neerslag vind, is verskillend. Daarom bly vertaling altyd een van die belangrikste werktuie van 'n lewende kultuur" (Louw 1988:97). Die vertaling waarna hy verwys, het nie alleen betrekking op die groot tale nie, maar ook tussen die kleiner tale, veral ook tale wat 'n ruimte deel. Die verskynsel van die verdringing van kleiner tale deur sogenaamde wêreldtale beskryf Louw as 'n vorm van moderne barbarisme (Louw 1988:97). Hierdie verskynsel kan teëgewerk word indien die kleiner tale hulself vestig en uitbou. Filosofie is een van die middele waarmee begrippe oorgedra en vernuwe word, en is daarom onontbeerlik vir die ontwikkeling van 'n taal, maar self ook gebonde aan taal.

Maar waarom *Afrikaanse filosofie*? Dit maak sin om na Afrikaanse digkuns of literatuur te verwys, maar watter aanspraak kan die filosofie met betrekking tot die verskillende tale maak? Behoort die filosofie nie eerder tot die kategorie van die universele nie? Dit is so dat filosofie altyd in 'n taal gevou word, en dat elke taal sy eie kenmerke en gebruiksformule het. So is byvoorbeeld die Duitse woord *Vernuft* nie werklik vertaalbaar in Engels nie, terwyl die Engelse *mind* ook nie werklik 'n Germaanse ekwivalent het nie. Die filosofie moet noodwendig die geheel bedink, maar dit geskied altyd vanuit die besondere (nie hier te verwarring met 'n deel nie). Dit is egter ook so dat die geheel-besondere-relasie juis dit is, 'n relasie waarin die een nie die ander kan uitskakel (relativisme) of volledig daarby kan laat inskakel (inklusiwiteitstotalitarisme) nie. Die oproep wat ek hier doen, is enersyds vir Afrikaans om filosofies om te gaan met die werklikheid (soos uit die titel van hierdie artikel blyk: filosofiese Afrikaans), dit wil sê om voortdurend beredeneerd te artikuleer, verantwoordbaar (konsekwent woord-barend, om woorde met gesonde vrug te lewer), en andersyds vir filosofie om Afrikaans te word, om vanuit die algemene die wêreld weer op 'n nuwe manier te vind, en nooit daarvoor blind te word nie.

Om op 'n toekoms vir Afrikaanstalige filosofie aan te dring beteken nie dat ek die toekoms tot my eie wil gaan verbuig nie; ek vra ook nie iemand anders om goedgunstiglik 'n toekoms aan my te gee nie. Ek poog eerder om myself oop te stel tot die toekoms. Dit behels 'n koesterung van dit wat duursaam is, en dit wat onlewensvatbaar is, grondig te weerlê en agter te laat. Die verwagting van 'n toekoms skep ook die verantwoordelikheid om van buite inspirasie te put, om oor en weer te vertaal.

Hegel se Absolute hou verband met die wyse waarop *Aufhebung* plaasvind. Laasgenoemde bestaan uit drie eienskappe, gekoppel aan die drie aksies hier bo genoem: negering, bewaring,

en verheffing. Indien die drieledige eienskap van opheffing in ag geneem word, wat is dit wat opgegee (genegeer), selfs *geoffer*, moet word vir Afrikaans om te flooreer? Dit is die afkamping, die inteling. Die *Anerkennung* is die beweging na die absolute, na absoluusie, na die heel, wat ook *heling* kan wees. Die heelmaking is wederkerig – vanuit verskillende perspektiewe, reikende na mekaar, word weë geskep. Heling in die emosionele sin van die woord het te make met skuld. Skuld is 'n gerigtheid, 'n verskuldig-aan, 'n in relasie staan tot 'n vrylaat in sy wese (*frya*). Hierdie verskuldiging is ook verantwoordelikheid. Verantwoordelikheid vind plaas in die ruimte van die woord. Die woord word in sy wese beluister, en daar toe word instemming vereis, 'n instemming wat 'n tydelike suspendering van die eie vra, 'n *oorgawe* tot die luister. Hierdie suspendering van die eie vind egter ter wille van die *behouding* en die beluistering van die woord van ander plaas, 'n behouding wat weer teruggekaats word na die self as die verhouding van die geheel daar toe, en daarom ook aan selfliefde nuwe vorm gee as dit wat deur die respek van buite bemiddel word. Die gesamentlike opheffing (verheffing na die ganse) hef die woord in sy *besondersheid* op, dit ontsluit die besondere en die geheel vir mekaar. Die offer is een wat bouend wegkap, wat beitel aan nuwe moontlikhede, na *telos*, heel-makend en nie afbakenend nie, tuisteskeppend én gasvry.

FILOSOFIE EN DIE MARK

Filosofie, verslae in die wyse waarop die universiteit nie erkenning wil gee aan die behoefté van die persoon wat filosofer in sy/haar moedertaal nie, moet as taalgbonde dissipline keer na instellings wat wel aan hierdie behoefté erkenning gee. Filosofie keer sigself na kultuurorganisasies, godsdiensgroeperinge, politieke en burgerlike organisasies, en die mark. Maar, as daar reeds gevvestigde instansies bestaan wat Afrikaans bevorder, wat het filosofie om toe te voeg? Die bekende gesegde lui: die uil van Minerva tree eers na vore na die son gesak het, wat verwys na die filosofie se gewoonte om na die feit na vore te tree. Dit is dan ook by hierdie tydstip waarop filosofering in 'n nuwe masker weer verskyn op die Afrikaanse taaltoneel. Die rede hiervoor is dat filosofie groei uit al die dissiplines en ingestel moet bly tot gesprek tussen die dissiplines. Daarom is filosofie onlosmaaklik verbind aan rede. Dit beteken egter nie dat filosofie en rede sinoniem is nie, filosofie gaan om met rede op 'n bepaalde manier, eerstens in die sin van logos (die ont-dekking en die dia-loog as ont-dekkende proses), tweedens as berekening, wat beteken in pas met die beweging van dinge (meth-odos, in die weg) 'n sin vir gevolge te ontwikkel, en derdens besinning as verantwoording. Elkeen van hierdie dele word aan tydskategorieë gekoppel, die logos aan die hede, berekening aan die toekoms en besinning aan die verlede. Die telos of doel, wat dikwels slegs aan die toekombsblik van berekening toegeskryf word, kan egter nie losstaan van die ontdekking van die hede, sonder om die hede as universele maatstaf voor te hou nie, en die verlede, sonder om nostalgies óf miskennend daarmee om te gaan nie. Telos is dit waarbinne die begin en einde aan mekaar gekoppel word. Berekening word naamlik vandag ingestel om ekonomiese groei en alle ander doelwitte ondergeskik te stel. Ekonomiese groei kan egter ook vervreemding meebring, waarin die oikos en die nomos van mekaar vervreem word. Maar die mark (veral verstaan as plaaslike ruimte, rondom die oikos) vorm self nuwe ruimtes waarbinne die logos en besinning na vore tree, aangesien daar selfs hiervoor 'n "mark" is. Dit beteken egter nie dat daar bloot ooreenkomsdig met die vraag (soos die geval is met universiteite se utilitariese taalkapitalisme, dit wil sê die gemene deler wat die meeste gelyktydige behoefté, oftewel wins skep nie) opgetree moet word nie. Die toetrede is self 'n handeling. Handel is 'n begrip wat 'n wye betekenis het wat verby die transaksionele strek, dit hou naamlik ook etiese aspekte in (wat soms reglynig teenoor die

ekonomiese kan staan). Dit vorm deel van die mens se wees in die wêreld. Die filosofiese handeling is die een wat (deur rede), die wyse waarop die handelswyses met mekaar verband hou, probeer bymekaardink sodat elkeen van hierdie dinge in relasie tot mekaar tot hul reg kan kom. Die toestand van “om tot reg te kom/teregkom” is ge-reg-tigheid. Geregtigheid, hier verstaan as nie reduseerbaar tot die “regte” politiek-ekonomiese beleid, hetsy idealisme of materialisme nie, moet as maatstaf waarheid gebruik. Waarheid beteken die waar-heen dinge gerig word, maar met inbegrip van die waar-vandaan waarvan dit nooit losstaan nie. Tussen die waar-heen en die waar-vandaan ontwikkel die waar-om, die spilpunt waar-rond-om die einde en die begin draai om mekaar te vind. Hierdie beweging is die beweging van teregkom.

BIBLIOGRAFIE

- Breytenbach, B. 2018. <https://www.litnet.co.za/die-koei-in-die-bos/> [19 Junie 2018].
- Boshoff, H.J. 2015. Die ontogenese van filosofie. MA-verhandeling, Universiteit van Pretoria.
- De Beer, C.S. 2016. *Die krisis van die afwesige gees*. Pretoria: Malan Media.
- De Tocqueville, A. 2018. <http://seas3.elte.hu/coursematerial/LojkoMiklos/Alexis-de-Tocqueville-Democracy-in-America.pdf> [20 Junie 2018].
- Heidegger, M. 2006. *Sein und Zeit*. Hameln: Niemeyer.
- Kant, I. 1956. *Kant Werke: Band 6*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Louw, N.P. van Wyk. 1988. *Gedagtes vir ons tyd*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.
- Louw, N.P. van Wyk. 1986. *Versamelde prosa 1 / 2*. Kaapstad: Tafelberg /Human & Rousseau.
- Nietzsche, F.W. 2005. *The anti-Christ, ecce homo, twilight of the idols and other writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nietzsche, F.W. 2007. *Beyond Good and Evil*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nietzsche, F.W. 2007. *Thus Spoke Zarathustra*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plato. 1997. *Complete Works*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Schoeman, M.J. 2012. Geesteswetenskap in 'n geeslose omgewing? 'n Besinning oor die hedendaagse universiteit en die verwaelroting van sy opvoedingstaak. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 52(1):121-129.
- Van Selms, A. 1967. *Genesis: Deel 1*. NijKerk: G.F. Callenbach.

Oor die vraag na identiteit in 'n postapartheid-wêrld: Ko-skepping as alternatief vir onto-rasse-logie

On the question of identity in a post-apartheid world: Co-creation as an alternative to onto-race-logy

SCHALK GERBER

PhD Kandidaat

Departement Filosofie

Stellenbosch Universiteit

E-pos: schalkgerber@sun.ac.za

Schalk Gerber

SCHALK GERBER is 'n doktorale navorser aan Stellenbosch Universiteit. Hy het grade verwerf in teologie, filosofie en sielkunde vanaf die Universiteit van Pretoria en Unisa. As deel van uitruilprogramme het hy ook navorsing aan die Universiteit van Konstanz, Vrije Universiteit Amsterdam en Universiteit van Leipzig voltooi. Sy navorsing fokus op die verhouding van kontinentale godsdiensfilosofie en postkoloniale denke.

SCHALK GERBER is a PhD research fellow at Stellenbosch University. He received degrees in theology, philosophy and psychology from the University of Pretoria and Unisa. As part of exchange programs he has also completed research at the University of Konstanz, Vrije Universiteit Amsterdam and the University of Leipzig. His research focuses on the relationship between continental philosophy of religion and postcolonial thinking.

ABSTRACT

On the question of identity in a post-apartheid world: Co-creation as an alternative to onto-race-logy

How does one understand who one is in a post-apartheid world? Put differently: what comes after the logic of apartheid? In this article I take up the question by arguing for a notion of identity as action rather than essence, that is, a notion of identity that allows for one's existence in the world as always with others. In order to argue the case, the first part of the article hermeneutically analyses the logic that constitutes the colonial and apartheid conceptions of identity as onto-race-logy, that is, a logic taken over from a certain form of Western metaphysical thinking that takes race as its highest and grounding principle according to which the totality is ordered. According to this logic, identity functions as "something which is the same as itself" ($A = A$). It is an essentialised form of identity that is separate from the world as totality in a vacuum-like existence. The world and the other are therefore understood according to the

categories of the self, in which the self or its identity is given an elevated position in relation to the world and others, that is, a certain racial identity in the case of onto-race-logy.

Furthermore, the logic has two ethical implications. Firstly, binary oppositions are set up, the identity of the other becoming the negative pole of the positive self-identity. For instance, the colonised African subject is seen as negative and primitive in relation to the Western subject. In apartheid terms, the “black man” is regarded as “godless” and the opposite of the “Christian white man” and branded as a “kaffir”. The latter term originates from the Arabic word kafir, meaning “infidel”, and may be compared to the use of Negro in America and Nègre in the French-speaking world, both fulfilling the same function. Difference or strangeness is typified negatively and should therefore be kept apart. In addition, this negative typification occurs through the process of scapegoating, which has a long history in the Western world, in which all the sins (aggression, guilt and violence) of the group are projected onto the stranger. This is a means of creating a binding identity and solidarity within a group. Moreover, the negative typification and scapegoating is accompanied by the creation of myths that are not based in reality but in fantasy, in this instance myths about the “black man”, who is seen as exotic, barbaric, hyper-sexual, pre-political, and so forth. These myths create a mask of race that covers the face of the other and provides the content with which to typify.

The second ethical implication is that the other is not only typified as negative, but is also regarded as less valuable ontologically. Hence, enclosed in the term “kaffir” is the misrecognition of the human dignity of the person enclosed by this concept of identity. The same logic that holds for the relation between the self and the other is also at play in society, and determines the way in which the totality and the relation between groups are structured. The meaning within a society is determined by the identity of one group, which may lead to a state of totalitarianism. Apartheid is an example of this function where the world we live in is determined by the categories of race, which largely dominate to this day. Our identity is thus enclosed in and reduced to race. The first part ends with an exploration of another reason for the creation and perpetuation of racial identities in the colonial and apartheid eras. This reason concerns the creation of racial categories for the justification of the exploitation of people for capitalistic ends. In other words, if the “black man” is not regarded as fully human, there can be no objection to treating them as inferior and to rationalise any practices that follow from such a conception. Since all identities are enclosed in this logic, the “white man” is, in turn, regarded as fully human and therefore economic and political prosperity is justified. And because this logic has not yet been overcome, “white privilege” has become part of the everyday discourse in South Africa, a discourse in which the connection between economic prosperity and the identity of the “white man” is regarded as negative in the absence of political power. More important, although these constructions of “white man” and “black man” (or any other racial construction) might not apply to one, one is still captured in them and the misrecognition of one’s existence in the world may lead to alternative self-conceptions.

The second part of the article explores what might follow on the logic of apartheid (or the colony, in the larger context), namely the onto-race-logical constructions of identity. Two choices are outlined. The first choice entails a perpetuation of the logic by a nostalgic appeal to the colonial and apartheid conception of identity, or by the construction of a new absolute reference point as found in variations of the ideology of Pan-Africanism and Afrocentrism. This would lead to the totality becoming enclosed in a logic based on an essentialised notion of identity, the existence of the other in both cases being misrecognised. Apartheid itself may be regarded as an example of this choice, because it originated in a project of decolonising British colonial oppression and reappropriated the problematic logic in new forms.

The second choice, by contrast, aims at breaking with that logic by reconsidering the notion of identity at an ontological level. Instead of an essentialised notion of identity, identity should be considered as accounting for our existence in the world with others. Hence, one does not think about the relation to the other or about self-understanding from a point of isolation but rather in relation to the other. In our co-existence, therefore, where each person is co-original, co-creation of meaning takes place. The implication of this ontological shift is that there is no notion of a pure identity, but rather that identities are always intertwined with other identities and that each identity needs an-other to be an identity. Meaning is co-created in tension with others. Moreover, as part of our shared existence there is an ethical responsibility in our shared striving for a dignified life, and that is the demand of the reparation of the human dignity of all. Thus, to take responsibility for the past and the present is to contemplate our shared existence in the future, and to take up the shared responsibility for it, which makes it a universal task.

KEY WORDS: identity, post-apartheid, onto-race-logy, misrecognition, meaning, co-creation, universal, particular, responsibility, dignity

TREFWOORDE: identiteit, postapartheid, onto-rasse-logie, miskenning, betekenis, koskeping, universele, partikulêre, verantwoordelikheid, menswaardigheid

OPSOMMING

Hoe verstaan 'n mens wie jy is in 'n postapartheidwêreld? Anders gestel: Wat volg moontlik op die logika van apartheid? In hierdie artikel word daar in die lig van dié vrae betoog vir 'n identiteitsbegrip as aksie wat lei tot ko-skepping van betekenis eerder as essensie. Voordat hierdie betoog gelewer kan word, word in die eerste deel van die artikel die logika wat die identiteitsbegrippe in die koloniale bestel en in sy nakomeling apartheid gekonstitueer het, hermeneuties ontleed as onto-rasse-logie. Op sy beurt word getoon dat dié logika tot die oopsluiting van identiteite as essensialisties binne 'n geslote totaliteit lei. Daarteenoor word in die tweede deel betoog enersyds vir die vermyding van 'n voortsetting of rekonstruering van 'n onto-rasse-logiese identiteit en 'n geslote totaliteit, en andersyds vir die ontsluiting van die wêreld met 'n identiteitsbegrip as aksie eerder as essensie. Dit is 'n identiteitsbegrip wat op 'n ontologiese vlak rekening hou met 'n persoon se gegewe bestaan in die wêreld as altyd *saam met* ander en die universele verantwoordelikheid wat daarby ingeweeft is: die strewe na en herstel van 'n menswaardige bestaan vir almal.

1. INLEIDING

Vir lang periodes in Suid-Afrika se geskiedenis is die vraag na identiteit beantwoord deur beroepe te doen op 'n essensialistiese idee van identiteit. Onder koloniale heerskappy het óf Amsterdam óf Londen¹ as die model gedien waarvolgens die kolonie homself moes inrig. Tydens apartheid het die "Christelike wit Afrikaanse" – en 'n mens kan miskien selfs "manlike" byvoeg – identiteit as die rigtinggewende aanwyser gedien. Die vraag na identiteit kan hier ook aan die hand van die verhouding tussen die universele en die partikulêre verstaan word. In die koloniale era is daar 'n (pseudo-)universele identiteit op die kolonie afggedruk, met onderdrukking van die partikulêre. Apartheid, daarenteen, het weer 'n oorbeklemtoning van

¹ Sien Duvenhage (2017).

die partikulêre behels, met die ontkenning van die universele. Beide bestelle deel egter dieselfde logika, want apartheid het die logika aangaande identiteit, wat reeds in die kolonie aanwesig was, voortgesit in 'n nuwe konfigurasie. Die vraag is dus nou: wat kan daarna volg? In die eerste deel van die artikel word die konstruksie van hierdie logika ontleed as *onto-rasse-logie* volgens 'n essensialistiese identiteitskonsep en die eties-politieke implikasies daarvan as die miskenning van ons bestaan in die wêreld saam met ander. Die tweede deel stel daarteenoor 'n alternatiewe konsep van identiteit voor as onvoltooid en dinamies, geskoei op ons bestaan in die wêreld saam met ander. Buiten die ko-skepping van betekenis wat daaruit volg, word daar betoog vir 'n universele verantwoordelikheid om die menswaardigheid van almal te herstel.

2. DIE LOGIKA VAN DIE GESLOTE IDENTITEIT

Wat konstitueer die logika van apartheid? Dit is logika met 'n identiteitsbegrip wat die orbeklemtoning van die universele of die partikulêre meebring. Die logika wat hierdie wêreldbebeldkonstruksies fundeer en waarop hul geskoei is, kan verstaan word as 'n vorm van sogenaamde Westerse metafisika, meer spesifieker soos Heidegger (2006:64) dit beskryf aan die hand van die begrip ontoteologie.² Die begrip dui 'n logika of denkwyse aan wat 'n konsep of figurasie (Lacoue-Labarthe & Nancy 1997b:126) soos God, die subiek, geskiedenis of, soos in die geval van kolonialisme en apartheid, 'n nasionale of rasse-identiteit as begrondende beginsel van die realiteit voorhou, dit wil sê die *onto-* van *ontoteologie*. Die konsep geld tegelyk ook as die hoogste beginsel van die realiteit, dit wil sê die *teo-* van *ontoteologie*. Hierdie verwysingspunt bepaal dus die betekenis van die geheel, of dan die totaliteit wat daarrondom gestructureer³ word.

Hoe hou identiteit of selfbegrip dan verband met hierdie soort logika en strukturering?⁴ 'n Metafisiese identiteit funksioneer as $A = A$ ⁴ (Heidegger 2006a:33). Die self is gelyk aan sigself. Hieronder vind 'n mens 'n essensialistiese konsep van identiteit of subjektiwiteit wat in 'n soort vakuum afgesonder van ander en die wêreld as totaliteit bestaan. Vervolgens word die wêreld en die ander volgens die kategorieë van die subiek⁵ verstaan. Anders gestel: Die subiek verkry 'n verhewe posisie in relasie met die ander en die wêreld ooreenkomsdig die denkwyse van die ontoteologie. Hierdie sjabloon dien dan as voorbeeld vir die konstruksie van rasse- en nasionale identiteite, soos ook gevind in die loop van Suid-Afrika se geskiedenis sedert 1652. 'n Mens sou dus in die geval van die kolonie en van apartheid van 'n *onto-rasse-logie* kon praat, waarin ras as identiteitsbegrip verhef is tot die hoogste en begrondende verwysingspunt waarrondom die realiteit en samelewning gestructureer word.

² Met die uitdrukking "n vorm van sogenaamde Westerse metafisika" word daar te kenne gegee dat die debat in kontemporêre godsdiensfilosofie handel oor die vraag of die hele Westerse tradisie as ontoteologie gekonstitueer is. Denkers soos Jean-Luc Marion (2001) en die Radikale Ortodoksietradisie argumenteer daarteen en meen dat dit slegs 'n verskynsel in moderniteit is. Sien Schrijvers (2011: 188) vir 'n uiteensetting van die standpunte. Hierdie debat ondermyne egter nie bogenoemde argument nie, en die analise bly dus relevant vir die ontleeding van die denksisteem wat aanleiding gegee het tot die bestel van die kolonie en van apartheid.

³ Vergelyk Derrida (2005) se analise van die totaliteit wat rondom 'n *archai*-punt gestructureer word.

⁴ Voorbeeld van soortgelyke metafisiese formuleringe van identiteit sluit in Fichte se formulering van Ek = Ek en Schelling se filosofie van identiteit waarin "identity,[may be understood] more precisely as the indifference of subject and object" (Stambaugh 2001:10).

⁵ Vergelyk Levinas (1996), wat die Westerse metafisika kritiseer omdat dit andersheid reduseer tot Die-Selfde en dit dus daardeur misken.

2.1 'n Spel van vrees vir die vreemde

Volgende kan ons vra: Wat is die etiese implikasies van dié soort logika? Ten minste twee dinge gebeur: Eerstens word identiteite gereduseer tot binêre opposisies en die ander of teenoorgestelde van die verwysingspunt word as negatief getipeer. Die gekoloniseerde Afrika-subjek word byvoorbeeld as negatief beskou vergeleke met die Westerse subjek, wat as verwysingspunt dien. In apartheidsterme word die “swart mens” byvoorbeeld as goddeloos beskou teenoor die “Christelike wit mens” of word *kaffer* genoem. Laasgenoemde woord kom van die Arabiese woord *kafir* (*kafier* in Afrikaans), wat “ongelowige” beteken (Oxford Dictionary 2018), en kan vergelyk word met byvoorbeeld die woorde *Negro* in Amerika en *Nègre*⁶ in die Franstalige wêreld wat dieselfde funksie vervul. Andersheid of die vreemde word dus as negatief beskou en moet dus *apart* gehou word.

Voorts vind ons dat die negatiewe tipering van andersheid 'n lang geskiedenis in die sogenaamde Westerse tradisie het, waarin dit wat vreemd of anders is, tot 'n monster, god of 'n kombinasie daarvan gemaak is (Kearney 2003). Die proses van tipering vind plaas deur sogenaamde “scapegoating” (d.w.s. tot sondebok maak) van die ander; dit stam uit die vrees vir die vreemde (Kearney 2003:18).⁷ Eerder as om die vrees dialogies en hermeneuties te verken, word die vreemdeling as “sondebok geoffer” deur die projeksie van al die sondes (aggressie, skuld en geweld) van bure binne die groep op die buitestander. Die resultaat is 'n gevoel van solidariteit en 'n bindende identiteit ten koste van die ander. Hierdie strategie verskaf die basiese riglyn om te onderskei wie ingesluit (ons) en wie uitgesluit (hulle) word (Kearney 2003:18). Hierdeur word die vreemde verwring tot die sfeer van die monster, dit wil sê die *kaffer* wat uitgesluit en tot sondebok gemaak word.

Die konstruksie van sondebokke is egter nie alleen gevorm deur die projeksie van die sondes van die gemeenskap op die vreemdeling op 'n sielkundigevlak nie, maar ook deur die skep van mites. Die konstruksie van die “swart mens” word dus ook deur middel van mites bewerkstellig. Die vorming van mites rondom die “swart mens” neem 'n aanvang met die trans-Atlantiese slawehandel, word gevestig tydens kolonialisme, en word voortgesit deur apartheid. Die mites tipeer Afrika en die “swart mens” as eksoties, barbaars, hiperseksueel, prepolities, en so meer, en skep 'n masker⁸ van ras wat voor die gesig van die ander geplaas word en waarvolgens die persoon agter die masker getipeer word. Hierdie mites is eerder op fantasieë as op die realiteit gekonstrueer (Mbembe 2017:11); fantasieë soos verwoord in romans en die vertellings van ontdekingsreisigers, soldate, sendelinge en dergelike, aan die een kant, en aan die ander kant deur die “koloniale wetenskap” aangaande Afrika en die mense wat daar woon. Uit die mites en fantasieë en deur middel van instellings soos akademiese gemeenskappe, uitstellings, museums en versamelings van “primitiewe kuns” word hierdie

⁶ 'n Belangrike kenmerk in die geskiedenis van die woorde *Negro* en *Nègre* is dat daar wel denkbewegings ontstaan het wat gepoog het om die begrippe van 'n negatiewe in 'n positiewe betekenis te verander. Die *negritude*-beweging wat in die 1920's en '30's begin het, is 'n voorbeeld hiervan. Daarteenoor is daar geen pogings te vindé om die woord *kaffer* in 'n soortgelyke beweging te herbedink nie.

⁷ Kyk ook na die werk van Richard Kearney se gespreksgenote, naamlik René Girard en sy analise van die eties-religieuze kritiek van “sacrificial scapegoating” in byvoorbeeld *Violence and the Sacred* (1972), Edward Said se *Orientalism* (1978) en Partha Mitter se *Much Maligned Monsters* (1977).

⁸ Mbembe neem hier die metafoor van die masker by die denke van Fanon oor; sien Mbembe (2017: 50).

mites “algemene kennis” en lei dit reeds in die 19de eeu ook tot die ontwikkeling van die ideologie van die verskil tussen rasse op grond van biologiese eienskappe (Mbembe 2017:55).

2.2 Van miskenning tot ontkenning

Tweedens word die waarde van die ander of vreemde nie alleen negatief geag nie, maar ook onbelangrik. Opgesluit in die term *kaffer* is dus ook die miskenning van die menswaardigheid van die persoon wat deur die identiteitsbegrip opgesluit word. Anders gestel: Op ’n ontologiese vlak word, volgens Heidegger, die *Dasein* of die subjek se bestaan eerste geplaas, en die bestaan van die ander of die *Mitdasein* word as sekondêr gesien of selfs misken. Waar een identiteit in ’n posisie van mag geplaas word, word die ander identiteit geplaas in ’n posisie van minderwaardigheid, of in die geval van die “swart mens” as onvolwaardige mens misken. Mbembe (2017: 11) voer aan dat deur die miskenning van die “swart mens” as volwaardige mens, hy/sy as dier of voorwerp vir arbeid beskou word.

Belangrik is dat, in die relasie van die self tot die ander, die bestaan van die ander slegs misken kan word maar nie ontken kan word nie. Ontkenning in hierdie sin sou ’n naïwiteit of onkunde openbaar, omdat dit wat bestaan, dit wil sê ons ko-bestaan, bly voortbestaan ongeag watter denksisteem die realiteit verwoord en ongeag of die self die menswaardigheid van die ander misken. Ten spyte van miskenning duur ons gegewe medebestaan dus voort. Hierdie punt word in die tweede deel verder ondersoek wat die etiese implikasies daarvan betref. ’n Mens kan ook ’n tweede betekenis van die woord *ont-ken-ning* uitlig, naamlik dat *ont-* verwys na die uitwissing van ’n persoon se bestaan en dus ’n aktiewe poging tot die uitwissing van die ander beteken, soos in die geval van ’n individuele moord of volksmoord (genoside).

Om die punt nogmaals saam te vat: Betekenis in hierdie onto-rasse-logiese relasie van die self tot die ander word deur die self op die ander afgedruk. Een stem praat namens al die ander. Een taal omvat die totaliteit. Derhalwe kan ongeregtigheid hier dus verstaan word as die miskenning of selfs ontkenning van die bestaan van die ander as volwaardige mens.

Mens kan verder ook vra: Hoe hou hierdie logika verband met die vraag na die politieke, met ander woorde die vraag na die beste wyse om die samelewing as totaliteit te orden? Die strukturering van die totaliteit wat volgens bogenoemde logika funksioneer, is ook van toepassing op die samelewing en die verhouding tussen groepe binne die totaliteit. Die samelewing word die beliggaming van die konstruksie van ’n subjek se identiteit (Lacoue-Labarthe & Nancy 1997:111). Van Wyk Louw beskryf nasionalisme, of dan eerder die “swart engel” daarvan, naamlik chauvinisme, as –

’n vergrote portret van die egoïsme; dit is ’n verheerliking van die eie volk; en hiermee moet dan ’n miskenning van die vreemde, ’n neersien op ander volke saamgaan – presies soos die egoïs sy eie waarde so oordryf dat die waarde van ander vir hom onbelangrik word. (Van Wyk Louw 1958:422-423)

Een groep se identiteit bepaal dus die betekenis van die hele totaliteit. Die totaliteit word getotaliseer in die sin dat ’n vaste raamwerk daaraan gegee word en die geheel solied, afgerond en geslote word. Vanuit so ’n getotaliseerde totaliteit bestaan geen moontlikheid dat iets nuuts of anders tot stand kan kom wat nie reeds deur die geslote raamwerk bepaal is nie. Hannah Arendt (1966:437–459) noem so ’n getotaliseerde totaliteit ’n staat van totalitarisme waarin elke deel van die daaglikse lewe volgens die geslote raamwerk gedetermineer word ten einde “totale dominasie” te bewerkstellig. ’n Voorbeeld hiervan is te vind in die verstaan van ons wêreld as hoofsaaklik bepaal en gedetermineer deur die kategorieë van ras soos uiteengesit

in apartheid, wat vandag nog grotendeels heers. Ons identiteit in só 'n wêrdbegrip is opgesluit in en gereduseer tot ras.

2.3 Die kapitalistiese ding

Waarom dan die skepping en voortsetting van rasse-identiteite in die koloniale en die apartheidsera? Buiten die vrees vir die vreemde en die produk van 'n denksisteem wat volgens 'n hoogste en begrondende verwysingspunt funksioneer, is daar ten minste nog een belangrike rede hiervoor. Die rede wat meer spesifiek verwys na die skepping van die rassekonstruksie van die "swart mens" in die koloniale en die apartheidskonteks, soos Mbembe (2017:10-37) dit histories uitle, is gegrond in die regverdiging van die uitbuiting van mense as dinge vir kapitalistiese doeleindes. Indien die "swart mens" dus nie volwaardig mens is nie, is dit geen probleem om hom/haar as minderwaardig te behandel en die praktyke wat daaruit voortspruit, te rasionaliseer nie. Die voorbeeld van die wetgewing oor bantoe-onderwys getuig ook hiervan, naamlik dat die "swart mens" onder apartheid beskou is as net nuttig vir handewerk en daaroor eenkomstig opvoeding moes kry wat die kultivering van hande-arbeid alleen bewerkstellig het.

Omdat alle identiteite egter in hierdie logika opgesluit word, word die "wit mens" volwaardig mens geag, en dus word ekonomiese welvaart en politieke welvaart ook daarvolgens gerasionaliseer. Degenaar (1976:126), in die hoogbloeи van apartheid, meld presies hierdie probleem, waarop volg dat die vraag na identiteit geskei moet word van die vraag na politieke en ekonomiese mag as eienskappe van 'n identiteit. Degenaar trek hierdie verband lank voordat die term "white privilege" in die alledaagse diskfers opgeneem is. Vir Degenaar kan hierdie soort identiteitsbegrippe toegeskryf word aan metafisiese spekulasie, of wat hier bo beskryf is as onto-rasse-logie en wat lei tot die regverdiging van politieke en ekonomiese magsverhoudinge wat die volwaardige bestaan van die ander as mens misken.

Anders gestel: Die "swart mens" se identiteit is opgesluit in die miskenning van sy/haar waardigheid as volledige mens wat ekonomiese uitbuiting en armoede regverdig. Daarteenoor is die "wit mens" se identiteit opgesluit in die ongegronde meerwaardigheid wat onbevraagtekende ekonomiese welvaart regverdig. Omdat hierdie logika nog nie oorkom is nie, is daar vandag die diskors oor "white privilege" waarin die koppeling van ekonomiese mag aan die identiteit van die "wit mens" as negatief getypeer word in die afwesigheid van politieke mag. En alhoewel hierdie konstruksies van "wit mens" of "swart mens" (of enige ander rassekonstruksie) dalk nie op 'n mens van toepassing is nie, is jy nietemin daarin vasgevang. Hierin word die wyse misken waarop 'n persoon saam met ander in die wêrld bestaan en wat tot ander begrippe van self-verstaan kan lei, en jou self-verstaan word in mindere of meerdere mate gepredetermineer deur identiteite wat begrond word in die onto-rasse-logie.

3. WAT STAAN ONS TE DOEN?

Wat kom moontlik ná die logika van apartheid? Of in 'n breër konteks, wat kom ná die logika van die koloniseerder? Die dekonstruksie van die koloniale en die apartheididentiteitsbegrippe bring mee wat Claude Lefort (1988:17) die krisis van demokrasie noem. Die ruimte voorheen gevul deur die hoogste en begrondende verwysingspunt, van die een stem wat betekenis aan die ander voorskryf, is dus nou oop. Daarom is daar in ons soeke na self-verstaan ná apartheid myns insiens twee keuses. Die eerste weg is om die ruimte weer te vul met 'n nuwe stem wat voorsê, deur (a) nostalgie terug te hunker na die koloniale en apartheididentiteitsbegrippe

of (b) deur 'n nuwe absolute verwysingspunt. Mbembe (2017:89) wys daarop dat 'n voorbeeld van so 'n nuwe absolute verwysingspunt die sogenaamde Pan-Afrika-ideologie en Afrosentrisme is, een lyn van denke binne die Afrikafilosofiese tradisie wat sterk aanklank vind by die huidige dekolonisasiedebatte in Suid-Afrika.

In beide gevalle word die problematiese logika egter voorgesit. Die totaliteit word dus weer (of voortdurend) by wyse van totaliserende denke gestructureer met die moontlikheid van 'n staat van totalitarisme. Die bestaan van die ander word bowendien in beide gevalle misken of selfs ontken. Dié soort skuif sal nie regverdiger wees as dit wat dit probeer vervang nie. Ongeregtigheid word dus met ongeregtigheid voortgesit. Apartheid self is 'n voorbeeld van so 'n voortsetting, naamlik dat 'n bestel wat sy oorsprong in 'n dekolonisasieprojek teen Britse onderdrukking gehad het, die einste logika wat tot ongeregtigheid gelei het, oorgeneem en in nuwe vorme voortgesit het. Hierdie analise sluit ook aan by Fanon se ontleding van die misbruik van geweld in dekolonisasie (in teenstelling met die emansiperende gebruik van geweld), wat 'n mens as die beliggaamde aksie van hierdie logika sou kon beskou. Fanon (1963:145) waarsku dat 'n onkritiese proses van dekolonisasie (soos in Algerië in sy geval) bestem is om dieselfde magsverhoudinge van onderdrukking, geweld en dus miskenning in net 'n ander vorm voort te sit.

Daar bly dus 'n tweede weg oor, naamlik om te poog om met die problematiese logika te breek. Dit behels dat die ruimte wat in die krisis van demokrasie oop gemaak is, oop en in spanning gehou word.

3.1 Die ontsluiting van identiteit as *mélée*

Die tweede weg impliseer dat daar 'n breuk met die totaliserende denke moet plaasvind. Dit beteken 'n heroerweging van die filosofiese besinning oor hoe die totaliteit georden moet word wat op 'n ontologiese vlak geskied. Terselfdertyd beteken hierdie breuk die heroerweging van die filosofiese besinning van identiteit.

Wat die analise van die probleem in terme van *Dasein* betref, stel Nancy (2000a) voor dat identiteit verstaan moet word volgens Heidegger (2006b) se analise van *Dasein*, wat altyd *Mitdasein* is. *Mitdasein* is met ander woorde ko-oorspronklik met *Dasein*, wat impliseer dat betekenis deur ko-skepping plaasvind ooreenkomsdig die beleefde en gedeelde bestaan, eerder as dat die een deur die ander voorgesê word. Binne Suid-Afrika vind ons ook hierdie ontologiese skuif in onder meer die filosofiese bepeinsing van die begrip van ubuntu deur iemand soos Ramose (2003; 2005) en geïllustreer deur die Zulu frase *Umuntu ngumuntu ngabantu*, wat min of meer vertaal kan word as "n mens is 'n mens deur ander".⁹ Hierdie ontologiese skuif na ko-oorspronklike beteken dat daar nie aan identiteit as 'n substans gedink kan word nie, maar, soos De Beer (2010:366) dit stel, "die ek, of die self, word nie meer gesien as individu of as selfstandig en outonom nie, maar as meervoudig, as kollektief, selfs as fractaliteit."

'n Identiteit is dus verweef met ander identiteite. 'n Identiteit bestaan in verhouding met ander identiteite, in 'n soort stryd met ander identiteite, wat Nancy (2000b) dan ook beskryf

⁹ Buiten die filosofiese bepeinsing van die etiese implikasies van ubuntu moet daar ook gelet word op wat Louw (2001:17) noem die potensiële donker kant van die begrip vir sover dit 'n oorbeklemtoning van die begeerte na gelykvormigheid betref: "In short, although it articulates such important values as respect, human dignity and compassion, the Ubuntu desire for consensus also has a potential dark side in terms of which it demands an oppressive conformity and loyalty to the group."

met die term *mélée*: 'n aksie eerder as 'n essensie. Daar is verder, volgens Nancy, ten minste twee soorte *mélée*, maar daar kan nooit 'n *mélée* suiwer en eenvoudig wees nie. Daar is 'n *mélée* van veg en 'n *mélée* van liefde, 'n *mélée* van Ares en 'n *mélée* van Afrodite. Hulle is vermeng met mekaar, en nie geïdentifiseer nie. Dit is 'n saak nóg van entropie, nóg van alchemie. Dit is 'n stryd wat nooit kan plaasvind sonder begeerte en sonder die aanvalle van jaloesie nie, sonder die appéel van die ander as altyd anders. Dus is daar *mélée*, verwewing, uitruiling, medeling, en dit is nooit 'n enkele ding nie, nog is dit ooit twee keer dieselfde.

Anders gestel: 'n Identiteit bestaan en ontstaan altyd in die *mélée* van identiteite. Identiteite is met mekaar verweef, ruil uit, deel mekaar mee. Die geskiedenis van die ontstaan van Afrikaans, of enige kulturele identiteit, kan hiervan getuig. Hierdie skuif van essensie na *mélée* impliseer die erkenning van die bestaan van die ander, en skuif die fokus na die vraag hoe om sin te maak van die wêreld saam met mekaar eerder as deur die afdwing van betekenis deur die een op die ander. 'n Identiteit benodig dus ander identiteite en is altyd die ander van 'n ander identiteit (Nancy 2000b:149). Die Engelse identiteit benodig die Afrikaanse identiteit, soos die Afrikaanse identiteit die Zulu-identiteit nodig het en soos ook al die ander identiteite in Suid-Afrika mekaar nodig het. Dieselfde geld vir die verskillende stemme, of variante binne een identiteit. Nêrens vind mens 'n suiwer beliggaming van 'n identiteit nie. Van Afrikaans is daar ook geen suiwer vorm nie, met ander woorde die *mélée* van Afrikaans hou ook rekening met die stem van die bruin gemeenskap, en die stem van die Moslem-Afrikaanssprekende en die ateïs en die homoseksueel en dies meer.

Wat dit beteken om in die postapartheidwêreld te leef, wie ons is, moet dus in die *mélée* geskep word. Anders gestel: Die antwoord op die vraag na identiteit is nie te vinde in 'n beroep op 'n hoogste vaste identiteit as verwysingspunt wat geïsoleerd en van buite op die wêreld afgedwing word nie, en ook nie in 'n soeke na 'n nuwe suiwer identiteit waarvolgens ons die realiteit kan struktureer nie. Die *mélée* verwys eerder na die aksie van ko-skepping van betekenis, *tussen* mense *in spanning* met mekaar binne hul geleefde wêreld. Dit beteken nie dat daar altyd ooreenstemming sal wees nie, of dat verhoudings altyd vriendskap sal inhoud nie. Maar om te kan ooreenstem of te kan verskil, om lief te hê of om te haat sluit 'n vorm van erkenning van ons ko-bestaan in, eerder as die miskenning of ontkenning van die ander. 'n Mens kan dus, in navolging van Van Wyk Louw, jouself verstaan in die oop en eindeloze gesprek¹⁰ met ander.

3.2 Universele verantwoordelikheid

Dit is belangrik om hier te beklemtoon dat om met die logika van apartheid te probeer breek, nie beteken dat mens na 'n utopie, verwyder van ons bestaan in die wêreld, vlug en sodoende aan die verlede of hede kan ontsnap nie. Dít sou eerder nog 'n vorm van metafisiese spekulasie beteken. Om aan identiteit as aksie geskoei op ons bestaan in die wêreld te dink as altyd saam met ander, beteken dat daar 'n etiese verantwoordelikheid ter sprake kom. Anders gestel: Ons eie strewe na 'n menswaardige bestaan is ontologies verweef met die bestaan van ander, wat beteken dat, indien ons hierdie strewe wil voortsit, daar in die konteks van Suid-Afrika 'n proses sal moet plaasvind van die herstel van die menswaardigheid van die mense wat misken-

¹⁰ Sien Degenaar se bespreking van Van Wyk Louw se politieke filosofie en veral die analise van die demokratiese oop gesprek (Degenaar 1976:70).

is (en miskien nog misken word). Daar is net een wêreld¹¹ wat ons almal deel, en as ons die goeie lewe in Aristoteliaanse sin wil najaag, sal ons die vraag en verantwoordelikheid na wat dit beteken om saam met ander in die wêreld te bestaan, moet opneem, daaroor moet nadink en daarvolgens moet lewe. Om verantwoordelikheid te aanvaar vir die verlede en die hede is dus om ons gedeelde bestaan in die toekoms te bedink. Dit is ons almal se verantwoordelikheid, op grond van ons gedeelde bestaan, en daarom universeel.

4. SAMEVATTING

Die vraag is wat moontlik ná die logika van apartheid kan volg. Teen die agtergrond van bogenoemde analise van *onto-rasse-logie*, wil ek samevattend die volgende voorstel as antwoord op dié vraag:

- 1) 'n Vermyding van die hertotalisering van die wêreld is nodig, dit wil sê vermyding van 'n logika wat lei tot die oopsluiting van identiteite deur 'n oorbeklemtoning van partikulêre verskille met die doel om politieke en ekonomiese magsverhoudings te regverdig wat lei tot die miskenning van ons gegewe bestaan saam met ander in die wêreld. Hierdie denkwyse lei tot die hunkering na 'n vakuumbestaan, apart en afgesonder van die ander.
- 2) Ons moet anders oor identiteit dink. Die anders dink poog om ontologies rekenskap te gee van ons bestaan in die wêreld saam met ander.
- 3) Om anders te dink oor identiteit beteken nie die vermyding van die verlede nie. Om rekening te hou met jou bestaan saam met ander, beteken dan eerder om verantwoordelikheid te aanvaar vir die herstel van die menswaardigheid van die ander, elk vir mekaar, in soverre dit wat ons deel, nie alleen 'n bestaan in 'n partikulêre tyd en ruimte is nie, maar ook die begeerte na 'n menswaardige bestaan, wat altyd 'n bestaan saam met ander is.
- 4) Omdat die verantwoordelikheid ons vanuit ons gedeelde bestaan aanspreek, is dit 'n gedeelde verantwoordelikheid en universeel.
- 5) Laastens, om die verantwoordelikheid van ons bestaan te deel, beteken ook dat die betekenis van lewe in 'n postapartheidwêreld saam geskep moet word – in spanning met mekaar eerder as dat die een deur die ander voorgesê word. Dit is dus 'n taak om die universele saam met die partikulêre te herdink en sodoende te leef.

BIBLIOGRAFIE

- Arendt H. 1966. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace.
 De Beer, C.S. 2010. Die informatisering van ons mensbeeld. *Koers*, 75(2):363-385.
 Degenaar, J.J. 1976. *Moraliteit en Politiek*. Kaapstad: Tafelberg.
 Derrida, J. 2005. *Writing and Difference*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
 Duvenhage, P. 2017. Phenomenology in South Africa: Afrikaans philosophy as a case study. (In press).
 Fanon, F. 1963. *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
 Girard, R. 1972. *Violence and the Sacred*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
 Heidegger, M. 2006a. *Identität und Differenz (1955-1957)*. Frankfurt: Vittorio Klostermann.
 Heidegger, M. 2006b. *Sein und Zeit*, 19th ed. Hameln: Niemeyer.

¹¹ Sien ook Mbembe (2017:179–183) vir 'n bespreking van die verantwoordelikheid om menswaardigheid te herstel in 'n gedeelde wêreld wat poog om rassekonstruksies krities te deurdink en agter te laat.

- Kearney, R. 2003. *Strangers, gods, and monsters: Interpreting otherness*. London: Routledge.
- Lacoue-Labarthe, P. & Nancy, J-L. 1997a. Opening Address to the Centre for Philosophical Research on the Political. In S. Sparks (ed). *Retreating the Political*. London: Routledge.
- Lacoue-Labarthe, P. & Nancy, J-L. 1997b. The 'Retreat' of the Political. In S. Sparks (ed). *Retreating the Political*. London: Routledge.
- Lefort, C. 1988. The Question of Democracy. In *Democracy and Political Theory*. Oxford: Polity Press.
- Levinas, E. 1996. Transcendence and Height. In *Basic Philosophical Writings*. Peperzak, A.T, Critchley, S. & Bernasconi, R. (eds). Bloomington: Indiana University Press.
- Louw, D. 2001. Ubuntu and the challenges of multiculturalism in post-apartheid South Africa. *Quest*, 15:15-36.
- Louw, N.P. van Wyk. 1986. Liberale Nasionalisme. In *Versamelde Prosa I: N.P. Van Wyk Louw*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.
- Marion, J-L. 2001. *The Idol and Distance: Five Studies*. New York: Fordham University Press.
- Mbembe, A. 2017. *Critique of Black Reason*. Johannesburg: Wits University Press.
- Nancy, J-L. 2000a. Being Singular Plural. In *Being Singular Plural*. Stanford: Stanford University Press.
- Nancy, J-L. 2000b. Eulogy for the Mélée. In *Being Singular Plural*. Stanford: Stanford University Press.
- Oxford Dictionary. 2018. Oxford: Oxford University Press. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/kaffir> [15 May 2018].
- Partha, M. 1977. *Much Maligned Monsters: History of European Reactions to Indian Art*. Oxford: Oxford University Press.
- Ramose, M.B. 2003. The Ethics of Ubuntu. In *The African Philosophy Reader*. Pieter H. Coetze, P.H. & Abraham P. J. Roux (eds). London: Routledge.
- Ramose, M.B. 2005. *African Philosophy through Ubuntu*. Harare: Mond Books Publishers.
- Said, E. 1978. *Orientalism: Western representations of the Orient*. New York: Pantheon.
- Schrijvers, J. 2011. *Ontotheological Turnings? The Decentering of Modern Subjectivity in Recent French Phenomenology*. Albany: SUNY.
- Stambaugh, J. (ed). 2001. Introduction. In *Identity and Difference*. Chicago: University of Chicago Press.

Die ekonomiese belang van die beskerming van minderheidsgroepe vir die staat

The economic importance for the state of the protection of minority groups

THEUNS DU BUISSON

Departement Filosofie

Universiteit van die Vrystaat

Bloemfontein

E-pos: thdubuisson26@gmail.com

Theuns du Buisson

THEUNS DU BUISSON is 'n akademiese fasilitaarder by die Filosofiedepartement aan die Universiteit van die Vrystaat. In 2013 behaal hy 'n BA-graad aan die Universiteit van die Vrystaat, gevvolg deur 'n Honneursgraad in Filosofie met lof aan dieselfde instansie. Hy is tans besig met 'n MA-graad in Filosofie aan die Universiteit van die Vrystaat. Die titel van sy verhandeling is *Adam Smith se Morele Teorie as Voorloper vir sy Regverdiging van Kapitalisme*. Sy primêre belangstellings is tans die filosofie van ekonomiese, sowel as die verweefdheid van ekonomie met etiek en moraliteit. Vanuit die aard van sy werk doen hy ook navorsing oor onderwys en pedagogiek op tersiêre vlak.

THEUNS DU BUISSON is an academic facilitator in the Department of Philosophy, University of the Free State. He obtained his Honours degree in Philosophy with distinction, also at UFS. He is currently writing a Masters dissertation in Philosophy at the same institution. The title of his dissertation is *Adam Smith's Moral Theory as forerunner to his justification of Capitalism*. His primary interests are the philosophy of economics, ethics and morality. In accordance with his teaching responsibilities he also focuses in his research on education and pedagogics at tertiary level.

ABSTRACT

The economic importance for the state of the protection of minority groups

Governments tend to encourage so-called nation building, in order to create a united citizenry. In homogenous societies, this occurs fairly easily, as people already feel that they are united in terms of culture and language. Therefore, they naturally feel that they are working towards the same end-goal. In multicultural societies, or in societies with minorities living with the majority, certain groups are always excluded from this. It will be argued that this has always been the case ever since the origin of state. Certain governments, with specific reference to South Africa, deliberately set out to undermine certain minority groups.

The modern state is evaluated in terms of Adam Smith's set role for the state. Smith identifies the role of the state as protecting citizens from attacks from other countries, protecting citizens from injustices and harm caused by others and, finally, providing infrastructure as

well as a good business environment in which business can thrive. By excluding certain minorities, the last two roles are neglected and the rights of those minorities are infringed upon. As maintaining a good defence force is dependent on developing a thriving economy, the first, and perhaps most basic, function of the state is undermined.

Therefore, undermining certain minorities would be against Hobbes' social contract, as it misrepresents some individuals. It also clashes with Adam Smith's set notion of the state's responsibility, according to which it must ensure that its citizens are provided with the freedom and infrastructure to facilitate economic growth. When failing in both of these aspects, serious questions about the legitimacy of such a state are raised.

In order to evaluate the role of nation building and representativity, in terms of the actual functions of the state, one must start with the origin of the state. This is because the origin of state power must be understood in order to legitimize the use thereof in terms of governing the cultural and economic practices of subjects and citizens. According to d'Entreves, the state's only legitimization comes from itself, therefore the core of any political theory should be to establish whether the state has any right to exist, apart from the rights that it grants to itself.

Hobbes and Rousseau chose the path of the social contract in their political theories. In these theories, the sovereign represents everyone. When using this approach to legitimize state power, minorities are often entirely excluded, as they do not form part of the contract, or they are pushed to the margins by the tyranny of the majority. As the government is supposed to safeguard the rights of all citizens, this seriously questions the legitimacy of governments who advocate for expanding the rights of some groups at the expense of others.

In this regard, the South African government since 1994 is used as an example. Nation-building generally refers to non-racialism and representativity. The major instruments whereby such goals are to be attained in the formal sectors are by means of affirmative action and Black Economic Empowerment (BEE). Certain examples are referred to, such as the government's aim of establishing 100 black industrialists. This is questioned, as becoming a major industrialist usually requires certain skills and experience. Similarly, forcing companies to hire certain people when they are not the best suited or qualified for their positions would put strain on the entire economy. Besides this, it hampers the natural transfusion of skills and assets which would have occurred if the state had not intervened. Rather than creating a united nation or social cohesion, such projects cast doubt on any appointments from the designated groups. Furthermore, it creates doubt amongst minority groups as to whether the government has their best interests at heart.

Although trickle-down economics have been questioned, it is without a doubt true that cultural groups cannot empower themselves in isolation. If one group flourishes economically, others will share in it too. The government's restrictions on growth amongst minority groups therefore does not only impact negatively on the specific group, but on society as a whole. By deliberately sabotaging its own economy, such a government proves itself to be illegitimate.

KEY WORDS: Economics, Adam Smith, South Africa, Politics, Culture, Identity, Economic Growth, Minorities, Black Economic Empowerment, Affirmative Action, State Legitimacy

TREFWOORDE: Ekonomie, Adam Smith, Suid-Afrika, Politiek, Kultuur, Identiteit, Ekonomiese Groei, Minderhede, Swart Ekonomiese Bemagtiging, Regstellende Aksie, Staatslegitimiteit

OPSOMMING

Regerings moedig graag nasiebou aan, met die oogmerk om hul burgers saam te snoer en nasionale eenheid te bewerkstellig. In homogene samelewings geskied dit gewoonlik heel maklik, omdat mense van nature mag voel dat hulle 'n enkele gemeenskaplike doel nastreef. Minderheidsgroepe word egter daarby uitgesluit. Hierdie artikel belig die feit dat dit nog altyd die geval is. Daar word ook betoog dat regerings, veral dié van Suid-Afrika, doelbewus daarop uit is om minderheidsgroepe te ondermyn. Deur te verwys na veral die rol vir die staat wat Adam Smith identifiseer, word sulke oormatig betrokke regerings se legitimiteit bevraagteken. Veral waar dit op die direkte ondermyning van geregtigheid neerkom, is dit in stryd met Hobbes se sosiale kontrak, sowel as Adam Smith se voorgestelde rol vir die staat. 'n Ander belangrike punt wat beklemtoon word, is dat kulturele groepe se welvaart altyd voordele inhou ook vir ander groepe. Deur een te ondermyn, word die hele samelewing dus ondermyn.

INLEIDING

Nasiebouprojekte word gereeld aangepak, met die regverdiging dat Suid-Afrikaners verenig moet wees in alles wat hulle doen. In hierdie verband is regstellende aksie waarskynlik die bekendste metode, waardeur verteenwoordigendheid bevorder moet word. Ander projekte is doelbewuste advertensies deur organisasies, waarin hulle mense aktief tot sosiale kohesie aanpor. Politieke korrektheid en liberale waardes is ook dikwels die dryfveer agter sulke projekte. In hierdie verband word kultuur-spesifieke waardes en gebruikte ontken en selfs ontmoedig. Kan ons bekostig om sulke beperkings op die samelewing te plaas? Veral waar dit die gevolg het dat aanstellings of toegegewings nie gemaak kan word nie, op grond van regstellende aksie. So 'n beperking op ekonomiese groei kan nie bekostig word nie. Hoekom neem state dan sekere stappe om minderhede te ondermyn, ten koste van die ekonomie? Adam Smith (1976) maak dit duidelik dat die staat se eerste prioriteit moet wees om aan almal die geleentheid te gee om soveel welvaart as waarvoor hulle bereid is om te werk, te kan versamel. Daar moet egter terselfdertyd daarteen gewaak word om nie die samelewing verder te laat versplinter ten koste van ekonomiese groei nie. Die staat se rol hierin word bespreek in terme van sy verpligting, maar ook in terme van hoe ver die magte om in te meng, behoort te strek.

DIE OORSPRONG VAN DIE STAAT EN DIE ROL VAN DIE BURGERY: NASIE-GEVOEL EN WELVAART

Om hierdie vraag te beantwoord, moet 'n mens teruggaan tot by die oorsprong van die moderne staat. In die Middeleeuse opvatting is die staat en kerk as twee afdelings van dieselfde oppergesag gesien. Beide is as 'n hoër gesag gesien, met gelyke mag oor mekaar. Dit was daarom een en dieselfde ding. Die lede van daardie gemeenskap was verenig, omdat hulle dieselfde geloof aangehang het. Sou iemand 'n ander geloof aanhang, is hulle onmiddellik uitgesluit. Op hierdie manier is Jode in die geskiedenis van Europa tot randfigure verlaag. Ketterij is daarom nie net 'n aanval teen die kerk nie, maar ook teen die staatregtelike orde (d'Entreves 1967: 133-134). Die staat kry sy gesag vanuit positiewe, eerder as natuurlike reg. Mense volg wette, soos om die staat te erken, omdat die wette daargestel is. Sonder die staat kan die wette nie bestaan nie. Sonder die wette is daar ook nie 'n staat nie. Slegs wanneer die aanvaarding van wette die norm in die samelewing is, word die staat se mag erken (d'Entreves 1967:143). Die staat regverdig daarom sy eie bestaan in wette waarvan die bestaansreg afhanklik is van die staat.

Die kern van enige staatkundige teorie moet daarom volgens d'Entreves (1967:138-189) wees om te bepaal of die staat sy mag van enige gesag anders as homself kry. Volgens Lalović

beskryf Hobbes se werk nie 'n rigiede politieke stelsel nie. Dit is eerder op soek na 'n politieke stelsel (Lalović 2006:15). Hoewel Rousseau nie soos Hobbes absolute mag aan die soewereine verleen nie, val almal onder die sogenaamde "algemene wil." Elke individu gee dan sy individuele seggenskap prys, ter wille van die sosiale verdrag waarin hy/sy bloot 'n deel van die kollektief is. Die algemene wil is daarom ook die wil van die individu, of hy/sy daarmee saamstem of nie (Strauss, Rossouw & Fourie 2009:186). Hoewel die staat 'n eenheidskarakter van sy onderdane verwag, ten minste in hul publieke lewens, staan dit hulle vry om te assosieer met wie hulle wil in hul private lewens (Strauss, Rossouw & Fourie 2009:187-188). "Wet en orde" gaan gepaard, op dieselfde wyse as "law and order" in Engels. Die wet maak mense nie juis opgewonde of emosioneel nie. Orde, daarenteen, roep by mense 'n gevoel van beskaafheid op. Dit is die teenoorgestelde van wanorde, of selfs anargie. Om hierdie rede word die bestaan van die staat dikwels gekoppel aan die handhaaf van orde, of die normale, goeie stand van sake (d'Entreves 1967:153).

Om mag te behou in die sekulêre wêrld, word dit vir die staat nodig om die plek van die kerk ook in te neem. Die staat moet vir mense 'n gevoel gee van om aan iets te behoort. Dit moet hul verbeelding op loop sit en aan hulle 'n huislike gevoel gee. Om hierdie rede kan alle state van nasionalisme beskuldig word (d'Entreves 1967:180). Ten einde mag te behou en uit te brei, word die "nasiegevoel" en samehorigheid 'n wapen in die hande van die magshebbers. Hoewel Machiavelli waarskynlik nie die vereniging van die hele Italië voorsien het nie, moedig hy die prins aan om te speel op die gevoel van "Italiaanse waardes" (d'Entreves 1967:173-174). Burgers moet 'n legitieme rede hê waarom hulle die ouoriteit van die staat, of die soewereine, aanvaar.

Die Christendom los die raaisel van ouoriteit op. In die Middeleeue is daar dikwels geglo dat heersers hul mag direk van die Opperwese ontvang. Die heersers moet daarom aanvaar en ondersteun word. Dit los egter nie die raaisel op van waar mag vandaan kom nie. Dit veroorsaak dikwels dat mense ook nie die oorsprong van mag bevraagteken nie (d'Entreves 1967:189). In die sekulêre hede behou die mensdom dié waarde van magsaanvaarding, sonder dat daar 'n geestelike dimensie daaraan gekoppel word. Dit kan daarom dui op 'n afplatting van die moderne kosmologie, waar mense bloot aanvaar dat dinge is soos wat dit is, omdat dit so is. Sonder om dit 'n kosmiese orde te noem, word politieke mag goedsmoeds aanvaar, terwyl individuele vryheid deur die staat ingeperk word. Ironies genoeg is dit juis individuele vryheid wat in die moderne kosmologie beklemtoon word. Omdat hierdie orde fiktief is, kan ons dalk daarna verwys as 'n kosmetiese orde, in plaas van 'n kosmologiese orde. Die staat voorsien bloot oppervlakkige sekuriteit en eiendomsreg, tensy dit elemente wat afbreuk doen aan sosiale kohesie, uit die weg ruim. Lalović (2006:9-10) skryf dat slegs wanneer mense met gedeelde belang interpersoonlike sake met mekaar doen, kan daar aanspraak gemaak word op die bestaan van 'n staat wat nie suiwer onpersoonlik is nie. Volgens Brian Smith (2003: 203) se interpretasie van Adam Smith moet die samelewing homself voortdurend herskep om die kultuur van besigheid te kan handhaaf. Omdat die verdeling van arbeid van 'n mens vereis om dieselfde take te herhaal, word dit dan nodig vir 'n werker om sy denke af te stomp, ten einde aan die burgery deel te neem. Spesialisering is goed vir die ekonomie, maar sleg vir die individu. Deur opvoeding kan dit egter teenewerwerk word. Smith stel voor dat die staat opvoeding aan almal verskaf. Opvoeding is in daardie stadium hoofsaaklik binne gesinsverband of kerkverband voorsien. Hy het waarskynlik nie multikulturele state in gedagte gehad toe hy hieroor besin het nie, maar sy gedagtes is steeds van waarde. Hy gee 'n eietydse voorbeeld van die belang van gemeenskaplikeheid en die opvoedingsrol daarvan. Vir Smith bied kleiner kerklike sektes die voordeel dat dit aan mense die geleenthed bied om 'n gemeenskap binne die groter gemeenskap te kan hê. Die gevolg daarvan is dat hul waardes

en maniere beskaafd gehou word (Smith 2008:204). Smith (1976:792-793) betoog dat elke sekte 'n minderheid op sigself is, omdat dit nie aan die groot kerkordes gekoppel is nie. Dit kweek daarom wedersydse respek teenoor ander minderhede. Die moderne staatsbestel probeer om eerder 'n monopolie op hierdie opvoedingstaak te bekom, ten einde kulturele verskille uit die weg te ruim. In plaas daarvan om, soos in Smith se ideaal, tallose minderheidsgroepe wat wedersydse respek betoon, aan te moedig om vrydenkend te wees, probeer die staat om eerder een homogene samelewing daar te stel.

Ekonomiese groei loop hand aan hand met die gedifferensieerdheid van 'n samelewing. As almal jagters en versamelaars is, is die samelewing ongedifferensieerd. Ekonomiese opbloei het veral na vore gekom toe die verweefdheid van gesinne en hul onderskeie bedrywe in die Industriële Rewolusie ongedaan gemaak is (Strauss, Rossouw & Fourie 2009:185). Die staat ontwikkel verhoudings en afhanklikheid tussen homself en die onderskeie gedifferensieerde bedrywe. Hier is dit belangrik om daarop te let dat die staat nie hierdie bedrywe besit nie, maar 'n regstreeks teenoor hulle het, veral in die sin van die verdedigingsrol wat die staat vervul. Die regering besit ook nie die staat nie – ten minste in die geval van 'n republiek of *res publica*. Die staat is daarom 'n openbare orde, wat in diens van die publiek staan (Strauss, Rossouw & Fourie 2009:185-186). Gedifferensieerde samelewings werk in op ander minder gevorderde samelewings om hulself tot groter ekonomiese magte te bevorder. Sjina moes byvoorbeeld in die onlangse verlede gedeeltelik van sy totalitaire mag afsien ten einde 'n groter rolspeler in die wêreldekonomie te word. Die grootste noemenswaardige verandering wat Sjina moes ondergaan, is om vryemarkbeginnels binne sy grense toe te laat om te floreer.

Die argument is al dikwels gevoer dat heterogene samelewings nie 'n sterk demokrasie kan bewerkstellig nie. Een van die eerste denkers wat so gevoel het, was John Stuart Mill (Zuber & Szöcsik 2015). Wanneer samelewings polities gefragmenteer is volgens etnisiteit, sal dit dikwels daartoe lei dat politieke partye meer ekstremistiese sienings handhaaf. Boonop sal ekstremisme meer algemeen wees onder groepe wat ekonomiese slechter daarvan toe is. As 'n minderheidsgroep egter ekonomies gelyk is aan ander groepe, sal ekonomiese en etniese aangeleenthede nie dieselfde radikaliserende uitwerking op ondersteuners hê nie. In verkiesingsmodelle waar daar 'n proporsionele element is, is mense ook minder geneig tot ekstremisme, omdat hulle in die regering verteenwoordig word (Zuber & Szöcsik 2015:797-798). Dit is baie belangrik vir samelewings om nie ekonomies teen groepe te diskrimineer nie, bloot om die rede dat geradikaliseerde burgers 'n gevaar vir die samelewing inhoud. Selfs wanneer die gevaar nie direk of gewelddadig is nie, is gefragmenteerde samelewings wat vyandig teenoor mekaar is, baie selde ekonomies voordelig.

Kleiner gemeenskappe binne stede is nie meer die kerklike gemeenskappe waarna Smith verwys het nie. Dit is dikwels ander werksgemeenskappe en besoekers van saamkomplekke vir mense met gedeelde belang. 'n Australiese studie is gedoen, waarin mense gevra is om op 'n kaart te merk watter plekke "cool" is en watter dele van die stad Wollongong kreatiwiteit sou aanmoedig. Dikwels is plekke in gewone woonbuurte, eerder as in die middestad, aangedui. Dit dui daarop dat die fokus eerder op mense se persoonlike netwerke, as op infrastruktuur is. Mense is kreatief binne omgewings waarin hulle veilig voel (Gibson et al. 2012:299). Nog 'n opvallende opmerking is dat die staat nie huis 'n direkte rol in die woonbuurte, soos in die Sentrale Sakekern, speel nie. Waar mense hul outonomie kan uitoefen, kan hulle ook kreatief floreer (Strauss, Rossouw & Fourie 2009:197). Volgens Van der Merwe (2001:269) is kultuur "... die ruimte waarbinne die spel om erkenning institusioneel gereguleer en indiividueel en sosiaal uitgespeel word". In hierdie geval, en in ander kreatiewe gemeenskappe, is dit uiteraard ook op subkulture van toepassing.

Wanneer mense ekonomies swaarkry, lei dit dikwels daartoe dat hulle klem plaas op hul minderheids-identiteit. Sodra hulle egter uit hul swak ekonomiese omstandighede ontsnap, word hulle minder geneig om na hulself in etniese terme te verwys. Hoewel die studie onder Roma-mense in Hongarye gedoen is, kan voorbeeld daarvan in ander kontekste ook nagespeur word (Simonovits & Kézdi:891). 'n Toenemende voorbeeld daarvan is bruin mense wat die ekonomiese stryd, en veral die taalstryd, namens hul gemeenskappe stry. Baie suksesvolle bruin mense sal hulself egter eerder as swart identifiseer. In so 'n heterogene samelewing word groepe se grootte, sukses of invloed dikwels as groepsidentiteit voorgehou. Om dele van die ander groep se gebruik te neem, ten einde sukses te behaal, word dan verwarring met 'n algemene skuif van identiteit. Die Roma-bevolking in Pole het deur die eeue geweier om te assimileer. Nie net in Pole nie, maar dwarsoor Europa weier hulle om met die plaaslike meerderheidsbevolkings te versmelt. Dit versterk deurentyd die waarde wat hulle aan hul kulturele waardes en gebruik heg. Dit versterk ook die meerderheidsgroepe se weersin teenoor hulle. Omdat hierdie waardes en gebruik dikwels in stryd met die markekonomie is, is die Roma-bevolkings gewoonlik baie arm. Deur 'n meer ekonomies-inklusiewe beleid in Europa te vestig, word die Roma-gemeenskappe met beter onderwys toegerus. Op hierdie manier sal hulle ekonomiese vooruitgang kan maak, terwyl hulle steeds hul kulturele leefwyse kan volhou (Marczak 2016:395-396). Hier is dit belangrik om die groep steeds toe te laat om sy kultuur uit te leef, ten einde die homogeniserende uitwerking van inklusiwiteit teen te werk. Deur gelyke behandeling aan so 'n groep te gee, kan die armoedige beeld wat hulle onder ander mense het, moontlik afgeskud word. Die gevolg daarvan is moontlike gemeenskaplike aanvaarding, waar die Roma-gemeenskappe se markekonomie moontlik 'n nuwe sektor tot die amptelike ekonomie kan bydra. Omdat hulle so gemarginaliseer is, val die meeste van hul bedrywighede in die ongerapporteerde of skadu-ekonomie. Deur hulle te bemagtig, kan die staat uitsien na groter belastinginkomste. Inkomste vir die staat hoof ook nie net van burgers te kom nie. Die staat is prominent in meeste integrasiemodelle vir immigrante. Kymlicka (2011) identifiseer byvoorbeeld modelle waar mense hulself as deel van die staat beskou, maar nie as deel van die nasie nie, byvoorbeeld as Brits, eerder as Skots. Die ander alternatief is of mense hulle as sub-staatslede beskou. Daar sou 'n mens eerder as Skots, en nie Brits nie, identifiseer (Bond 2017:1122-1123). In Skotland is 'n wit immigrant baie meer geneig om as Skots te identifiseer, teenoor immigrante van ander rasse (Bond 2017:1136). In Houston, Texas, is mense gevra om die grootte van sekere bevolkingsgroepe te skat. Oor die algemeen is die grootte van die wit bevolking redelik akkuraat geskat. Spaanssprekendes word met omtrent tien persent onderskat, terwyl swart en Asiatiese getalle effens oorskot word. Hierdie oorskattung kan moontlik te wye wees aan die persepsie van bedreiging wat hierdie groepe inhou. Die Spaanssprekende bevolking word egter waarskynlik onderskat omdat mense hulle as onbelangrik ag (Kunovich 2017:493). Ferrial Haffajee (2015) wys 'n soortgelyke tendens in Suid-Afrika uit. Volgens haar skat swart mense dikwels die wit bevolking op ongeveer 50%, terwyl dit ongeveer 10% is. Dit is volgens haar te wye daarvan dat die persepsie steeds bestaan dat wit mense in beheer van die ekonomie staan. In Suid-Afrika moet 'n mens egter versigtig wees om alle mense van 'n enkele ras oor een kam te skeer. Binne elke rassegroep is daar verskillende kulture met verskillende tale en erfenis. Mense wat dit uitwys, word egter dikwels van stamgebondenheid beskuldig. Dit sal egter interessant wees om 'n studie te doen waarin mense die bevolkingsamestelling op stamvlak, eerder as op rassevlak, sou skat. Dit sal veral interessant wees om te sien of die ekonomiese verteenwoordiging in so 'n skatting weerspieël sal word.

Met ondersteuning van die staat kan die winste wat van buitelandse beleggings na ander sektore deursyfer, plaaslike inwoners help om hul eie industrieë te ontwikkel. Voorbeeld

daarvan is in lande soos Chili te sien, waar buitelandse beleggers die staat in staat stel om entrepreneurs in plaaslike nismarkte te bemagtig (Caldentey 2012:205). Sonder buitelandse belegging sou daar eenvoudig nie 'n mark wees vir plaaslike produkte nie. In Suid-Afrika het ons reeds genoeg kapitaal van binne- en buitelandse beleggers om soortgelyke entrepreneuriese projekte van stapel te stuur. Die probleem is egter dat meeste van hierdie projekte slegs onder sekere groepe geloods word. Voorbeeld hiervan is die huidige doelwit om 100 groot swart industrialiste te skep (De Lange 2018). Sou dit nie beter wees om 100 maatskappye te skep, waarin kennis, ongeag ras of kultuur, oor verskillende groepe heen aan mekaar oorgedra word nie? Boonop sal staatsbeheerde maatskappye dan gedwing word om hierdie "swart besighede" te ondersteun. Omdat winste vir hierdie maatskappye dan deur die staat afgedwing word, eerder as om deur die mark gelewer te word, plaas dit 'n dubbele belastinglas op Suid-Afrikaners. Nie net moet die befondsing van hierdie besighede deur die belastingbetalers gedra word nie, maar die besighede se bestaansreg moet op 'n onrealistiese en kunsmatige wyse deur die belastingbetalers verseker word. Dit is direk in stryd met wat Adam Smith vir 'n vrye mark, met minimale staatsinmenging, voorgestel het (Smith A. 1976:341-349). Smith is geensins teen verstaatliking gekant nie, maar sy weergawe daarvan behels 'n baie meer beperkte staat. Die staat se rol behoort volgens hom streng afgebaken te word. Hoewel die rol baie belangrik is, is dit vir Smith net so belangrik om dit duidelik in te perk (Lipford & Slice 2007:486). Elders in *The Wealth of Nations* spesifiseer Smith (1976:687-688) drie rolle. Dit is die beskerming van die samelewings teen invalle of aanvalle deur ander samelewings, die beskerming van burgers teen ongeregtighede deur ander burgers, en die voorsiening van openbare dienste. Wat openbare dienste betref, moedig Smith (1976:723-728) aan dat dienste soos paaie deur tolged geld gedek moet word. Die pad moet dus vir homself betaal. Omdat die verdeling van arbeid in almal, insluitend die staat, se belang is, identifiseer Smith (1976: 782, 788) onderwys as 'n openbare diens wat deur die staat gelewer moet word. Dit is veral in die lig daarvan dat spesialisering in arbeid die individu benadeel, maar dat hierdie benadeling deur goeie opvoeding teen gewerk kan word. In 'n artikel oor verstaatliking, liberalisme en Amerika skryf Daniel B. Klein (2009:145) dat liberalisme nie sonder Adam Smith se "universele welwillendheid" sou kon bestaan nie. Hy sluit 'n paragraaf oor Smith en die liberale denkwyse se onlosmaaklike verweefdhed af met: "Liberalism is non-nationalist as well as anti-statist" (Klein 2009).

'n Alternatief vir massa-industrialisering is trosontwikkelings van vaardighede. Dit word in Indië gedoen, waar tradisionele arbeidsktore, of trosse, apart van mekaar ondersteun en ontwikkel word. In so 'n tros sal kennis dan binne klein groepe mense aan mekaar oorgedra word. Die ingewydes kan dan vrylik daaraan deelneem, of oorskui na ander ekonomiese domeine. So 'n vrye vloei van werkers en vaardighede kan dan voortdurend werk aan 'n groter groep mense verskaf. Die informele wyse waarop mense aan so 'n werksgemeenskap deelneem, dra by tot so 'n vrye vloei van kennis en arbeid (Basole 2015:158). Indiese sybewers se kennis word gewoonlik binne families aan mekaar oorgedra. Die unieke dekoratiewe lappe wat deur hulle geproduceer word, is uniek aan elke groep. Dit verseker dan dat elke familie tot 'n mate 'n nismark vir hulself het. Hul handelsgeheime bly veilig, hoewel ander mense wat die eindproduk bestudeer, dit sal kan namaak. Die fyner tegnieke bly egter behoue. Internskappe is daarom iets waarin sulke familielede gebore word (Basole 2015:173-174). In Indië moet die besluitneming in beleid van so 'n aard wees dat dit nie wegdoen met die unieke bydrae wat sekere families en klein gemeenskappe tot industrialisering kan lewer nie (Basole 2015:183). Nie net families nie, maar hele groepe, deel dikwels kennis oor sekere vervaardigingsektore.

EKONOMIESE EN KULTURELE OORWEGINGS VAN STAM, STAAT EN TRANSFORMASIE IN SUID-AFRIKA

Vir alle praktiese doeleindes beteken die ANC se nasiebou-projekte dat Suid-Afrikaners gedwing word om te akkultureer. Eenheid en lojaliteit is vir alle regerings belangrik, en baie makliker om deur middel van patriotisme aan te wakker in lande met homogene bevolkings (Van der Merwe 2010:316). As daar nie 'n homogene bevolking is nie, moet gedeelde waardes en erfenisse op 'n kunsmatige wyse geskep word. Suid-Afrikaanse nasiebou-projekte het 'n sterk Jakobynse karakter onder die ANC. Reeds in ballingskap het die ANC die reg om die aard van die nasie te bepaal, as 'n kernbeginsel aanvaar (Van der Merwe 2010:316). Met dié beginsel as riglyn, kon Albie Sachs verklaar dat "vir die nasie om te leef, moet die stam sterf" (Geldenhuys 2000:13). Uit Van der Merwe (2010:322) se navorsing is dit duidelik dat meeste Afrikaner-respondente geensins positief is oor nasiebou nie. Een het genoem dat dit poog om "van ons almal tweedeklas-swartes te maak". 'n Ander het weer genoem dat dit bloot van almal "wedergebore rassiste" maak.

Transformasie is 'n woord wat histories nie huis 'n negatiewe konnotasie ontlok het nie, omdat dit bloot verandering beteken. Omdat 'n mens kan aanvaar dat gedwonge veranderinge positiewe veranderinge sal wees, is daar nie huis 'n probleem met transformasie op sigself nie. Die hedendaagse Suid-Afrikaanse betekenis van transformasie het egter 'n veel minder positiewe konnotasie. "Kortom, transformasie beteken die oorname deur swart mense van alle voorregte en voordele wat die land in al sy fasette bied. Daar kan dus geen sprake van vernuwing en kreatiwiteit daarin wees nie – dit teer op wat in die verlede tot stand gebring is" (Van der Merwe 2010:318). Die reg tot kulturele verskille word deur die meeste mense aanvaar. Regstellende aksie oorbeklemtoon egter sekere aspekte, soos etnisiteit. In terme van politieke korrektheid word daar weer ander klemverskuiwings genoodsaak. Hierdie informele, maar tog kragtige, sensuur dwing mense om dieselfde aspekte te onderbeklemtoon. "Dit demonstreer die oordrewe en onbeholpe sensitiviteit in multikulturele samelewings vir die reg op verskil, dit wil sê dit demonstreer die wyse waarop die eis om erkenning van spesifieke verskille 'n soort surrogaaterkenning oproep in 'n gedwonge gevoeligheid vir die reg van die ander om sy eie verskil te artikuleer" (Van der Merwe 2001:270).

Afrikaners herontdek huis – uit protes teen die aanslag op hul kultuur – hul erfenis. Om teen die aanslag op te staan, is dit duidelik dat samehorigheid noodsaklik is (Van der Merwe 2010:326). Volksgerigte patriotisme kan mense dikwels aanmoedig om saam te staan ten einde groot hoogtes te bereik. So het die samevoeging van Afrikaner-kapitaal byvoorbeeld in die 1970's daartoe gelei dat Afrikaners 'n noemenswaardige belang in die mynbedryf kon bekom (Verhoef 2006:385-386). Sonder die volksideaal is die kanse skraal dat dit sou gebeur. Die aanvanklike toetreden van Afrikaanse sakelui is nie deur middel van staatshulp bewerkstellig nie, maar is te danke aan die samewerking en samevoeging van privaat kapitaal en kundigheid. Hierdie samewerking is aangemoedig deur 'n gedeelde pligsbesef teenoor volksgenote (Verhoef 2006:389). 'n Voorbeeld van so 'n gevoel van pligsbesef is die kulturele oorwegings wat tot die ontstaan van maatskappye soos Sanlam gelei het. Sanlam is nie net met die winsmotief in gedagte gestig nie, maar is gestig om die Afrikaner ekonomies te bemagtig. Dit het gebeur toe die hedendaagse konsep van korporatiewe maatskaplike verantwoordelikheid nog lank nie 'n prominente rol in sake gespeel het nie (Verhoef 2014:733). Die Afrikaner het sonder direkte staatshulp homself ekonomies bemagtig, met die gevolg dat hy later die staat kon oorneem.

Die wetenskap berus nie meer slegs op sintuiglike waarnemings wat as universeel beskou word nie. Die wetenskap aanvaar sedert die vorige eeu dat kulturele oorwegings ook 'n bydrae

tot die diversiteit van diskloers maak (Strauss 2003:200). Vooruitgang in denke kan slegs gemaak word wanneer verdraagsaamheid teenoor ander denkrigtings en denkwyses, oftewel teorieë en interpretasies, toegelaat word (Strauss 2003:211). Sodoende kan wisselwerking tussen teoretiese verskille bydra tot 'n nuwe versmelting van idees, om 'n nuwe sintese daar te stel.

Kultuur en die waarde wat dit aan dinge soos tyd en werk heg, lewer 'n bydrae tot produktiwiteit en ekonomiese groei (Strauss, Rossouw & Fourie 2009: 191). Kultuur vorm daarom die fondasie vir hoe mense met mekaar omgaan. Harford (2007:12) wys ook uit dat samelewings wat floreer, nie geneig is om hul burgers, of in sekere gevalle onderdane, uit te buit nie. 'n Samelewing waar mense uitgebuit word, is daarom ook nie 'n sterk funksionele samelewing nie. Om die waarheid te sê, volgens Harford waarborg uitermatige uitbuiting ernstige armoede. Gelykheid van kulture is nie noodwendig inherent tot die aanspraak op die reg tot kulturele verskille nie. Etnosentrisme bemoeilik die proses om ander kulture te beoordeel, deurdat dit vanuit die beoordelaar se eie kultuurperspektief gedoen word. Daarom kan geen waarde-oordeel oor 'n kultuur final wees nie (Van der Merwe 2001:272). Hoewel populêre weergawes van multikulturalisme en kulturele relativisme dit van ons vereis, is die gelykstelling van kulture nie noodwendig 'n voorvereiste vir verdraagsaamheid teenoor kultuurverskille nie. Oppervlakkige toleransie belemmer die eis vir erkenning, deurdat dit die uiteindelike soeke daarna ondermyn. Eerder as om erkenning aan kulture te gee, word verskille verdra (Van der Merwe 2001:278).

Howard-Hassmann (2005:5) word deur Wagener (2008) aangehaal waar hy skryf dat kleinboere deur die industriële rewolusie arbeiders, vakmanne en industrialiste in eie reg gemaak is. Skielik was hulle nie meer die bywoners vanouds nie, maar hulle kon op gelyke voet meeding met grondeienaars. Goedgunstige verdeling van bates moes plek maak vir markkragte, met die gevolg dat sosiale verhoudings ook daardeur beïnvloed is. Kleinboere se teenwoordigheid op ander se grond is dus ook daardeur gereguleer. Waar hulle voor die rewolusie daarvan afhanglik was vir oorlewing, behuisung en gemeenskaplikeheid, het die mark die verhoudings tussen mekaar en grondeienaars versuur. Eerder as om mede-afhanglik van mekaar, en daarom welwillend teenoor mekaar, te wees, was dit skielik elke man vir homself. Karl Polanyi (2001:36-37) herinner ons daaraan dat ekonomiese vooruitgang altyd teen 'n prys kom. Hy lewer breedvoerige kritiek op die sogenaamde "enclosure movement". Hiervolgens is groot stukke veld, wat deur mense bewoon is, omhein om plek te maak vir diere, hoofsaaklik skape, se weiding. Die waarde van omheinde grond het gestyg en omheinde grond het ook 'n baie groter opbrengs gelewer. Die prys was egter die verskuiwing van mense uit hul klein gemeenskappe na groter stede, waar hulle gedwing is om in die uitskot, of besoedeling, van fabrieke te krepeer. Polanyi verwys na fabrieke as "satanic mills" omdat dit die tradisionele waardes vervang het met armoede en vervreemding. Hy wys ook uit dat gemeenskappe verbrokkeld is deur die "satanic mills" deurdat dit 'n einde gebring het aan die gebruiklike wedersydse respek en welwillendheid wat die verhoudings tussen kleinboere en grondeienaars gekenmerk het. Nie net die gemeenskap nie, maar ook die habitat waaruit gemeenskaplikevoortspruit, is deur die Industriële Rewolusie en die modernisering van landbou tot niet gemaak. Die opbou van surplusse ten einde kapitaal te verkry, het die opbou van verhoudings, ten einde gemeenskaplikevoortspruit te verkry, vervang (Polanyi 2001:36-44). Dieselfde veranderinge het in Suid-Afrika plaasgevind, maar mense het besef dat hulle steeds mede-afhanglik van mekaar is vir volgehoute oorlewing. Anders as beleggers van elders in die wêreld, is dit direk in die Afrikaner se belang om die land, en nie net hul beleggings nie, te laat werk (Wagener 2008:410). In 'n vinnig-globaliserende wêreld staan die Afrikaner in 'n

unieke posisie omdat sy geskiedenis uit beide Afrika en Europa spruit. Een van die eerste globaliseringsprogramme, die stig van 'n handelpos deur die VOC, het direk tot die ontstaan van die Afrikaner, en sy teenwoordigheid in Suid-Afrika, gelei (Wagener 2008:409).

Baie mense se identiteit word eerder heterogeen, en nie monolities nie, opgemaak uit die rolle wat hulle vervul of die aktiwiteite waaraan hulle deelneem. Om hulle dan te reduseer tot 'n volksidentiteit soos "Afrikaner" sal dan belaglik wees (Olivier 2006:483). Hoewel dit so mag wees, behoort die staat nie seggenskap te hê in hoe mense hul eie identiteite konstrueer nie. Apartheid was immers die uiteinde daarvan toe die staat wel daardie mag vir homself toegeeëien het. Ook die kulturele oogmerke van Nazi-Duitsland vind sterk inslag by 'n obsessie met die identifikasie en klassifikasie van individue. Olivier (2006:496) skryf dat "... hoe meer Engels die Simboliese ruimte koloniseer, hoe meer krimp die taalheterogeniteit waarby kulturele uiteenlopendheid, verskeidenheid en rykheid ingebed is, met die werklike gevvaar dat kleiner tale inderdaad kan uitsterf. En die verlies van 'n taal is die verlies aan bioverskeidenheid, gelykstaande aan die betreurenswaardige verlies aan lewende spesies dwarsoor die wêreld vandag ...". Op die onlangse eeufeesviering van die Afrikanerbond het Hermann Giliomee (2018) benadruk dat die guns van 'n groep slegs deur die regering gewen kan word as daardie regering bewys dat hy tot die beskerming van daardie groep verbind is. Hoewel die beskerming van Afrikaans vir Afrikaners die hoofokus is, gebruik hy ook die voorbeeld van Afrikaans se belangrikheid vir die bruin Afrikaanssprekende bevolking. Toe UWK in die 1980's eerder Engels as primêre onderrigtaal gekies het, het hul uitslae merkbaar verswak. Nie net dit nie, maar dit het toenemend die bruin bevolking, vir wie dit oorspronklik gestig is, in die steek gelaat. Om een groep te ondermy, sal altyd 'n negatiewe impak op ander ook hê.

Indien mense belasting aan die moederland betaal, wil hulle outomatis seggenskap daar hê. Mense neem leiersposisies aan ter wille van die belangrikheid wat dit aan hulle gee. Omdat seggenskap in die moederland nie aan hulle gegee word nie, bedreig dit hul belangrikheid. Om hierdie rede sal hulle eerder vir hul vryheid veg, as om deur die moederland onderdruk te word (Smith 1976:621-622). Regstellende aksie gee in der waarheid 'n monopolie aan sekere groepe. Ander groepe se seggenskap word weer onderdruk. Sulke monopolieë is volgens Smith altyd nadelig vir die hele bevolking, omdat dit die werklike markwaarde verdraai (Smith 1976:78). Omdat arbeid die werklike bepaler van waarde is, beteken dit dan dat sekere groepe se bydrae geminag word (Smith 1976:43-44). Dit sluit die verlies aan die geleentheid vir politieke deelname, sowel as die marginalisering van hul eiewaarde, in. Hoewel hierdie stellings amper 300 jaar gelede in Skotland gemaak is, bly dit vandag nog van toepassing op die bevoordeling van sekere groepe bo ander. As die monopolie boonop op grond van ras- en etnieseoorwegings daargestel word, kan dit maklik haat en afguns aanhits.

SLOT

'n Skuif in ekonomiese mag gebeur nie oornag nie. Om een groep te ondermy, sal tot ander groepe se nadeel ook wees. So 'n ondermyning sal direk in teenstelling wees met Hobbes se sosiale kontrak, sowel as Adam Smith se aanspraak op die staat as bemiddelaar van ekonomiese groei.

Die Klein Karoo Nasionale Kunstfees het in 2015 ongeveer R65 miljoen tot die ekonomie van Oudtshoorn bygedra (Wicomb 2015). Hierdie bydrae is geensins net tot sekere kultuurgroep beperk nie. Die mense wat direk daarby betrokke is, sal die meeste daarby baat, maar ander baat ook daarby. Soos wat internasionale beleggings in Chili na kleiner besighede deursyfer, sal die winste wat uit kultuurgespesifieke ondernemings, soos kunstfeeste, gemaak

word, ook na ander gemeenskappe deursyfer. Deur die staat se projekte om kultuur te standaardiseer, sal sulke ondernemings heeltemal tot niet gaan. Dit is dan nie net die betrokkenes wat op kulturele vlak daardeur geraak word nie, maar die hele samelewing wat op ekonomiese vlak geraak word. Wanneer een groep vertrap word, hou dit indirekte negatiewe gevolge vir die ganse samelewing in. 'n Regering wat dit toelaat, en veral 'n regering wat dit aanmoedig, boet daarom sy legitimiteit in.

BIBLIOGRAFIE

- Basole, A. 2015. Informality and Flexible Specialization: Apprenticeships and Knowledge Spillovers in an Indian Silk Weaving Cluster. *Development and Change*, 157-187.
- Bond, R. 2017. Multicultural Nationalism? National identity among minority groups in Scotland's census. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1121-1140.
- Caldentey, E.P. 2012. Income Convergence, Capability Divergence, and the Middle Income Trap: An Analysis of the Case of Chile. *Studies in Comparative International Development*, 185-207.
- De Lange, R. 2018, June 3. *Government to fund another 100 black industrialists after meeting 1st goal*. Retrieved from Fin24: <https://www.fin24.com/Economy/government-to-fund-another-100-black-industrialists-after-meeting-1st-goal-20180603>
- d'Entreves A.P. 1967. *The Notion of the State: An Introduction to Political Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Geldenhuys, D. 2000. Die ANC se Jakobynse benadering tot nasiebou. *Rapport*, 2000/09/03:13.
- Gibson, C., Brennan-Horley, C., Laurenson, B., Riggs, N., Warren, A., Gallan, B. & Brown, H. 2012. Cool Places, Creative Places? Community perceptions of cultural vitality in the suburbs. *International Journal of Cultural Studies*, 299.
- Giliomee, H. 2018, June 10. *Cyril Ramaphosa and the language challenge*. Retrieved from Politicsweb: <http://www.politicsweb.co.za/opinion/cyril-ramaphosa-and-the-language-challenge>
- Haffajee, F. 2015. *What if there were no whites in South Africa?* Kaapstad: Picador Africa.
- Harford, T. 2007. Same difference – why income equality hasn't changed much in 2000 years. *FT Magazine*. 24/25 November.
- Hobbes, T. 1651. *Leviathan*. Hammondsworth: Pelican uitgawe.
- Howard-Hassmann, R.E. 2005. The Second Great Transformation: Human Rights Leapfrogging in the Era of Globalization. *Human Rights Quarterly*, 27(1):1-40.
- Klein, D.B. 2009. Resorting to Statism to find meaning. *Society*, 137-146.
- Kunovich, R. M. 2017. Perceptions of Racial Group Size in a Minority-majority area. *Sociological Perspectives*, 479-496.
- Kymlicka, W. 2011. "Multicultural Citizenship within Multination States." *Ethnicities*, 11 (3):281-302.
- Lalović, D. 2006. A Fatal Hobbesian Charm? *Politička misao*, 3-18.
- Lipford, J.W., & Slice, J. 2007. Adam Smith's roles for government and the contemporary U.S. government roles: Is the welfare state crowding out government's basic functions? *The Independent Review*, 458-501.
- Marczak, M. 2016. How are education and minority status connected: The case of Romanian Roma in Wrocław. *Local Cultures and Societies*, 388-397.
- Olivier, B. 2006. Die Kompleksiteit van Identiteit in Demokrasie: Lacan. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 482-497.
- Polanyi, K. 2001. *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Rousseau, J.J. 1975. *Du contrat social et autres œuvres politiques*. Paris: Editions Garnier Frères.
- Simonovits, G. & Kézdi, G. (n.d.). Economic Hardship Triggers Identification with Disadvantaged Minorities.
- Smith, A. 1976. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vol. 2). (R.H. Campbell & A. T. Skinner, Eds.) Oxford: Oxford University Press.
- Smith, B. 2008. Adam Smith and the Culture of Enterprise. *Perspectives on Political Science*, 200-205.
- Strauss, D. Diversiteit in Wetenskapsbeoefening. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 200-214.

- Strauss, D., Rossouw, J. & Fourie, J. 2009. Die implikasies van 'n regstaat vir ontwikkelende lande. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 181-200.
- Van der Merwe, J. 2010. Die Afrikaner se belewing van transformasie en nasiebou in 'n postapartheid Suid-Afrika. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 313-327.
- Van der Merwe, W. 2001. Erkenning van kulturele verskille. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 268-282.
- Verhoef, G. 2006. Deel 2: Die Afrikaner se toetrede tot die Suid-Afrikaanse ekonomie. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 46(3):381-391.
- Verhoef, G. 2014. Die onderneming in die gemeenskap: Korporatiewe maatskaplike betrokkenheid deur Sanlam 1918-1980. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 731-752.
- Wagener, P. 2008. Globalisering en 'n verdeelde gemeenskap in Suid-Afrika. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 401-411.
- Wicomb, G. 2015. November 16. *KKNK dra baie by tot ekonomie*. Retrieved from www.son.co.za: <https://www.son.co.za/Nuus/Suid-Kaap/kkk-dra-baie-by-tot-ekonomie-20151116>.
- Zuber, G.K. & Szocsik, E. 2015. Ethnic outbidding and nested competition: Explaining the extremism of ethnonational minority parties in Europe. *European Journal of Political Research*, 784-801.

Redakteursnota

Navorsing oor ekokritiek en die Afrikaanse letterkunde verteenwoordig 'n opwindende nuwe veld van ondersoek in Afrikaans. Artikels deur Susan Smith en Susan Meyer is reeds in vorige uitgawes van die TGW geplaas. In hierdie afdeling reageer Susan Meyer op Carien Smith se ekokritiese herlees van Riana Scheepers se kortverhaal "Katvoet", wat in die Junienommer van die tydskrif gepubliseer is. Nog 'n respons op Smith se artikel word voorsien vir die Desembernommer, waar daar ook geleentheid sal wees vir 'n antwoord deur Carien Smith.

Voortgesette diskouers skep die geleentheid vir teoretiese omlyning van die veld, wedersydse slyping van standpunte en perspektiewe, asook die ontwikkeling van toepaslike terminologie in Afrikaans.

Die redaksie rig hiermee 'n ope uitnodiging aan belangstellende lezers om deel te neem aan die diskouers oor ekokritiek.

INA WOLFAARDT-GRÄBE

Augustus 2018

Reaksie op die artikel “n Ekokritiese-filosofiese perspektief op die kortverhaal ‘Katvoet’ (Riana Scheepers)” deur Carien Smith (*Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 58(2):310-329)

SUSAN MEYER

Fakulteit Opvoedkunde
Noordwes-Universiteit
Potchefstroomkampus
E-pos: Meyer.Susan@nwu.ac.za

Susan Meyer

SUSAN MEYER is 'n senior lektor in Afrikaans aan die Fakulteit Opvoedkunde, Noordwes-Universiteit, Potchefstroom, en is sy deel van die Navorsingseenheid Tale en Literatuur in Suid-Afrikaanse konteks aan die NWU. Sy het in 1990 die graad MA in Afrikaanse letterkunde verwerf aan die Universiteit van Pretoria en in 1993 die DLitt et Phil-graad aan die Universiteit van Suid-Afrika. Haar navorsingsbelangstelling lê hoofsaaklik by die ekokritiese benadering tot die eietydse Afrikaanse prosa. Dit is toegespits op die ontwikkeling van die ekokritiese gesprek in Suid-Afrika en op die toepassing van internasionale ekokritiese teorieë in die analise van Afrikaanse literêre tekste. Sy bestudeer ook die verskynsel van groen postkolonialisme in Afrikaanse romans, en dus die wyses waarop daar op voortgaande politieke en omgewingsprobleme gereageer word in die Afrikaanse letterkunde.

SUSAN MEYER is a senior lecturer in Afrikaans at the Faculty of Education of North-West University, Potchefstroom, and part of the Research Entity Language and Literature in South African Context at the NWU. She obtained the MA degree in Afrikaans literature at the University of Pretoria in 1990 and the DLitt et Phil degree at the University of South Africa in 1993. Her research involves an ecocritical approach to contemporary Afrikaans literature. It focuses on the development of the ecocritical discourse in South Africa and on applying the most recent international ecocritical theories in analysing Afrikaans literary texts. She also explores the manifestation of green postcolonialism, that results from the converging of conservation oriented and postcolonial perspectives, in Afrikaans novels.

Ek reageer graag op Carien Smith se artikel “n Ekokritiese-filosofiese perspektief op die kortverhaal “Katvoet” (Riana Scheepers)” in die Junie-uitgawe.

Die energie van 'n jong navorser in die veld van die ekokritiese teksanalise en -kritiek is baie welkom. Dan is hier ook 'n navorser aan die woord wat met 'n helder formulering- en argumentasievermoë 'n gewaardeerde nuwe stem in die relatief jong ekokritiese diskouers op die (Suid-)Afrikaanse letterkundeterrein is.

Wanneer 'n literêre teks deur 'n ander teoretiese lens beskou word as wat vroeër gedoen is, soos wat Carien Smith hier met 'n tweede navorsingsartikel oor Riana Scheepers se verhaal "Katvoet" doen, deel die leser in die opwinding wat Reuben Ellis so goed verwoord: "Approaching and re-approaching texts, figuring out how to read them, has always been a mind-expanding thing."¹

Die bevindings uit Smith se fenomenologiese bestudering van "Katvoet" is in 2016 in *LitNet Akademies* gepubliseer. Haar artikel in die vorige uitgawe van die *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* bied 'n ekokrities-filosofiese blik op die verhaal en daar word geput uit die teoretiese raamwerk van beide vakterreine. Die navorser laat blyk dat sy 'n goeie teoretiese greep op die kernbeginsels van die ekokritiek het; formuleringe soos "tekste waar ekokritiek teenwoordig is" (p. 320), en "prosawerke met 'n ekokritiese aanslag" (p. 321) lei egter die aandag na die kwessie van terminologie wat die potensiaal het om verwarring te skep. In die lig daarvan dat die ekokritiek 'n bepaalde benaderingswyse of ingesteldheid in die bestudering van 'n teks behels,² sou 'n mens versigtig moet wees om te verwys na werke met 'n ekokritiese aard of aanslag. Die benaderingswyse tot die teks kan wel ekokrities wees, met ander woorde die navorser beskou of ondersoek die teks vanuit daardie perspektief.

'n Mens begryp wat bedoel word wanneer Smith van "ekokritiese tekste" (byvoorbeeld p. 319) praat, sy wil verwys na tekste wat 'n natuurgerigte fokus het, met ander woorde die natuur – en moontlik die mens se verhouding daarmee – staan sentraal. 'n Mens begryp ook dat die kern van die probleem hier die behoefté aan 'n enkele woord is om te verwys na literêre werke met 'n sterk natuurgerigte aard. Henriëtte Loubser het onlangs die aandag op die term *ekoteks* gevvestig en hierdie term goed belyn in haar PhD-studie waarin die uitbeelding van omgewingskwessies in Afrikaanse kinder- en jeugliteratuur ondersoek word. Sy beskryf ekotekste as "fiksietekste waar daar 'n definitiewe aansny van bestaande omgewingsprobleme en -kwessies is", oftewel tekste wat "krities na die mens en sy verhouding tot die niemenslike kyk, [...] wat bewus maak, wat tot die gewete spreek en wat (hopelik) tot optrede aanleiding sal gee" (Loubser 2017:48).

Nog 'n verwante term is *nature writing*, wat ek in die ekokritiese bestudering van Schalk Schoombie se roman *Boomkastele: sprokie vir 'n stadsmens* probeer vertaal het as *natuurgesentreerde skryfwerk* (Meyer 2016:1 204). Dit is 'n genre gekenmerk deur die uitbeelding van 'n persoonlike verbintenis met die naturomgewing en persoonlike interpretasie van die natuur, maar ook deur getrouheid aan analitiese waarneming en (natuur)wetenskaplike feite (Burton-Christie 1993:157). Natuurgesentreerde skryfwerk is dus 'n kombinasie van wetenskaplike verslaggewing en artistieke uitdrukking, 'n poging om met 'n wetenskaplike oog te kyk en met literêre effek te skryf (Lilley 2013, Stephenson 1995:171).

Ons dilemma is dus dat terme soos *ekotekste* en *natuurgesentreerde skryfwerk* aan spesifieke kwaliteite of eienskappe gekoppel word, sodat daar fyn getrap moet word in die verwysing na tekste waar die uitbeelding van die natuur nie noodwendig met aandag aan omgewingskundige prakteke of probleme gebeur nie en waar (natuur)wetenskaplike waarneming en feite ook nie

¹ Hierdie waardering vir die herbesoek aan literêre werke kom uit Ellis se bydrae "Reading New Places in a Time of Change" tot Cheryll Glotfelty se samestelling van terugskouings op die eerste twintig bestaansjare van ASLE (The Association for the Study of Literature and Environment), deur die stigterslede daarvan, in 2013.

² Lawrence Buell, een van die baanbrekers vir ekokritiek, beskou hierdie dissipline as 'n (vraagstukgedrewe) ondersoekpraktek, toegespits op die bestudering van die verhouding tussen kunsforms (onder andere letterkunde) en die omgewing, en onderneem in 'n gesindheid van besorgdheid oor en toewyding aan omgewingskundige prakteke of -gebruike (Buell 2005:11).

ter sprake is nie, maar waar waar die natuur tog 'n groter rol speel as dat dit bloot agtergrond vir die menslike drama bied. Die term *natuursentriese* teks impliseer weer dat die natuur of natuurkwesties as *middelpunt* van die uitgebeelde werklikheid aangebied word, wat nie noodwendig die geval is in werke met (ook) 'n sterk fokus op die naturomgewing nie. *Natuurtekste* is weer 'n baie breë term en kan ook nieliterêre teksttipes insluit wat met die natuur of inligting daaroor gemoeid is. Die veiligste opsie bly tans maar bewoordings soos “'n teks met 'n sterk natuurteenwoordigheid/natuurgerigheid” of “'n teks waarin die natuur(omgewing/-elemente) om aandag vra”.

'n Interdissiplinêre benadering tot 'n literêre teks kan 'n verrykende ervaring wees. Dit kan egter probleme oplewer wanneer die teoretiese fundering van bepaalde konsepte gedoen word met aandag aan die perspektiewe wat slegs een van die raamwerke bied. Die probleme word selfs groter wanneer daar in die benutting van hierdie konsepte in die ontleding van 'n teks grootliks na die veld van die ander dissipline beweeg word.

Die konsepte *agent*, *agentskap*, en *morele agent* is een bepaalde “stel konsepte” wat die navorser onderneem om in hierdie studie te benut. Waar 'n teoretiese agtergrond vir hierdie konsepte verskaf word (afdeling 3), word dit dan binne konteks van die filosofie en met behulp van filosofieteorieë gedoen, veral van die aksiefilosofie (*Philosophy of Action*). Die bronre waarop die sterkste gesteun word, is *The Oxford Companion to Philosophy*, waarin Horn die konsepte *agent* en *agency* beskryf, en *Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, waaruit Schlosser asook Schpall en Wilson se insigte oor hierdie begrippe kom.

Die afdeling waar die ontleding van die teks aangepak word (afdeling 7), begin met 'n direkte verwysing na die ekokritiek as perspektief wat die ondersoek rig. Dit is egter duidelik dat, wanneer die terme *agent* en *agentskap* in die teksontleding benut word (hoofsaaklik in afdeling 7.3), daar met geen verdere betekenismplikasies van hierdie woorde gewerk word as dié wat binne die terrein van die filosofie daaraan gekoppel is nie – en wat behels dat 'n *agent* “'n wese (is) wat die vermoë of kapasiteit het om te kan optree”, en *agentskap* “die beoefening van hierdie vermoë” (Horn, Thompson en Schlosser, soos aangehaal deur Smith op p. 315). Na die konnotasies wat aan die terme *agency* en *agentic power* geheg word binne die denkkraamwerk van die nuwe materialisme, en na die wyse waarop die materiële ekokritiek deur die idees van die nuwe materialisme gevoed word, word nie verwys nie.

Die betekenisskakerings wat Barad (2003:822), Alaimo en Hekman (2008:7), Bennet (2010:xvi) asook Iovino en Oppermann (2012:79) aan hierdie terme toevoeg, binne die denkkraamwerk van die nuwe materialisme, sou 'n verrykende dimensie kon verleen aan Smith se teoretiese verrekening van hierdie konsepte en waarskynlik ook aan die teksontleding. Hoe die konsep “*agency*” met die groter kwessie van materialiteit skakel, is 'n belangrike aspek wat moontlik beter benut sou kon word in die ontrafeling van die teks.

Die agtergrond wat hier belangrik is, is die “material turn” (oftewel die ommekaer in die guns van materialiteit) as reaksie op die sogenaamde “linguistic turn”.³ Die neiging in die postmoderne en poststrukturalistiese denke om die wêreld te dematerialiseer tot linguistiese en sosiale konstruksies het daartoe geleid dat die materialiteit van die mens en die omringende wêreld feitlik geïgnoreer is; die nuwe materialisme wil weer aandag gee aan die fisiese

³ In die literatuurteorie word die “linguistic turn” geassosieer met die postmoderne teorieë van poststrukturalisme en dekonstruksie wat die literêre toneel die afgelope dekades oorheers en bykans onaantastbaar geword het, en waarin 'n abstrakte tekstuele siening van die werklikheid vooropgestel is (Barad 2003:801). Teoretici wat fokus op die krag van taal om die realiteit te skep, eerder as dat taal beskou word as 'n refleksie van die werklikheid, is onder andere Julia Kristeva en Michel Foucault.

materialiteit van die werklikheid. Iovino en Oppermann (2012:76) verwoord dit as “focus(ing) attention on bodily experiences and bodily practices, where ‘body’ refers not only to the human body but to the concrete entanglements of plural ‘natures’, in both human and more-than-human realms”.

Dus word ’n terugkeer bepleit na ’n teorie waarin die belangrikheid van die materieel tasbare werklikheid, wat interaktief inwerk op beide die menslike en die niemenslike wêreld, erken word. Hoewel daar in Smith se artikel deur middel van die opskrif “Ekokritiek en die nuwe materialisme” (afdeling 6) iets plaasvind in die lyn van erkenning aan die belangrike plek wat die laasgenoemde teorieë die afgelope jare in die ekokritiese bestudering van literêre tekste begin inneem het, word daar slegs in die laaste paragraaf van hierdie afdeling, en kortliks, by die nuwe materialisme uitgekom. Die sleutelterm, *materialiteit*, sou op vollediger wyse beskryf kon word as slegs met verwysing na materiële formasies waarin die “samehang en vervlegting van niemenslike sowel as menslike liggeme” geïmpliseer word. Ander definiriërende beginsels betreffende materie, onder andere dat die tradisioneel nielewende oor kragte van interaksie en beïnvloeding beskik – ook ten opsigte van die mens – en omtrent die mens as deel van ’n interaktiewe geheel van materialiteit, sou erken kon word en moontlik met vrug benut kon word in die analise van “Katvoet”.

Stellings soos dat “die natuur in ekokritiek uitgebeeld word as ’n mag, of fors, met agent-skap” (p. 318) vind ongelukkig plaas sonder verheldering wat betref die belangrike nuanses in die betekenis van “agentskap” binne die spesifieke konteks van die nuwe materialisme. ’n Probleem wat hiermee saamhang, is die direkte oornname van die terme “agent” en “agentskap”, sonder verrekening van die breër betekeniskonteks wat deur die teorie van hierdie beweging gebied sou kon word.⁴ Hoewel dit nie maklik is om ’n enkele woord ter vertaling van “agency” te vind nie, sou die begrip vertaal kon word met ’n beskrywende frase, soos “mag van beïnvloeding”, om aan die groter teoretiese prentjie en aan die kwessie van die interaktiewe inwerking van materie op die gedeelde sfeer van die menslike en die niemenslike reg te laat geskied.

’n Mens vermoed dat, sonder die benutting van genoemde teoretiese insigte, die potensiaal van die teks ten opsigte van die skep van ’n bewustheid van en ’n sin van skakeling met die materiële wêreld, nie ten volle begryp kan word nie. In watter mate ’n verskralende effek dalk ontstaan het ten opsigte van die insigte wat uit die verhaal geput is, en of dit wel die geval was, kan uiteraard nie met sekerheid gesê word nie.

In die geheel beoordeel, doen Smith se artikel verslag oor besonder verdienstelike navorsing. Argumente wat sterk en oortuigend uitgebou word in die bespreking van die verhaal is eerstens dié omtrent die wyse(s) waarop die algemene filosofiese idees van die Westerse wêreld in die verhaal uitgedaag word, veral die geloof in die basiese binêre opposisies – mens en dier, *mind* en liggaaam, kultuur en natuur – en die ontologiese onderskeid tussen die menslike en die niemenslike. Tweedens word die opheffing van onderdrukkende en dominerende konseptuele raamwerke in “Katvoet” oortuigend beredeneer. ’n Skerpssinnige ontleding van die verhaal ten opsigte van beide hierdie kwessies lei tot die konseptualisering van ’n type “alterverhaal” waarvan die doel is om antroposentriese denkwyses met alternatiewe perspektiewe te vervang.

Die alternatiewe perspektiewe wat in “Katvoet” aangebied word, word noulettend onder-

⁴ Shamiega Chaudhari het ook onlangs die konsep *agentskap* benut in die artikel “Stilte en agentskap in die slaweroman Philida van André P. Brink”, en ook van Schlosser se definisie in die *Stanford Encyclopedia of Philosophy* gebruik gemaak – “agentskap dui op die uitoefening van die kapasiteit om op te tree” (Chaudhari 2017) – maar Chaudhari se benadering tot Brink se roman bevat geen ekokritiese element nie.

soek en verrassende bevindings vloei hieruit. In hierdie verhaal word nie slegs gefokus op die antroposentriese sosiale konstruksie van menslike taal nie; die vrou maak op veel meer as haar gehoor staat en haar ingesteldheid op wyer sintuiglike waarnemings en kommunikasie dra by tot haar belewing van die natuur as 'n interaktiewe teenwoordigheid. Die vrou se aksies, liggaamlikheid en sintuiglike vermoëns verander met verloop van die verhaal; sy verdierlik. Deur hierdie proses van verdierliking beleef die vrou 'n kragtige alternatief ten opsigte van die konvensionele subjek-objek-verhouding. Haar interaksie met haar man word in sekere tonele uitgebeeld as 'n vorm van interaksie tussen 'n dierlike self en 'n mens; die "dier" wat sy word, is eerder ervarende subjek as objek.

Om as ekokritikus met die Afrikaanse letterkunde besig te wees, behels die uitdagende werk van eksperimentering met en toepassing van ekokritisiese beginsels in 'n veld waar hierdie praktyk betreklik nuut is. Dit is nietemin bevredigende werk; die bestudering van tekste vanuit ekokritisiese oogpunt is uiteraard 'n belangrike manier om begrippe en idees in die sfeer van die ekokritiek te verfyn. Dus lê die betekenis van 'n studie soos dié van Carien Smith nie slegs in die benutting van sekere teoretiese idees om 'n bepaalde teks beter te verstaan nie, maar in die poging om tot 'n beter begrip van daardie teoretiese idees te kom.

Elke dapper bydrae is waardevol; Carien Smith se toetrede tot hierdie veld verdien applous.

BIBLIOGRAFIE

- Alaimo, S. & Hekman, S. 2008. Introduction: Emerging models of materiality in feminist theory. In Alaimo & Hekman (eds.). *Material Feminisms*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Barad, K. 2003. Post humanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter. *Signs. Journal of Women in Culture and Society*, 28(3):801-31.
- Bennett, J. 2010. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham: Duke University Press.
- Buell, L. 2005. *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Burton-Christie, D. 1993. 'A feeling for the natural world': spirituality and contemporary nature writing. *Continuum*, 2(2-3):154-180.
- Chaudhari, S. 2017. Stilte en agentskap in die slaweroman *Philida* van André P. Brink. *LitNet Akademies* 14(3). <https://www.litnet.co.za/stilte-en-agentskap-die-slaweroman-philida-van-andre-p-brink/> Datum van toegang 23 Junie 2018.
- Iovino, S. & Opperman, S. 2012. Material Ecocriticism: Materiality, Agency, and Models of Narrativity. *Ecozon@*, 3(1):75-91.
- Glotfelty, Cherryl. 2013. Literature and Environment, the Long View: Thoughts from the Founders of ASLE. *Journal of Ecocriticism* 5(1):1-19.
- Lilley, D. 2013. Recovering Nostalgia in Nature Writing. *Alluvium*, <https://www.alluvium-journal.org/2013/05/13/recovering-nostalgia-in-nature-writing/> Datum van toegang 23 Junie 2018.
- Meyer, Susan. 2016. Natuurgesentreerde skryfwerk as ekosisteem: 'n ondersoek na *Boomkastele: 'n sprokie vir 'n stadsmens* (Schalk Schoombie). Deel 1. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 56(4-2):1 200-1 212, Desember.
- Loubser, H. 2017. Die uitbeelding van omgewingskwessies in Afrikaanse kinder- en jeugliteratuur: 'n ekokritisiese perspektief. PhD-proefschrift. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch.
- Smith, C. 2018. "n Ekokritis-filosofiese perspektief op die kortverhaal 'Katvoet' (Riana Scheepers)". *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 58(2):310-329.
- Stephenson, W.C. 1995. A new type of nature writing? *The Midwest Quarterly*, 36(2):170-177.

Republieke en hulle vanne*

Akademielede weet hopelik dat die jongste *Afrikaanse woordelys en spelreëls* (AWS; 2017) verskeie nuttige en interessante bylaes bevat, onder meer twee waarin landname ter sprake kom. Dit is die “Lys buitelandse geografiese name met afleidings” (Bylae B) en die “Lys landname met hulle geldeenhede en ISO-kodes” (Bylae C). Onopvallend roer die Taalkommissie hier ’n saak aan waaroer daar op groot skaal in Afrikaans “gesondig” word. Dié kwessie het ook in Mei vanjaar ter sprake gekom by ’n werkinkel oor praktiese Afrikaans wat die FAK aangebied het.

Die inleidende paragraaf by Bylae C bevat naamlik die volgende sin (bl. 655): “Die volle, amptelike name word slegs aangebied in gevalle waar dit onderskeidend is, byvoorbeeld **Demokratiese Republiek die Kongo** teenoor **Republiek die Kongo**.¹” Oplettende lezers sal raaksien dat dié twee name nie aangegee word as “van die Kongo” nie.

Prof. Ernst Kotzé, oud-TK-voorsitter, het by geleentheid verskillende stelsels uiteengesit waarvolgens Afrikaans as taal geklassifiseer kan word – kyk gerus na dié interessante uiteensetting by <https://www.litnet.co.za/die-klassifikasie-van-afrikaans/>. Dit bly egter ’n feit dat Afrikaans, ondanks al die verskillende invloede wat hom help maak het, ’n sterk Germaanse geskiedenis deel met verskeie Europese tale, byvoorbeeld Nederlands en Duits.

Hierdie geskiedenis bring mee dat sekere Afrikaanse maniere om dinge te sê eerder met die segswyse van byvoorbeeld Nederlands en Duits ooreenstem as met dié van Engels, wat, hoewel dit oorspronklik ook ’n Germaanse taal is, in baie sterk mate deur Romaanse tale, by name Frans, beïnvloed is. Afrikaans, Nederlands en Duits sê byvoorbeeld onderskeidelik sonder voorsetsel *’n koppie tee*, *een kopje thee* en *eine Tasse Tee*, terwyl Engels en Frans weer sê *a cup of tea* en *tasse de thé*. Afrikaans sê *daardie soort motor*; Engels *that kind of car*.

Afrikaans gebruik idiomaties talle sulke taalbousels waarin die soort of “kategorie” of “klassifikasie” van iets genoem word, gevvolg deur die spesifieke (geïdentifiseerde) entiteit of voorwerp. (Dit was, terloops, ’n geliefde onderwerp van my oudleermeester en gewaardeerde mentor, wyle prof. Willem Kempen.) In Engels, daarenteen, word óf die voorsetsel “of” tussen die twee geplaas, óf die volgorde word omgeruil. Kyk na die volgende klompie voorbeelde:

die stad Tshwane	the City of Tshwane
die Hoërskool Hermanus	Hermanus High School
die [voormalige] lughawe JBM Hertzog	JBM Hertzog Airport
die Fakulteit Landbou	the Agriculture Faculty / Faculty of Agriculture
die Departement Filosofie	the Philosophy Department
die eiland St. Helena	the island of St Helena
die distrik Lichtenburg	the Lichtenburg District / District of Lichtenburg
die provinsie Gauteng	the province of Gauteng
die Kasteel die Goeie Hoop	Castle of Good Hope

* ’n Soortgelyke rubriek het in die FAK-tydskrif *Flink* verskyn.

(Dit wil natuurlik nie sê dat die volgorde in Afrikaans nie soms ook kan omruil nie, bv. *JBM Hertzog-lughawe*; dit is egter nie nou ter sake nie.)

Omdat Afrikaans en Engels sedert die begin van die 19de eeu so nou met mekaar saamgeleef het en Brittanje (en Engelssprekendes) bowendien vir die grootste deel van twee eeue die bewindhebber(s) was, was dit onvermydelik dat Afrikaans sterk deur Engels beïnvloed is. Dit het daar toe gelei dat onder meer politieke strukture, staatsdepartemente en universiteite name volgens die Engelse patroon gekry het, soos *Universiteit van Kaapstad* (*University of Cape Town*), in plaas van die Nederlandse patroon soos in *Universiteit Leiden*. (Dit is interessant dat die Universiteit van Stellenbosch hom deesdae as die *Universiteit Stellenbosch* bemark.) Die Engelse/Britse invloed in ons staatsbestel het waarskynlik ook daar toe gelei dat ons staatsdepartemente 'n van tussen *Departement* en die spesifieke naam het, byvoorbeeld *Departement van Arbeid* (*Department of Labour*), in plaas van die patroon wat elders gebruik word, soos *Departement Filosofie* aan 'n universiteit, of selfs onderafdelings van staatsdepartemente, soos die *Tak Marine* of die *Direktoraat Taaldiens*.

Soos dit maar te dikwels gaan, is dinge in taal nie altyd ewe maklik of logies-konsekwent nie. Die woord *unie*, as aanduiding van die tipe staat, neem byvoorbeeld in Engels, Afrikaans, Nederlands en Duits (die ekwivalent van) die voorsetsel *van*. Kyk byvoorbeeld hoe die voormalige USSR se volle naam gelyk het: *Union of Soviet Socialist Republics*; *Unie van Sosialistiese Sowjetrepublieke*; *Unie der Socialistische Sovjetrepublieken*; *Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken*.

In 1910 het die vier Britse kolonies dus die *Unie van Suid-Afrika* / *Union of South Africa* geword, en toe die Unie in 1961 onafhanklik word, is die woord "Unie" waarskynlik bloot deur "Republiek" vervang sonder dat diegene wat grondwetlik vir die nuut onafhanklike staat se naam verantwoordelik was, besef het (of hulle daaraan gesteur het) dat *unie* en *republiek* in die Afrikaanse en Nederlandse taaltradisie nie dieselfde optree nie.

Daardie besluit – of die gebrek aan die besef dat méér eintlik in die Afrikaanse nuwe naam moes verander het – het 'n groot invloed gehad, want hoewel ons land in Afrikaans na regte *Republiek Suid-Afrika* behoort te geheet het, het dit nie gebeur nie: die landsnaam is grondwetlik as *Republiek van Suid-Afrika* vasgelê. Die gevolg is dat almal – die gedrukte en elektroniese media inkluis – nou ten onregte oral die voorsetsel *van* ná *Republiek* invoeg as laasgenoemde voor die eintlike naam staan. Die feit dat Afrikaans wetlik gebind is om 'n wesenlik onidiomatiese landsnaam te gebruik vir die land waarin die taal ontstaan het, beteken egter nie dat daardie onidiomatiese segswyse elders voortgesit moet word nie.

Afrikaans behoort dus, in ooreenstemming met voorbeeld soos dié in bostaande tabel, landname wat *Republiek* vooraan het, **sonder van** te benoem, vanskryfend met uitsondering van ons eie landsnaam. Toe mn. Pik Botha destyds Minister van Buitelandse Sake was, was sy departement nogal gesteld daarop dat landsname korrek in byvoorbeeld die *Staatskoerant* gebruik word, met inbegrip van die *van*-lose republieke. Hier onder volg 'n paar voorbeelde:

die *Bondsrepubliek Duitsland*; die *Republiek die Kongo*, die *Demokratiese Republiek die Kongo*; die *Volksrepubliek China*; die *Nasionalistiese Republiek China*; die *Republiek Korea* (= Suid-Korea); die *Demokratiese Volksrepubliek Korea* (= Noord-Korea); die *Federatiewe Republiek Brasilië*; die *Republiek Peru*

Baie republieke voeg egter die woord *republiek* agteraan, soos in die *Zuid-Afrikaansche Republiek*, die *Franse Republiek*, die *Argentynse Republiek*; die (voormalige) *Verenigde Arabiese Republiek*; die *Duitse Demokratiese Republiek* (die ou Oos-Duitsland); en die *Sentraal-Afrikaanse Republiek*, waar die *van* uiteraard nie ter sprake is nie.

Ons behoort ook in hierdie opsig die *AWS* se leiding te volg deur ons tradisionele idiomatiese patroon te herstel en in Afrikaans die *van*-lose republiekname te gebruik – so hoort dit immers!

JD (Tom) McLACHLAN

Vertaler en Taalversorger

E-pos: tommcl@whalemail.co.za

Uitnodiging

Suid-Afrikaanse dramavertalings en -verwerking

Uitnodiging om bydraes in te stuur vir 'n spesiale uitgawe oor Suid-Afrikaanse dramavertalings en -verwerkings. Bydraes kan fokus op enige aspek van dramavertaling en/of dramaverwerking, onder meer:

- Die praktyk van dramavertaling binne 'n (Suid)- Afrikaanse konteks
- 'n Historiese perspektief op Afrikaanse en/of ander Suid-Afrikaanse tale se vertalings/ verwerkings van dramas
- Teoretiese benaderings t.o.v. dramavertalings en/of dramaverwerkings
- Dramavertalings en/of dramaverwerkings binne die konteks van Suid-Afrikaanse kunstfeeste

Indien u belang stel, tree asseblief in verbinding met

PROF MARISA KEURIS

E-pos: keurim@unisa.ac.za

Voorskrifte aan skrywers

Die *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* word gewy aan die publikasie van oorspronklike navorsings- en oorsigartikels in die teologie, kuns en kulturele, sosiale, ekonomiese en opvoedkundige wetenskappe, sowel as aan boekbesprekings, kronieke en gedigte. Artikel of bydraes wat elders verskyn het, sal nie vir publikasie oorweeg word nie. Twee eksemplare van die uitgawe waarin 'n bydrae verskyn, sal gratis aan die oueur verskaf word. Indien meer eksemplare verlang word, kan dit van die Akademiekantoor bestel word teen die heersende prys.

Die volgende voorskrifte geld vir voorgelegde manuskripte:

- Indien **slegs per pos**, moet manuskripte in triplikaat aan die redaksie voorgelê word. Stuur **verkieslik 'n elektroniese kopie** aan publikasies@akademie.co.za – in welke geval dit nie nodig is om drie afskrifte per pos te stuur nie. Manuskripte moet in dubbelspasiëring getik word met Arial 12-punt skrifgrootte en 'n 25 mm linkerkantlyn.
- Die manuskripte moet **persgereed en taalversorg** wees. Skrywers moet skriftelik bewys lewer dat die artikel deur 'n erkende taalversorger geredigeer is.
- Bydraes moet in Afrikaans geskryf wees en beperk wees tot **6 000** woorde.
- Bydraes moet vergesel gaan van 'n kort curriculum vitae in Afrikaans en Engels (100-200 woorde) en foto van die oueur(s) in JPEG-formaat.
- Dit moet vergesel gaan van 'n opsomming van **100-250** woorde in Afrikaans, Nederlands, Duits of Frans, plus 'n opsomming van **600-1000** woorde in Engels. Die opsomming word begin met die **vertaling van die titel**.
- Outeurs moet 'n lys van **10-20 trefwoorde** in Afrikaans en Engels aanbied net na die opsomming.
- **Illustrasies of tekeninge** moet van toepaslike onderskrifte voorsien wees en moet ten opsigte van grootte rekening hou met die formaat van die *Tydskrif*.
- Opskrifte in die *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* lyk soos volg:
 1. **HOOFOPSKRIFTE** verskyn in hoofletters en is vetgedruk. Daar is 'n spasie tussen die hoofopskrif en die teks.
 - 1.1 **Opskrifte** is in kleinletters en vetgedruk; daar is 'n spasie tussen die opskrif en die teks.
- 1.1.1 *Subopskrifte* is kursief; daar is 'n spasie tussen die opskrif en die teks.

Opskrifte mag genommer word indien verkies. Daar is geen punte na opskrifte nie.

Opskrifte by tabelle lyk soos volg:

TABEL 2: Ekonomiese ontwikkeling volgens rassegroep

Onderskrifte by figure lyk soos volg:

Figuur 3: Sistemiese interafshanklikhede in mensstrewes: die waardestruktuur.

Plaas asseblief tabelle en figure in die korrekte posisie binne die teks.

- **Aanhaling** word nie kursief gedruk nie, ook nie as hulle in ander tale is nie. Aanhaling wat langer as **drie reëls** is, word gevindenteer en het nie aanhalingsstekens nie. Enige invoegsel binne 'n aanhaling staan tussen blokhakies. Raadpleeg die *Tydskrif* vir voorbeeld.
- **Afkortings** moet sover moontlik vermy word.
- **Korreksies:** Ekstra korreksies moet deur die skrywer betaal word.
- **Literatuurverwysings** word volgens die verkorte Harvardmetode gedoen, met uitsondering van bepaalde vakgebiede.

Voorbeelde:

Boek: Olivier, D.V. 1996. *Die nag van die vlieë*. Kaapstad: Blackwell.

Tydskrifartikel: Van Wyk, B. 1993. Vesel voorkom hartsiektes. *SA Tydskrif vir Dieetkunde*, 19(3):56-59.

Hoofstuk in 'n boek: Elphick, R. & Malherbe, V.C. 1989. In Elphick & Giliomee (eds). *The shaping of South African society 1652-1840*. Cape Town: Maskew Miller Longman, pp. 20-34.

Internetbron:

Gries, H.B. 1996. Experimental learning. *Education online*, 21(1). <http://www.edu.learning.html> [14 Oktober 2004].

OF IN AFRIKAANS:

Mc Farlane, L.R. 2004. Afrikaans en die media. *SA Akademie vir Wetenskap en Kuns*, <http://www.akademie.co.za> [14 Oktober 2004].

Indien die bron Afrikaans is, is al die bibliografiese inligting in Afrikaans, of andersom in Engels.

Bronverwysings in die teks:

Volgens Swan (1996:45) ...

OF: ... (Swan 1996:45) ...

OF: ... (Swan 1996:45). (aan die einde van 'n sin)

Bladgeld: Die *Tydskrif* hef R300 per gedrukte bladsy (+BTW) om die publikasiekoste van artikels te help delg. Dit is die verantwoordelikheid van die oueur om by sy/haar navorsingsinstansie aansoek te doen vir bladgeld. Die *Tydskrif* is 'n goedgekeurde publikasie wat betrek subsidie aan universiteite en navorsingsuitsette.

Kopiereg: Outeur(s) behou kopiereg van 'n artikel wat in die *Tydskrif* gepubliseer word.

Verantwoordelikheid vir handskrifte, illustrasies en diskette:

Hoewel die Redaksie uiteraard alle sorg betrag by die hantering van manuskripte, foto's en tekeninge vir illustrasies, ensovoorts, kan onder geen omstandighede verantwoordelikheid aanvaar word vir enige verlies of skade wat in dié verband mag plaasvind nie. Indien oueurs materiaal wil terughê, moet hulle tesame met die toesending van materiaal die Redaksie hiervan verwittig.

Guidelines to authors

The *Journal of Humanities/Tydskrif vir Geesteswetenskappe* publishes original research and review articles in the following subject fields: theology, languages, art and culture, social, economic and educational sciences, as well as book reviews, chronicles and poems. Articles or contributions that have been published elsewhere will not be considered. Two complimentary copies of the edition that contains an author's contribution, will be mailed to each author free of charge. More copies may be ordered from the publications office at the set price.

The following regulations apply for submitted manuscripts:

- If contributions are sent only by **post**, please submit three copies. We prefer that contributions are submitted via e-mail to publikasies@akademie.co.za in which instance it is not necessary to send three copies by postage. Manuscripts must be typed in double spacing Arial 12 with a 25 mm left margin. Manuscripts must be **edited and submitted in accordance with the technical specifications of the journal**.
- Authors must submit written proof that the manuscript has been edited by a knowledgeable language practitioner.
- Contributions must be submitted in Afrikaans (or Dutch) and are limited to **6 000 words**.
- Please submit an abridged curriculum vitae in Afrikaans and English (100-200 words) and a photograph (JPEG) of each author.
- Manuscripts must contain a summary of **100-250** words in Afrikaans, Dutch, German or French, plus an English abstract of **600-1000** words. The English abstract should start with a **translation of the title**.
- A list of approximately **10-20 key terms** in Afrikaans and English must be given after the summary.
- **Illustrations or drawings** must have suitable captions placed below the graphic, and should be in a size appropriate to the format of the journal.
- Guidelines for headings:
 1. **MAIN HEADINGS** are in capital letters and bold. Leave a space between the heading and the text.
 - 1.1 **Headings** are in lower case and bold. Leave a space between the heading and the text.
 - 1.1.1 *Sub-headings* are in italics. Leave a space between the heading and the text.Headings may be numbered if preferred. Do not put full stops after headings.

Table headings:

TABLE 2: Economic development according to demographic groups

Captions of figures:

Figure 3: Systemic interdependence.

Please insert the illustration in the correct position within the text.

- **Quotations** are not in italics – even when in another language. Quotations that exceed **three** lines should be indented and do not get quotation marks. Any insert to a quotation is between square brackets. See examples in the printed journal.
- **Abbreviations** must be avoided if at all possible.
- **Corrections** after final copy has been approved will be charged as author's corrections.
- **Bibliographic references** are based on the abbreviated Harvard method, with some variation for certain subjects.

Examples:

Book: Olivier, D.V. 1996. *Die nag van die vlieë*. Kaapstad: Blackwell.

Article from journal or magazine: Van Wyk, B. 1993. Vesel voorkom hartsiektes. *SA Tydskrif vir Dieetkunde*, 19(3):56-59.

Chapter in a book: Elphick, R. & Malherbe, V.C. 1989. In Elphick & Giliomee (eds). *The shaping of South African society 1652–1840*. Cape Town: Maskew Miller Longman, pp. 20-34.

Internet source:

Gries, H.B. 1996. Experimental learning. *Education online*, 21(1). <http://www.edu.learning.html> [14 October 2004].

OR IN AFRIKAANS:

Mc Farlane, L.R. 2004. Afrikaans en die media. *SA Akademie vir Wetenskap en Kuns*, <http://www.akademie.co.za> [14 October 2004].

If the source is Afrikaans, all bibliographic detail is in Afrikaans, or vice versa in English.

References in the text:

According to Swan (1996:45) ...

OR: ... (Swan 1996:45) ...

OR: ... (Swan 1996:45). (at the end of a sentence)

Page fees: There is a charge of R300 per printed page (+VAT) towards the printing costs. It is the responsibility of the author to arrange for payment of these fees by his/her university/institution. The journal is an approved publication with regard to government subsidy for universities and research institutes.

Copyright: Copyright for articles published in the Journal rests with the author(s).

Responsibility for manuscripts, illustrations and disks:

Although the editor and publications office will always take care in the handling of manuscripts, pictures and graphic material, we cannot take responsibility for any lost material – please keep back-ups. If an author would like to have material returned, please inform the editorial office on submission of the article.

Tydskrif vir Geesteswetenskappe

Tijdschrift voor de Geesteswetenschappen

Zeitschrift für die Geisteswissenschaften

Journal of Humanities

Doel van die SA Akademie

Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns – oorspronklik *De Zuid-Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst* – is in 1909 gestig. Destyds was die doel om na die ontwikkeling van die Nederlandse (insluitende die Afrikaanse) taal, letterkunde, kuns, geskiedenis en oudheidkunde in Suid-Afrika om te sien en om leiding in hierdie sfere te gee. Vandag is die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns 'n multidissiplinêre organisasie.

Missie en doelstellings van die SA Akademie

Die missie en algemene doelstellings van die Akademie is die bevordering van die wetenskap, die tegnologie en die literatuur in Afrikaans en die kunste, asook die bevordering van die gebruik en gehalte van Afrikaans, primêr binne Suid-Afrika. Voorts behels dit ook dielewering van diens aan die samelewing. Hierdie multidissiplinêre organisasie wat die belang van alle Suid-Afrikaners wil dien, streef na uitnemendheid, billikhed, hoë wetenskaplike, morele en demokratiese waardes.

Aktiwiteite van die SA Akademie

Binne die raamwerk van sy missie en doelstellings ondersoek die Akademie voortdurend aktuele sake van openbare belang, neem standpunt daaroor in, en tree ook meermale adviserend, fasiliterend en meningsvormend in sake van nasionale belang op deur direk by die verloop van gebeure betrokke te raak.

This title is
now indexed
in Scopus

refine your research
SCOPUS™

Sedert Maart 2009 geïndekseer in
die Social Sciences Citation Index

VOORBLADFOTO:
Engelenburghuis: Gister en vandag